

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 15 (18)

Київ 2007

УДК 32: 159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 8/06 від 10 жовтня 2006 р.)

Редакційна колегія:

С. Д. Максименко, дійсний член АПН України,
д-р психол. наук (голов. ред.);

М. М. Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,
канд. психол. наук (заст. голов. ред.);

В. О. Татенко, *Т. М. Титаренко* – члени-кореспонденти АПН Укра-
їни, доктори психол. наук; *В. О. Васютинський*,

В. П. Казміренко, *Н. Ф. Каліна* – доктори психол. наук;

О. А. Донченко – д-р соціол. наук; *П. П. Горностай*,

Л. А. Найдьонова, *П. Д. Фролов* – кандидати психол. наук

Постановою Президії ВАК України №1-03/8 від 11.10.2000 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

Цей випуск збірника підготовлено за результатами досліджень, здійснених Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у 2005 році. Автори статей презентують розробки, які стосуються визначення предмета соціальної психології, особливостей прогнозування в цій галузі наукового знання. Висвітлюються індивідуальні та групові технології оптимізації життєвих домагань особистості, інші аспекти самоздійснення молоді, зокрема проблемної. Розглядаються соціально-психологічні аспекти складнокоординованості соціосистем та організацій, самоорганізаційні компоненти розвитку територіальних громад. Широко представлено розробки із соціально-психологічних проблем освіти і виховання молоді, досліджуються психологічні механізми впливу на політичні настанови та електоральну поведінку, питання медіа-культури, екології інформаційного середовища.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN 978-966-8063-64-0

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2007

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М.М. Слюсаревський

КОНЦЕПТ “ПСИХОЛОГІЇ У ВЛАСНИХ МЕЖАХ” В.А. РОМЕНЦЯ І ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ*

Аналізуються ідеї видатного українського вченого В. А. Роменця, пов’язані з незвідністю, самодостатністю, самотворенням психічного, і логічно вмотивований ними концепт “психології у власних межах”. Під кутом зору цих ідей розглядається проблема предмета соціальної психології. Піддаються критиці вкорінені стереотипи індивідуалістично і поведінково зорієнтованої соціально-психологічної традиції. Пропонується авторське визначення предмета соціальної психології як науки про індивідуальні та надіндивідуальні психічні явища, що зумовлюються історичною і культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю.

Ключові слова: психічне, поведінкознавство, В.А. Роменець, “психологія у власних межах”, соціальна психологія, індивідуальні та надіндивідуальні психічні явища, предмет соціальної психології.

Анализируются идеи видного украинского ученого В.А. Роменца, связанные с несводимостью, самодостаточностью, самосозиданием психического, и логически вытекающий из них концепт “психологии в собственных пределах”. С точки зрения этих идей рассматривается проблема предмета социальной психологии. Подвергаются критике укоренившиеся стереотипы индивидуалистически и поведенчески сориентированной социально-

---

* Стаття друкується на прохання читачів. Уперше опублікована в: Психологія сьогодні. – 2006. – №1. В основу статті покладено доповідь автора на Психологічних читаннях, присвячених 80-річчю від дня народження академіка В.А.Роменця, що відбулися 31 травня 2006р. в м. Києві.

психологической традиции. Предлагается авторское определение предмета социальной психологии как науки об индивидуальных и надиндивидуальных психических явлениях, обусловливающих историческим и культурным единством людей, их взаимодействием, совместной деятельностью.

Ключевые слова: психическое, поведенческая наука, В.А. Роменец, “психология в собственных пределах”, социальная психология, индивидуальные и надиндивидуальные психические явления, предмет социальной психологии.

There are analyzed the ideas of a famous Ukrainian scientist Romanets V.A. connected with irreducibility, self-sufficiency, self-creation of a psychic and accordingly flowing out of them the concept “Psychology in its own frames”. According to those ideas the problem of social psychology subject are discussed. The rooted stereotypes of social and psychological tradition which is individualistically and behavioristically oriented are severely criticized. The author’s definition of social psychology subject as a science about individual and extra individual psychic phenomena determined by historical and cultural unity of people, their interaction and common activity is proposed.

Key words: psychic, behavioral science, Romanets V.A., “Psychology in its own frames”, social psychology, individual and quasi individual psychic phenomena, social psychology subject.

Свою версію всесвітньої історії психології В.А. Роменець, як відомо, витворював у найширшому філософському, культурологічному, загальнонауковому контексті [1–3]. Така широта погляду була відмітною рисою його подвижницької наукової діяльності. І тим більш показовою є та обставина, що водночас він з особливою пристрасністю обстоював самостійний і в певному сенсі самодостатній статус психологічної науки, ревню дбав, якщо можна так висловитися, про чистоту її предмета, глибоко усвідомлював не лише безперечну актуальність, а й принципову проблематичність ідей міждисциплінарної інтеграції, ніколи не вдавався до їх бездумної апологетики.

Це засвідчує, зокрема, його обережне і навіть критичне ставлення до висунутого Б.Г. Ананьєвим мега-проекту “нового синтетичного людинознавства”, в якому психологія мала б стати знаряддям зв’язку між усіма галузями пізнання людини, засобом об’єднання різних розділів природознавства і суспільних наук.

Попри, здавалось би, виняткову привабливість для психологів цього проекту Володимир Андрійович помічає в ньому певні загрози, пов'язані з тим, що “психологія, яка, на думку Ананьєва, має конституювати людинознавство, сама зникає як своєрідний предмет у цьому ж людинознавстві, і воно зводиться до з'ясування окремих функціональних залежностей між даними різних наук”. “Це не слід тлумачити як недолік теоретичних пошуків Ананьєва, а як глибоку суперечність історичного становлення психології”, – зауважує Роменець [3, с. 346] і далі в неявній формі, але, як нам видається, вельми переконливо протиставляє ананьєвському мега-проектові, можливо, й менш ефектну, однак більш реалістичну ідею включення психології в усі аспекти людської культури та *психологізації* останньої. Психологізації, яка покликана “привести не до зникнення психології, а до її консолідації як своєрідної дисципліни” [3, с. 348].

Неодмінною передумовою розвитку психології, за Роменцем, є вихід її “за свої межі – до кореляції з іншими предметами, дисциплінами, науками” [3, с. 827]. Проте психолог має виходити за рамки своєї дисципліни, включати її в більш загальну сферу “ідеологічних композицій” лише для того, аби “потім здійснити інтервенцію в саму психологію, надавши їй статусу аксіологічної дисципліни” [3, с. 826].

Цілком зрозуміло, що такий вихід психології за дисциплінарні межі передбачає насамперед їх наявність і окресленість. В.А. Роменець болісно переживав парадокси розвитку психологічної науки у ХХ ст.: те, що в ній нерідко стверджувався антипсихологізм – іноді навіть із забороною самого терміна “психіка”; те, що у біхевіоризмі, гештальтпсихології, рефлексології та інших новітніх течіях психологічної думки на перший план вийшли “спрощені біологізовані та механізовані аналоги психічного, які не могли не редукувати природу психічного до занадто умовних її подоб” [3, с. 69]. Його не заспокоювали поступки цих течій на кшталт необіхевіористських “проміжних змінних”. Він з гіркотою констатував, що сучасна психологія перетворюється на поведінкознавство (*behavioral science*), що наприкінці століття “біхевіоризм продовжує набирати дедалі витонченіших форм, використовуючи досягнення новітньої філософії” [там само].

І Володимир Андрійович, безперечно, мав слушність. Наприклад, за свідченням Ф. Зімбардо, більшість західних психологів так чи інакше визначають психологію як науку про поведінку (відношення) живої істоти [4]. Щоправда, при цьому вони сьогодні, як правило, включають у поняття “поведінка” не тільки зовнішні, а також і внутрішні процеси, такі як мислення, емоційні реакції тощо, які із спостережень зовнішньої поведінки можуть бути виведені. Проте це розширювальне (психологізоване) тлумачення поведінки навряд чи здатне повністю компенсувати відсутність психіки в дефініціях психологічної науки. Адже витлумачене в суто поведінкових категоріях психічне, хоча того хтось чи ні, втрачає свою самодостатність, “вище, – як писав Роменець, – підпорядковується нижчому” [3, с. 816]. Тому слід зазначити, що попри всі свої ідеологічні виверти радянська психологія не лише декларувала, а й дійсно мала над західною певні переваги – бодай з огляду на те, що протягом останніх десятиліть міцно трималася за поняття “психіка” у визначеннях предмета своїх досліджень. Хоча, звичайно, й у ній простежуються більш або менш очевидні теоретико-методологічні ремінісценції поведінкознавства, скажімо, в теорії діяльності. Що ж поробиш, наукова парадигма, із “шинелі” якої ми всі вийшли, теж була дитиною свого часу, свого століття.

На цьому історичному тлі стає зрозумілим пафос роменцівського заклику: “...Психологія має повернутися до самої себе” [3, с. 48]. Тенденціям розмивання та підміни предмета психологічної науки В.А. Роменець протиставив концепт “психології у власних межах”, який пов’язував насамперед з науково-теоретичними здобутками Г.С. Костюка та його школи.

Це вважаємо вельми символічним. Роменець шанобливо писав про багатьох видатних радянських психологів, і все ж у навчальному посібнику “Історія психології ХХ століття”, виданому в співавторстві з І.П. Манохою, назву “Психологія у власних межах” має розділ саме про Костюка. Аналізуючи праці останнього, Роменець постійно звертає увагу на аргументи, що свідчать на користь незвідності, самодостатності, самотворення психічного. Ризикнемо навіть припустити, що в працях Костюка поряд із спільністю власне історико-наукових інтересів (зокрема, спрямованих на виявлення елементів психологічного знання

у творчій спадщині видатних мислителів і культурних діячів минулого) Володимира Андрійовича приваблювало чи не в першу чергу блискуче, як на той час, доведення неспроможності спроб замінити систему психологічних понять системою понять фізіологічних або яких-небудь інших. Тобто Костюк був для Роменця, можна сказати, “прапором” повернення психології до самої себе.

У цьому поверненні В.А. Роменець бачив передумову становлення, як він її називав, канонічної психології, яка “відшукує у всіх сторонах психіки певну завершеність, певну розкритість, здійсненність”. Разом з тим сам канон, за Роменцем, “увесь час себе “долає”, переступає свої межі, реалізуючи себе” [3, с. 76–77]. Інакше кажучи, розвиваючись, канонізуючись, психологія має постійно поглиблювати уявлення про свої сутнісні межі, однак у них залишатися.

У згаданому розділі “Історії психології ХХ століття” Володимир Андрійович наголошує: “Саме виділення своєрідних ознак психології як дисципліни становить, мабуть, єдину основу для встановлення її езотеричних продуктивних кореляцій та дальшої консолідації в ранзі дійсної науки”, бо: “Хоч якими би продуктивними здавалися істотні кореляції психології з іншими науками, з людською культурою в цілому, дійсний поступ психології визначається рівнем її самостійності, своєрідності її *закономірностей*” [3, с. 356].

Ці методологічні настанови, гадаємо, можуть і повинні бути покладені в основу вирішення проблеми предмета соціальної психології. Переходячи до неї, зробимо деякі застереження.

Ми з повагою ставимося до пошуків у царині більш змістовного визначення предмета психологічної науки в цілому, зумовлених уже самою “загадковістю” психічного життя, яка спонукає психологів перманентно довизначати та перевизначати предмет своїх досліджень [5]. Нам імпонують безперечно цікаві, евристичні спроби розототожнення предмета і об’єкта психології, здійснювані, зокрема, К.О. Абульхановою, В.О. Татенком та іншими авторами на основі суб’єктної парадигми [5–7]. Однак соціальна психологія сьогодні перебуває на тому рівні методологічної саморефлексії, на якому таке розототожнення для неї ще не є першочергово актуальним. Тим паче передчасним було

б слідом за Б.Д. Паригінім говорити про перспективу “уточнення та збагачення уявлень про предмет соціальної психології за рахунок включення до нього нових явищ і проблем” [8, с. 33]. Тут акценти наразі мають бути зовсім інші.

На наш погляд, нині мову слід вести не про збагачення чи, тим більше, розширення предмета соціальної психології, а про його релевантне визначення бодай у першому наближенні, бодай як об’єкта (чи певного кола об’єктів) пізнання. Але таке визначення, яке б залишало її у власних межах і в межах психологічної науки загалом чи, точніше, повертало в ці межі.

На жаль, упродовж багатьох десятиліть предмет соціальної психології визначається таким чином, що її важко або й неможливо ідентифікувати як науку про психіку, закономірності функціонування та розвитку останньої. Наведемо деякі визначення, типові для найбільш потужної, американської, соціально-психологічної традиції:

“соціальною психологією є наукове вивчення досвіду і поведінки індивіда у зв’язку з дією на нього соціального стимулу” [9, с. 8];

“соціальна психологія – це підрозділ психології, пов’язаний з конкретно-науковим вивченням поведінки індивідів як функції соціальних стимулів” [10, с.1];

“об’єктом соціальної психології є вивчення залежності та взаємозалежності між індивідуальними поведінками” [11, с. 3].

Узагальнивши подібні визначення, Г. Оллпорт дійшов висновку, що “переважна більшість соціальних психологів розглядає свою дисципліну як спробу зрозуміти і пояснити, який вплив справляє на думки, почуття та поведінку індивідів дійсна, уявлювана або гадана поведінка інших” [12, с. 3]. Таке обмежене розуміння предмета соціально-психологічної науки в 1970-х роках, як відомо, викликало гостру критику з боку соціологічно зорієнтованих західноєвропейських соціальних психологів – С. Московічі, Г. Теджфела, Р. Харре та ін. [13], які усвідомили власне те, про що говорив В.А. Роменець: “Психологія (додамо: соціальна тим паче. – М.С.) з її принципом індивідуалізації заходить у безвихідь” [3, с. 816].

Ініціатори “антиамериканського бунту”, що стався тоді в соціальній психології, змістили акцент аналізу на широкий соці-

альний контекст, реальні (не-експериментальні) ситуації взаємодії людей, міжгрупові стосунки. Однак у полемічному завзятті особливо не обтяжували себе намаганнями визначити її предмет сутнісно. Наприклад, С. Московічі писав: “Царина дослідження соціальної психології – це групи та індивіди, які творять свою реальність, керують одне одним і створюють як зв’язки, що їх поєднують, так і відмінності, які їх розмежовують” [13, с. 60.]. От і все. Сказано ніби й багато, та водночас важко позбутися враження, що не сказано чогось найсуттєвішого.

Наведене визначення чітко фіксує в предметі соціальної психології лише соціальні об’єкти (групи та індивіди), що мають бути в полі зору дослідника, а ту реальність, яку слід при цьому вивчати, окреслює, як бачимо, досить “туманно”. Природно, це залишало простір для подальших тлумачень соціальної психології в дусі поведінкознавства, зведення природи психічного “до занадто умовних її подоб”. А відтак соціальна психологія, яка “з легкої руки” західних колег мусить (чи може?) вивчати начебто не психіку, а тільки поведінку (відношення, зв’язки, відносини тощо), виявилася приреченою на нескінченні безплідні дискусії щодо розмежування “пізнавальних територій” із соціологією та іншими науками.

Поведінкові тлумачення предмета соціальної психології або принаймні їх термінологічні відповідники свідомо чи мимохіть засвоювалися й радянськими і засвоюються пострадянськими соціальними психологами. Тож сьогодні більшість російських та вітчизняних авторів розглядає її як науку з подвійним предметом (мають вивчатись як індивіди, так і групи, що заперечень не викликає), але сам цей предмет часто-густо описується в ерзацпсихологічних, неспецифічних для психології термінах.

Найтипівіший приклад – загальновідоме, вкорінене у психологічних словниках визначення Г.М. Андрєвої, згідно з яким предметом соціальної психології є *закономірності поведінки та діяльності людей, зумовлені включенням їх до соціальних груп, а також психологічні характеристики цих груп* [14]. Неважко помітити, що в цьому визначенні психологія присутня, – в дещо “приглушеному”, не вельми виразному вигляді, – чомусь лиш у характеристиках груп, а на рівні індивідів цілком по-біхевіористському йдеться про поведінку і діяльність.

Мабуть, відчуваючи цю паліативність, інші відомі автори (Б.Д. Паригін, А.М. Сухов, Л.Е. Орбан-Лембрик тощо) намагаються визначити предмет соціальної психології через такі поняття, як “соціальна психіка” [8], “соціально-психологічні явища” [16], “соціально-психологічна реальність” [15]. Ці визначення, безумовно, варто оцінювати як крок до соціальної психології “у власних межах”. Але їхнім вразливим місцем поряд із нальотом тавтологічності є те, що згадані поняття зазвичай самі потребують визначення. І коли автори, що ними послуговуються, починають їх визначати, із цих визначень уперто “стирчать вуха” того ж біхевіоризму, а соціальна психологія знову опиняється на “території” сусідньої соціології. Приміром, Б.Д. Паригін під соціальною психікою розуміє особливості не лише психічного стану (до речі, чому тільки стану? де поділися інші психічні явища – процеси, властивості?), а й “поведінки індивіда в групі, масі та колективі” [8, с. 46]. До соціально-психологічних явищ, окрім, скажімо, атитюдів, стереотипів чи настроїв, зараховуються й такі неспецифічні для психології об’єкти міждисциплінарного інтересу, як спільнота, спілкування, конфлікт тощо [15; 16]. А не їхній психологічний “зріз”!

Отже, найпершою вимогою до визначення предмета соціальної психології вочевидь має бути позиціонування її як науки, що вивчає *психічні явища*.

Друга вимога – встановлення *специфіки цих явищ*, відмінності їх від тих, які традиційно досліджує загальна психологія. На статус самостійної психологічної дисципліни фундаментального рівня соціальна психологія зможе впевнено претендувати лише за умови, якщо у своєму предметі фіксуватиме не тільки психічні явища індивідуального діапазону, спричинені соціальними процесами, а й ті, які прийнято називати *надіндивідуальними*, – групові, колективні, масові.

На жаль, визнання їх онтологічності (реальності, неметафоричності) поки що залишається “каменем спотикання” для більшості психологів, зокрема й вітчизняних. Незважаючи на те, що, за В.А. Роменцем, “пов’язувати психічну діяльність тільки з нервовою системою – однобічна й безнадійна справа” [3, с. 815], психічне досі мислиться (імпліцитно або й експліцитно), по суті, як корелят тілесного субстрату – мозку окремої людини, закономірностей його нейродинаміки. Звідси, згідно з логікою, яку П.М.Шихірев називав “нехитромудрою” (незамысловатой) [17,

с. 40], робиться висновок, що поза окремою людиною жодних психічних явищ немає й бути не може.

При цьому фактично ігноруються такі плідні наукові ідеї, як, скажімо, тлумачення психіки як функціонального органу, що бере початок ще з учення про домінанту О.О. Ухтомського й активно використовувалось О.М. Леонтьєвим. А тим часом ці ідеї впритул підводять до визнання онтологічності надіндивідуального. Так, російські психологи В.П. Зінченко та Є.Б. Моргунов зазначають: “Душа, психіка, свідомість можуть розглядатись як функціональні органи індивіда, *соціуму* (виділено нами. – М.С.). Саме як функціональні, а не анатомоморфологічні. Тим не менше ці органи мають свою особливу будову, членування, мають власну біодинамічну, чуттєву, мислительну, емоційну тканину” [18, с. 121].

Але облишмо цю на нинішньому рівні пізнання дещо схоластичну суперечку. Для В.А. Роменця була очевидною непізнаність “міжособистісних подій”, “ноуменального каналу інтерперсонального зв’язку” тощо [19, с. 391]. Тож і ми, погоджуючись із ним, визнаймо: сучасній науці ще не під силу достеменно з’ясувати фізіологічну (біологічну? фізичну?) природу надіндивідуальних психічних явищ. Однак поставимо й наступне запитання: чи лише надіндивідуальних? Невже всерйоз можна докопуватися до нейродинамічного підґрунтя таких суто індивідуальних явищ, як Я-образ, картина світу, життєвий шлях чи життєвий вибір особистості? То що, їх теж слід вивести за межі предмета психології?

Як не прикро, упередження щодо онтологічного статусу надіндивідуального відтворюють справедливо розкритиковані ще в СРСР стереотипи індивідуалістично зорієнтованої соціально-психологічної традиції, передусім американської. Та парадокс полягає в тому, що, на відміну від своїх радянських і пострадянських критиків, ця традиція, як тепер з’ясовується, усвідомлює власні обмеження і не поспішає заперечувати те, чого не досліджує. Наприклад, у передмові до російського видання своєї славнозвісної книги “Людина і ситуація: Уроки соціальної психології” її автори Л. Росс та Р. Нісбетт спокійно, без будь-якого надриву, але й недвозначно зауважують, що, пишучи її, розуміли: американській традиції “властиво нехтувати колективними психічними процесами на користь процесів індивідуальної психіки” [20, с. 20]. Отже, йдеться, як бачимо, не про

онтологічну неможливість психіки надіндивідуальної, а лише про її невивченість, непізнаність. Але ж: “Незнання – не аргумент”, – заповідав В.А. Роменець [3, с. 815]. І цей заповіт варто б пам’ятати.

Третьою суттєвою вимогою до визначення предмета соціальної психології нам видається **розширення теоретико-методологічного базису тлумачення феноменології тих психічних явищ, які мають вивчатися**. Навряд чи слідом за інтеракціоністами можна вважати єдиною передумовою існування надіндивідуальних феноменів лише безпосередню чи символічно опосередковану взаємодію людей або – в радянському варіанті – їхню спільну діяльність. Таке тлумачення є правомірним, необхідним і принципово важливим. Але все ж недостатнім, оскільки поза межами предмета соціальної психології залишається цілий клас індивідуально-надіндивідуальних (назвемо їх так) структурних явищ, пов’язаних передусім з колективним несвідомим, – ті ж юнгівські архетипи, котрі якщо й можна “вивести” із взаємодії, то в такій далекій історичній чи навіть доісторичній ретроспективі, розгляд якої в конкретно-науковому плані просто втрачає сенс.

Необхідно враховувати деяку *первинну зрощеність і нероздільність*¹ індивідуально-психологічних процесів і явищ, безпосередньо не зумовлену зовнішньою взаємодією. На цьому наголошував С.Л. Франк, більше того, можливо з надмірною категоричністю він наполягав, що тільки з цього погляду й можлива взагалі соціальна психологія², принципово відмінна від психології індивідуальної (в нинішніх термінах – загальної); така психологія, яка “пізнає явища “я” в його зрощеності з “ти”, в його житті у першоедності “ми”. І відтак стверджував: “У цьому зв’язку можлива також психологія самого “ми” як аналіз душев-

---

¹ Надалі, щоб уникнути занадто “екзотичної” термінології, пропонуємо називати цю первинну зрощеність і нероздільність простіше – історичною та культурною єдністю людей.

² Ми тут не маємо змоги зупинитися на зумовлених різними причинами, зокрема й термінологічними, суперечностях у соціальній філософії С.Л. Франка, в якій тези про зрощеність душевного життя індивідів поєднуються з постулюванням суто індивідуального характеру психічних явищ, запереченням феноменів колективної суб’єктності тощо.

них станів, що володіють цілою групою, багатоедністю людей, і спільно як єдність переживаються багатьма; аналіз душевного життя натовпу, маси, природи “громадської думки”, психологія сімейного життя, союзів, класів, нації і т. ін.” [21, с. 68].

На ці ідеї Франка, безперечно, резонують і роздуми В.А. Роменця з приводу зв’язку індивідуального з усезагальним, наприклад: “Титан хоче подолати *іншу* особу як ворога, але цим руйнує коріння власного буття”, “Наука психологія потребує істотного заглиблення у природу людини, аби пізнати вселюдське, групове, індивідуальне” [2, с. 87, 599], “Неповторне розшукують через найглибше у психіці... А ця глибина є найглибший ґрунт спільного”, “Люди постають як високоспоріднені сили, тому що мають велику екзистенційну базу свого буття...” [3, с. 77, 825] тощо.

Отже, підсумовуючи, вважаємо за можливе запропонувати таке визначення предмета соціальної психології. Це – ***індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються*** (зробимо реверанс у бік поведінкознавства) ***в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки.***

На нашу думку, запропоноване визначення, окрім усього іншого, створює передумови для причетності соціально-психологічної науки до становлення омріяної В.А. Роменцем канонічної психології, котру він, відходячи у вічність, бачив як синтез індивідуального і загального.

Література

1. *Роменець В.А.* Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник. – К., 2005.
2. *Роменець В.А.* Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: Навч. посібник. – К., 2006.
3. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології XX століття: Навч. посібник. – К., 1998.
4. *Zimbardo P.G.* Essentials of Psychology and Life. – Glenview, Ill, 1979.

5. *Татенко В.О.* Предмет психологічної науки: суб'єктна парадигма // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей. – К., 2003. – С. 23–42.
6. *Абульханова-Славская К.А.* Категория субъекта в современной психологии // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.4.
7. Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко. – М., 2005.
8. *Парыгин Б.Д.* Социальная психология: Учеб. пособие. – СПб., 2003.
9. *Sherif M., Sherif C.* Social psychology. – New York, 1969.
10. *Jones E.E., Gerard H.B.* Foundations of social psychology. – New York, 1967.
11. *Zajonc R.B.* Social psychology: an experimental approach. – Belmont, Kal., 1966.
12. *Allport G.W.* The historical background of modern social psychology // The handbook of social psychology / Ed.G. Lindzey, E. Aronson. – 2nd ed. – Addison-Wesley, 1968. – V. 1. – P. 3–56.
13. The context of social psychology / Ed. J. Israel, H. Tajfel. – London, 1972.
14. *Андреева Г.М.* Социальная психология. – М., 2002.
15. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія: Посібник. – К., 2003.
16. *Сухов А.Н.* Предмет социально-психологической теории // Социальная психология: Учеб. пособие / Под ред. А.Н.Сухова, А.А.Деркача. – 2-е изд., испр. – М., 2003. – С. 8–14.
17. *Шихирев П.Н.* Современная социальная психология. – М., 1999.
18. *Зинченко В.П., Моргунов Е.Б.* Человек развивающийся: Очерки российской психологии. – М., 1994.
19. *Роменець В.А.* Вчинок і світ людини // Основи психології / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – К., 1993. – С. 383–402.
20. *Росс Л., Нисбетт Р.* Человек и ситуация: Уроки социальной психологии: Пер. с англ. – М., 2000.
21. *Франк С.Л.* Духовные основы общества. – М., 1992.

© Слюсаревський М. М.

ПРОБЛЕМА ПРОГНОЗУВАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: НАТУРАЛІСТИЧНА, СИНЕРГЕТИЧНА ТА ГЕРМЕНЕВТИЧНА ПАРАДИГМИ

Окреслено зміст трьох підходів до прогнозування в соціальній психології: натуралістичного, синергетичного та герменевтичного, де кожна з парадигм є своєрідною відповіддю на проблему “наукової недостатності” прогнозування в означеній галузі. Зауважено обмеженість можливостей екстраполяції для соціальної реальності, принципову непрогнозованість надскладних багаторівневих систем, відсутність спрямування на передбачуваність в інтерпретаціях смислів і цінностей. Наголошено, що кожен з підходів надає унікальний інструментарій і в той же час має свої межі. Зроблено висновок, що соціальна психологія як наука на межі “світу природи” й “світу свободи” приречена на критеріальну розмитість своїх прогнозів.

Ключові слова: прогнозування, теорія, прогностичний і евристичний потенціал теорії, механізм, екстраполяція, синергетика, герменевтика.

Очерчено содержание трех подходов к прогнозированию в социальной психологии: натуралистического, синергетического и герменевтического, где каждая из парадигм является своеобразным ответом на проблему “научной недостаточности” прогнозирования в данной отрасли. Отмечены ограниченность возможностей экстраполяции для социальной реальности, принципиальная непрогнозируемость сверхсложных многоуровневых систем, отсутствие направленности на предсказуемость в интерпретациях смыслов и ценностей. Подчеркнуто, что каждый из подходов предоставляет свой уникальный инструментарий и в то же время наруживает свои границы. Сделан вывод, что социальная психология как наука на границе “мира природы” и “мира свободы” обречена на критеріальную размытость своих прогнозов.

Ключевые слова: прогнозирование, теория, прогностический и эвристический потенциал теории, механизм, экстраполяция, синергетика, герменевтика.

The content of three attitudes towards prognostication in the social psychology has been outlined, these are naturalistic, synergetic, and hermeneutic ones, where each of the paradigms is an original pe-

cular solution of the problem of the “scientific insufficiency” of the prognostication in the realm designated. Limited nature of the extrapolation opportunities for the social reality has been observed as well as fundamental impossibility of prognostication of super-complicated multilevel systems development and lack of aiming at the predictability in the interpretations of senses and values. It is stressed that the social psychology as a science being situated on the border of “the world of nature” and the “world of freedom” is doomed to the criterion erosion of its prognoses.

Key-words: prognostication, theory, prognostic and heuristic potential of the theory, mechanism, extrapolation, synergy, hermeneutics.

Проблему, що розглядається в статті, можна сформулювати так: якими є методологічні підстави для здійснення прогнозування в соціальній психології; чи є ці підстави взаємоузгодженими, чи вони суперечать одна одній; яким чином методологічні підстави прогнозування в соціальній психології співвідносяться із загальнонауковими принципами прогнозування.

Актуальність проблеми зумовлюється в першу чергу тим, що досі прикладні, практичні аспекти розвитку соціальної психології домінують над теоретико-методологічними, а відтак і випереджають їх. Фактично прогностична компонента (чи принаймні претензія на прогноз) міститься в багатьох соціально-психологічних дослідженнях. Проте досить часто невисокий рівень обґрунтованості таких соціально-психологічних знань утруднює розв’язання питання щодо їх прогностичної складової. Найчастіше тут зберігається логіка екстраполяції. А втім, спеціальних праць, присвячених ґрунтовному дослідженню специфіки прогнозування в соціальній психології, досі немає.

Відносно новизною позиції, з якої виступає автор у цій статті, є застосування принципів трьох філософських напрямків (позитивізм, синергетика і герменевтика) для класифікації методологічних підстав прогнозування в соціальній психології. Ці три складові виключають одна одну. Проте жодна з них не може сама по собі забезпечити соціальну психологію достатнім рівнем методологічної обґрунтованості її прогнозів. Специфіка соціально-психологічного знання передбачає складність методологічних підстав, різноманітність їх дисциплінарної спрямованості.

Мета статті: з’ясувати зміст та особливості основних підходів прогнозування в соціальній психології, зокрема нату-

ралістичного, синергетичного і герменевтичного; визначити щодо кожної означеної парадигми її основний інструментарій та межі застосування.

Проблеми прогнозування в соціальній психології зумовлюються в першу чергу її специфічним дисциплінарним місцем. З одного боку, вона належить до широкого спектра соціальних наук, а з другого – до більш специфічного кола наук гуманітарних. Власне, розподіл наук на соціальні й гуманітарні є умовним, проте має свій сенс: якщо соціальні науки (перш за все соціологія й економіка) досі орієнтуються на позитивістський проект розвитку пізнання, то гуманітарні зорієнтовано на альтернативні філософсько-методологічні підвалини забезпечення наукового процесу. Якщо в соціальних науках зберігається домінування системного підходу, коли структура досліджуваної реальності вважається відносно стійкою, законовідповідною, пояснюваною, а відтак прогнозованою, то гуманітарні науки намагаються так чи так відбити феномен людської суб'єктивності: чи то він виражений у культурі, чи в літературі, а чи в мовленні й поведінці. Якщо соціальні науки активно адаптують інструментарій природничих наук до специфіки соціальної реальності, то гуманітарні дисципліни докладають зусиль у пошуку альтернативного дослідницького інструментарію.

Соціальна психологія є “дисципліною на межі”: вона поєднує у своїх дисциплінарних межах методологічні зусилля обох сторін і намагається використати все найбільш конструктивне, реалістичне й перспективне. Відтак методологічні основи для прогнозування в соціальній психології аж надто широкі через збільшені можливості різних комбінацій тих або тих методів з гуманітаристики чи позитивістського проекту. Залишається небезпека впасти в методологічну неперебірливість, що нерідко подається сучасними методологами як теоретико-методологічний плюралізм [1]. Проте пошук межі між синтезом та еkleктикою залишається актуальним для будь-якого науковця, і начебто складна методологічна ситуація соціальної психології є радше її потенціалом, ніж перепорою.

Що стосується прогнозування, то головні проблеми для соціальної психології сформулюємо так: на яких методологічних підставах можна собі дозволити досліджувати психічні ста-

ни і процеси (нехай і в надіндивідній площині) соціологічними чи протосоціологічними засобами, які сконструйовано на основі узагальнення, об'єктивациї, абстрагування і, зрештою, кількісної вираженості?

Щоб відповісти на це запитання, проаналізуємо прогностичний потенціал трьох пізнавальних парадигм: механістично-натуралістичної, синергетичної і герменевтичної. Проте спочатку варто сформулювати зауваги до принципової методологічної єдності теорії і прогнозу.

Прогноз – поняття більш вузьке, ніж передбачення. За визначенням, прогноз є твердженням про майбутнє на основі наукової теорії як її підсумок. З цього погляду проблематичним є навіть виокремлення прогнозу як окремого різновиду знання. Прогноз є радше функціональним режимом науково-теоретичного знання, ніж його різновидом чи типом.

Будь-яка наукова теорія описує, пояснює і прогнозує [2]. У межах прогнозування соціально-психологічної реальності найпершим є завдання коректного виокремлення, формулювання і розвитку прогностичної складової соціально-психологічної концепції, на основі якої досліджується те або те явище чи процес. Адже наукова теорія не може стосуватися лише минулого чи теперішнього: власне, “теоретичність” знання і полягає в його “метатемпоральності” – здатності характеризувати об'єкт пізнання в певному часовому проміжку: минулого, теперішнього і майбутнього.

Проте слід розрізняти прогностичний та евристичний потенціал теорії. Прогностична складова стосується предмета теорії і зокрема його майбутнього стану в певному часовому проміжку. Натомість евристика теорії – це її здатність відкривати і пояснювати ще невідомі факти. В обох випадках маємо справу зі своєрідним “забіганням наперед”. Проте зрозуміло, що евристика стосується не майбутнього стану речей, а майбутнього стану нашого пізнання цих речей. Інакше кажучи, нова наукова теорія здатна не лише “передрікати” майбутнє досліджуваного процесу чи явища (власне прогностика), а й власний розвиток (евристика).

Так, у методологічній ситуації вибору між двома і більше теоріями обирається та, яка має більший евристичний потенціал, тобто здатна передбачити більшу кількість фактів [3]. Натомість

теорією “ad hoc” називають ту, яка придатна для пояснення лише певного, уже зараз відомого набору фактів (точніше “аномалій” – не пояснених спостережуваних подій), і при цьому закономірності, на основі яких будується пояснення, поширюються лише на цю сукупність фактів, а ніяких інших фактів – тих, яких ми ще не знаємо, вивести із цієї теорії не можна.

Наприклад, на основі певних гіпотез щодо закономірностей руху планет було передбачено існування невідомої до того планети. Факт існування її стосується теперішнього і навіть минулого, проте дослідник отримав знання про цей факт не емпіричним, а опосередкованим шляхом, і в цьому сенсі він “випередив” емпіричне пізнання.

Загальнонаукове розрізнення прогностики теорії та її евристики стосується і соціально-психологічної науки. Навряд чи це розрізнення має якусь специфіку щодо соціально-психологічної теорії, проте факт самого його існування в соціальному прогнозуванні науковцеві слід мати на увазі.

Разом з тим важливим залишається розуміння невіддільності прогнозу від теорії. Лише умовно можна ставити завдання прогнозування як окреме від побудови теорії явища, яке прогнозується. Побудова адекватної і евристичної теорії уможлиблює прогнозування як складову теоретичної роботи і подальшого емпіричного її опрацювання.

Важливе методологічне припущення в соціально-психологічному прогнозуванні полягає в його націленості на *соціально-психологічні механізми* як придатні до пізнання форми соціально-психологічної реальності. Явища, що досліджуються і щодо яких формулюють прогноз, “трансформуються” самими когнітивними схемами в “механізми”. Питання щодо того, чи дійсно ці явища є *механізмами*, усувається з аналізу. Проте дане “питання про існування” потрібно утримувати в просторі методологічної рефлексії соціального психолога. Це гарантує не лише усвідомлення обмеженості, неуніверсальності “механізму” як своєрідної наукової метафори, а й дає змогу утримувати більш широке коло прогностичних прийомів і методів, ніж лише інтерполяція та її похідні.

Проблема буттєвого статусу того чи іншого об’єкта наукового пізнання має метафізичний (онтологічний) характер. Тому можна вважати коректним винесення соціально-

психологічною наукою цієї проблеми за дужки. Навряд чи можна кваліфікувати питання “Чи справді дане соціально-психологічне явище містить у собі механізм як власну сутність?”. Більше того, це і йому подібні онтологічні питання з наукового погляду є незрозумілими, навіть абсурдними.

Твердження про ненауковість питання існування розходиться з поширеним сприйняттям науки як пізнання, яке з’ясовує, “що існує насправді”. У межах сучасних уявлень про наукову раціональність достатньо того, що пізнавальний апарат соціально-психологічної науки дає змогу досліджувати певне явище як механізм.

Некритично сприйняте *методологічне припущення* в межах наукового завдання прогнозування соціально-психологічних явищ і процесів постає як *механістичний редукціонізм*. Цей науковий передсуд є однією з головних перепон у ситуації соціально-психологічного прогнозування. Він обмежує прогностичний потенціал як загальнотеоретичних концепцій, так і оперативних прикладних досліджень.

Одна з базових специфічних характеристик соціально-психологічної реальності полягає в її немеханістичності. Хоча й у сучасному природознавстві далеко не скрізь використовується механістична модель. Природі також властива історичність, хоча й у таких часових масштабах, які переважно неспівмірні з масштабами людської практики. Саме останнє дає можливість ігнорувати момент історичності в природничих науках.

Проаналізуймо власне термін “механізм” як наукову метафору. Перш за все варто мати на увазі, що за своїм буквальним значенням це поняття є людським витвором. Натомість у практиці наукового дискурсу термін “механізм” використовують за принципом уподібнення невідомого відомому. Пошук механізмів у чому б то не було (зокрема, нескінченні “соціально-психологічні механізми” в дисертаційних дослідженнях) – це в науковій спільноті своєрідний аналог міфологічно-анімістичного мислення первісного суспільства. Останнє передбачає “накидання” родових стосунків на навколишній світ природи. Інакше кажучи, регулярні соціальні стосунки (індивід – індивід, індивід – рід), сприйняті як закономірності, накидаються (“екстраполюються”) на природні явища і процеси. “Найближче” (життя індивіда в лоні родової общини) слугує

“парадигмою” для всього “Іншого” (того, що безпосередньо не є родовим життям). По суті, це різновид пізнання за аналогією.

З часом таким “найближчим” стає *механізм*. Його відмінність полягає в тому, що він людиною створений і використовується, тоді як в роді людина себе виявляє і в ньому ж живе.

Соціальна психологія, і надалі послуговуючись механістичною моделлю, великою мірою використовує цю категорію як наукову метафору, що є не стільки когнітивною, скільки легітимуючою. Під механізмом переважно мається на увазі закономірність (рос. – “законосообразність”).

Механістична парадигма в соціальній психології є основою такого методу прогнозування, як *екстраполяція*. Остання саме й передбачає, що об’єкт прогнозування є механізмом хоча б з певного погляду – того, який досліджується. Припускається, що зафіксована закономірність щодо досліджуваного явища діятиме і в майбутньому – принаймні тому часовому проміжку, який є значущим з практичного погляду. Якщо узагальнити, то принцип екстраполяції можна сформулювати так: “Майбутнє визначається минулим”.

Відмову від жорсткої форми механістичної парадигми – *механістичного детермінізму* – вже давно проголосили не лише гуманітарні науки, а й багато природничих дисциплін. Об’єкт пізнання як механізм – це вельми спрощене бачення пізнавальної ситуації, яке зручне тим, що не вимагає високого рівня методологічної рефлексії, але небезпечно обмеженістю свого коректного використання. Методом екстраполяції коректно можна отримати лише оперативні й короткострокові прогнози щодо соціально-психологічної реальності. Тобто дуже невеликим є поле застосування в прогнозуванні соціально-психологічної реальності такої спрощеної когнітивної моделі, як механізм. Базовим феноменом, який унеможливує застосування механістичного детермінізму (як радикалізованої форми механістичної парадигми) в прогнозуванні соціально-психологічної реальності, є самодетермінація, або, філософською мовою, свобода [4].

Ще Кант визначав науку як знання щодо світу природи на відміну від світу свободи [5]. Якщо світ природи конституюється закономірністю як “зовнішньою” детермінацією, то світ свободи – феноменом внутрішньої детермінації (самодетермінації). При цьому *закон* світу природи – це об’єктивна нездоланна

регулярність, яку можна навчитися використовувати, будувати практичну діяльність з її врахуванням; це зовнішня необхідність. А закон світу свободи – це саме внутрішня необхідність, суб'єктивно встановлена регулярність (хоча, за Кантом, на об'єктивних підставах), відповідно до якої вибудовується практика.

Зазвичай головним обмежувальним чинником для застосування механістичної парадигми в прогнозуванні соціальних процесів називають їх складність і багаторівневість, нелінійність структурних зв'язків соціальної реальності, наявність (і навіть визначальний характер) так званих стохастичних процесів. Такий підхід базується на синергетиці як порівняно новій науковій парадигмі і навіть своєрідному світогляді [6]. Надзвичайна популярність синергетики серед українських науковців, імовірно, спричинена, крім усього іншого, звичкою до діалектики як універсальної наукової методології (а фактично – наукової парадигми), яка наразі спустошена і девальвована в пострадянській науковій спільноті. Синергетика здатна відігравати ті ж функції загальної систематизації наукових досягнень, їх своєрідного світоглядного пояснення і побудови наукової картини світу.

Специфікою синергетичної парадигми є такий погляд на об'єкт аналізу і прогнозування, за якого природа залишається універсальним об'єктом наукового пізнання, але не зводиться до сукупності причинно-наслідкових зв'язків детермінаційного характеру. Тим самим синергетика є альтернативною до класичного, сформульованого Кантом тлумачення природи як закономірної реальності. Природні процеси в межах синергетичного підходу визначаються не лише законами, а й “випадковостями”. Останній термін потрібно взяти в лапки, бо він у синергетичному тлумаченні дещо відрізняється від буденного, звичного його застосування. Для синергетики “випадковість” є об'єктивною, бо вона спричиняється збігом (“накладанням”) певної сукупності закономірностей, коли жодна з них не є достатньо сильною для того, аби бути визначальною для подальшого розвитку подій. У цій ситуації природний процес є об'єктивно спричиненим (адже кожна із закономірностей, що “наклалися”, є об'єктивною), але принципово не передбачуваним. Те, що для природи є “відкритою можливістю”, для дослідницької свідомості є “випадковістю”.

Як уже зазначалося, синергетичну парадигму час від часу намагаються застосувати в соціальних науках. Проте ці спроби дуже схожі на своєрідне “наукове обґрунтування” неможливості прогнозування соціальних, а тим більше соціально-психологічних процесів. Пафос синергетики в соціогуманітарному пізнанні полягає в акцентуванні обмеженості пізнавальних можливостей науки щодо пошуку таких причинно-наслідкових зв’язків, які могли б збільшити “владу над майбутнім”. “Не все в цьому світі є раз і назавжди визначеним”, “випадковість відіграє в природі не меншу роль, ніж закономірність”, “порядок і хаос є двома рівною мірою необхідними і неунікненними сторонами природи” – ось тези, якими живиться науковий (а по суті – світоглядний) пафос синергетики.

Екстраполяція синергетичної парадигми на соціальні процеси є логічним кроком. Адже синергетика проголошує своїм специфічним типом об’єктів складні багаторівневі динамічні системи. Соціум загалом і соціетальна психіка зокрема повною мірою можуть бути зараховані до таких об’єктів. При цьому найважливішим аспектом такої екстраполяції є збереження синергетикою натуралістичного філософського підґрунтя. У межах завдань прогнозування процесів соціально-психологічної реальності цей факт забезпечує можливість збереження і подальшого розвитку прогностичних традицій природничих наук. Проте натуралізм синергетики відсікає герменевтичні елементи, на яких вибудовуються альтернативні стратегії прогнозування: психосемантичний аналіз, різноманітні експертні опитування тощо. Неправильно було б говорити, що синергетика блокує ці стратегії, проте вона має свої парадигмальні межі, а відтак обмежує і прогностичний потенціал досліджень, що будуються в синергетичній парадигмі.

Тією мірою, якою соціальна психологія є наукою не просто соціальною, а соціогуманітарною, їй властива герменевтична парадигма. А втім спеціальні методи прогнозування, що базуються на цій парадигмі, майже не застосовуються. Річ не в тім, що соціальні психологи не послуговуються власне терміном “герменевтика”. Проблема полягає у власне неможливості теоретично обґрунтованого знання про майбутнє об’єкта, який не мислиться частиною природи, тобто є буквально “надприродним”. Це питання меж наукової компетенції і зокрема визначення

того, що може вважатися теоретичним обґрунтуванням передбачення.

У межах герменевтичної парадигми теоретичним обґрунтуванням передбачення може бути лише специфічно витлумачене “розуміння”: власне інтерпретація, тлумачення, герменевтика. Для того аби наповнити цю тезу більш конкретним змістом, потрібно сформулювати сутність самої герменевтичної парадигми і вже після цього повернутися до проблеми прогнозування соціально-психологічної реальності. Герменевтична парадигма, як її можна узагальнити, з науково-методологічного погляду є специфічною гуманітарною практикою, що зафіксована в певній сукупності філософсько-теоретичних уявлень і має переважно паранауковий (тобто граничний щодо наукової раціональності) характер. “Метаоб’єктом” герменевтики є суб’єкт (людина, автор, культура, традиція), об’єктом – зміст людської суб’єктивності (наміри, бажання, думки, цінності, настанови, тощо), а предметом – прояви, або способи вираження, цієї суб’єктивності (знакові системи, мова, мовлення, дискурс, текст, поведінка, витвір мистецтва) [7]. Для натуралістичної парадигми об’єктом вивчення також може бути суб’єкт, але схоплений у своїх закономірних, узагальнюваних, повторюваних і відтворюваних (зокрема, експериментально) проявах. Натомість герменевтика орієнтується на суб’єктивність і суб’єктність суб’єкта. Тобто суб’єкт сприймається в його унікальності, одиничності, історичності (темпоральності), конкретності.

Сенсом герменевтичної парадигми є аж ніяк не буквально протиставлення традиційним науково-методологічним уявленням, як це може здатися на перший погляд [8]. Від самого початку і надалі в різних стадіях свого формування герменевтична парадигма претендувала на науковий статус і зокрема – на вдосконалення науки як специфічно-універсалістської когнітивної традиції [9]. Приводом для висновків про альтернативність герменевтики науковим уявленням є її наполягання на тезі про специфічність “людського духу” як об’єкта наукового вивчення. Незважаючи на “ненауковий” термін (“дух”), не можна не визнати підстави для методологічної критики натуралістичних підстав вивчення суб’єкта. Сама категорія природи (“натури”) формувалася в новоєвропейській традиції як протилежність категоріям “суб’єкт” (Р. Декарт) і “свобода” (І. Кант) [10]. Послі-

довність натуралістичної парадигми змушує або відмовитися від наукового вивчення суб'єкта (полишаючи це завдання іншим когнітивним практикам і традиціям), або визначити межі своїх когнітивних претензій у такому вивченні, визнаючи при цьому, що суб'єкт є досяжним для натуралістичної парадигми лише в площині його (суб'єкта) “позасуб'єктності”. При цьому навряд чи останній варіант є дійсно послідовним розв'язанням соціогуманітарної проблематики для натуралістичної парадигми.

Герменевтична парадигма також сповнена внутрішніх суперечностей у власному баченні можливостей наукового дослідження суб'єкта (суб'єктності і суб'єктивності). Досі не сформувався тип наукової раціональності (сукупність уявлень про норми, ідеали і цінності наукового пізнання), який би відповідав одночасно і герменевтичним вимогам (унікальність, одиначність, історичність), і вимогам об'єктивності, загальнозначущості [11]. Якщо ж потреба такого співвіднесення відкидається, то постає питання про епістемологічний статус герменевтики – практичну і теоретичну значущість цієї когнітивної практики. Зокрема, герменевтика отримує перспективу дрейфу до сфер інтуїції й літературної критики [12].

Як уже зазначалося, на противагу натуралізму герменевтика апелює не до пояснення, а до специфічним чином витлумаченого розуміння [13]. Власне, ця специфіка термінологічного вжитку багато важить саме для з'ясування прогностичних можливостей герменевтичної парадигми щодо соціально-психологічної реальності. Будь-яка парадигма наукового пізнання прагне до розуміння. Проте для натуралістичної парадигми те, що не піддається поясненню, не може бути й зрозумілим. Більше того, в межах цього підходу не є зрозумілим і навіть поясненим те, що не піддається прогнозуванню, хоча б і в обмеженому часовому проміжку. Якщо явище є дослідженим, сформульовано певні причини його теперішнього стану, але нічого вірогідного не можна сказати щодо стану цього явища в наступний момент, то така його “поясненість” є суто формальною, а відтак ненауковою.

Натомість герменевтична парадигма “пояснюваність” соціогуманітарних феноменів прирівнює чи не до деградації (цих феноменів). Якщо людський дух як живе втілення принципу самодетермінації детермінується зовнішніми, “прозорими” для

натуралістичного підходу причинами, то тим самим втрачається специфіка досліджуваної реальності. Подібна констатація є не моралізаторством, а рефлексивно-методологічним розрізненням, яке для одних дослідницьких завдань може бути абсолютно неважливим, але для інших – принциповим. Зокрема, це виявляється в суперечках щодо предмета психології, які точаться до цього часу не в останню чергу через домінування натуралістичної парадигми.

Герменевтичне розуміння суб'єкта не виключає знання про його майбутнє, проте навряд чи має щось спільне з прогнозуванням як побудованим на об'єктивних підставах і до певної міри гарантованим сценарієм майбутнього. Тому в герменевтичних межах коректним буде вживання радше терміна “передбачення”, ніж “прогнозування”. Це означатиме, що в герменевтичного знання про майбутнє інший епістемологічний статус, проте ті ж когнітивні функції.

У реальних соціально-психологічних дослідженнях є сенс послуговуватися знанням про майбутнє, що його може надати герменевтична парадигма, перш за все в ситуації, коли традиційних, протонатуралістичних шляхів конструювання аналогічного знання немає. Ті ж експертні опитування до певної міри є своєрідною герменевтичною практикою, коли експертний прогноз конструюється (якщо не сказати “симулюється”) завдяки не об'єктивації суб'єкта такого “прогнозування”, а навпаки – його життєвій, екзистенційно-психологічній причетності до об'єкта передбачення. При цьому на методологічному рівні подібна “ангажованість” експертів виноситься за дужки, натомість артикулюється їхня компетентність як здатність до точного прогнозування на основі невідрефлексованого, але дієвого досвіду [14].

Інший приклад – психосемантичний аналіз, що передбачає аналіз мовних конструктів як вираження суб'єктивного ставлення (оцінювання) респондентів. Отримуючи дані на основі психосемантичного методу, дослідник не має підстав для прогнозування суто на основі цих даних. Радше відбувається інший процес: з'ясування змісту суб'єктивного ставлення, яке продовжується самостійною роботою із цим змістом “замість” досліджуваного суб'єкта.

Відповідно до філософсько-методологічних поглядів Т. Куна парадигми мають свою логіку співіснування в часі і просторі [15]. І ця логіка збігається з логікою співіснування наукових спільнот, що послуговуються парадигмами. Наукова практика завжди випереджає не лише теорію, а й методологію. Власне, “теоретико-методологічний дизайн” тих чи тих способів здобування нового знання залежить від багатьох метанаукових факторів, особливо в соціальній психології, де прикладні дослідження відіграють не останню роль, а соціальне замовлення (в широкому сенсі слова) є базовим стимулятором цілих дослідницьких напрямків.

Кожна з трьох перелічених парадигм перш за все використовуватиметься за принципом зручності в конкретних соціально-психологічних прикладних дослідженнях, тим самим набуваючи певної історії апробації [16]. Віддати перевагу одній з парадигм на цей час немає ні можливості, ні сенсу. Єдине, що можна стверджувати напевно, то це бажаність і корисність до кожного окремого випадку (за можливістю) “приміряти” кожному з парадигм і виокремлювати ресурс (кадровий, часовий) на методологічні висновки з такого “приміряння”. Звичайно, чим складніші прикладні завдання поставатимуть перед соціальними психологами, тим “тонший” інструментарій вони муситимуть застосовувати. Відтак саме герменевтичні аспекти соціально-психологічних досліджень акцентуватимуться все більше. Проте й повна відмова від протонатуралістичних настанов навряд чи допоможе утримати науково-дисциплінарну й нормативну межі соціальної психології як когнітивної цілісності.

Висновок. Отже, кожна з парадигм пропонує свої варіанти здобування знань про майбутнє. Якщо для механістично-натуралістичної парадигми прогноз є найбільш коректним позначенням такого знання і процедури його здобування, то синергетична парадигма диктує використання терміна “прогноз” лише в множинній формі, оскільки неунікненним виявляється сценарний погляд на майбутнє, визнання його “непрораховуваної варіативності”. Зрештою, герменевтика радше пропонує передбачення в широкому сенсі слова, ніж прогноз: визнання (а можливо, і закладання) значної долі невизначеності в майбутньому досліджуваного об’єкта передбачає можливість збере-

ження його суб'єктної і суб'єктивної специфіки, а відтак його досяжність для всього герменевтичного арсеналу пізнання.

Література

1. *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки: Пер. с англ. и нем. – М., 1986.
2. *Кохановский В. П.* Философия и методология науки: Учеб. для высш. учеб. завед. – Ростов-на-Дону, 1999.
3. *Мамчур Е. А.* Проблема выбора теории. – М., 1975.
4. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности. – М., 1994.
5. *Кант И.* Пролегомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука // Трактаты. – СПб., 1996. – С. 147–259.
6. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / В.И. Аршинова (общ. ред. и послесл.), Ю.А. Данилов (пер.). – 2-е изд. – М., 2000.
7. *Дильтей В.* Виникнення герменевтики // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. – К., 1996. – С. 33–61.
8. *Калиниченко В. В., Огурцов А. П.* Методология гуманитарных наук в трудах Дильтея // Вопросы философии. – 1988. – № 4. – С. 128–134.
9. *Дильтей В.* Описательная психология. – СПб., 1996.
10. *Гайденко П. П.* Культурно-исторический аспект эволюции науки: Методол. пробл. ист.-науч. исслед. – М., 1982.
11. *Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н.* История и рациональность. – М., 1991.
12. *Рикер П.* Герменевтика и метод социальных наук // Герменевтика. Этика. Политика. – М., 1995. – С. 3–18.
13. *Гадамер Г.-Г.* Актуальность прекрасного: Пер. с нем. – М., 1991.
14. *Матвієнко В. Я.* Прогностика. – К., 2000.
15. *Кун Т.* Структура научных революций: Пер. с англ. Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М., 2001.
16. *Пружинин Б. И.* Фундаментальная наука и прикладные исследования: методологический аспект взаимодействия // Проблема ценностного статуса науки на рубеже XXI века. – СПб., 1999. – С. 161–174.

© Бублик П. І.

Т. М. Титаренко

ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА ГРУПОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ОПТИМІЗАЦІЇ ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ

Статтю присвячено визначенню можливостей оптимізації життєвих домагань як способу покращення керівництва часом життя. Визначено етапи групової та індивідуальної роботи, скерованої на оптимізацію часу життя. Розглянуто такі технології стимулювання домагальної активності особистості, як семиотизація, нарративізація та цілепокладання.

Ключові слова: життєві домагання, керівництво часом життя, копінг-стратегії, копінг-обдарованість, індивідуальні та групові технології.

Статья посвящена определению возможностей оптимизации жизненных притязаний как способу улучшения руководства временем жизни. Определены этапы групповой и индивидуальной работы, направленной на оптимизацию времени жизни. Рассмотрены такие технологии стимулирования притязательной активности личности, как семиотизация, нарративизация и целеполагание.

Ключевые слова: жизненные притязания, руководство временем жизни, копинг-стратегии, копинг-одаренность, индивидуальные и групповые технологии.

The article is devoted to the determination of the possibility of life aspirations optimization as a means of the life time managing improvement. Stages of the group and individual work aimed at the optimization of the life time have been defined. Such technologies of the inspiration personal activity stimulation as semiotisation, narrativisation and purpose determining are examined.

Key words: life aspirations, life time management, coping-strategies, coping-endowments, individual and group technologies.

Актуальність дослідження можливостей впливу на життєві домагання полягає в переорієнтації сучасної психологічної

науки з діагностики та коригування певних відхилень на профілактику можливих несподіванок і створення сприятливих умов для саморозгортання. Інтерес до “людини екзистенційної” (В. В. Знаков), проблем людського буття стає все виразнішим. Сьогоднішні психологи дедалі більше вірять у саму людину, її природні здібності, інтенцію до розвитку, в породження нею нової реальності завдяки розгортанню потенціалу, ніж у власні “всесильні” методики і прийоми. Вони розуміють, що психологічна допомога стає по-справжньому ефективною лише тоді, коли людина сприймається у всій її цілості, у її власному життєвому світі, у реальному контексті її конкретних життєвих обставин.

Проблема, що розглядається, пов’язана із спробою потенціалістського погляду на людське життя та потребою знайти адекватні цьому поглядові технології вироблення дедалі конструктивніших домагань.

Мета статті: визначити можливості оптимізації життєвих домагань як способу поліпшення керівництва часом життя.

Поєднання в роботі екзистенційної дослідницької парадигми з парадигмою когнітивною, конструктивістською дає можливість одночасно розглядати як буття, існування людини у світі, так і її становлення, самопроекування.

Керівництво часом життя є найскладнішою саморегулятивною діяльністю, що передбачає певний рівень особистісної зрілості. Шляхів у майбутнє завжди чимало, як і моделей того життєвого світу, який буде собі особистістю, розгортаючи свій потенціал. Без проектування себе-майбутнього, без прагнення якомога повнішого самоздійснення немає й не може бути особистісного зростання.

Суб’єктивне задоволення життям, якість життя, повнота життя не можуть визначатися лише переживанням “тут-і-тепер-реальності”, хоча саме таке “заземлення” на теперішньому часі характерне для більшості індивідуальних і групових технологій у гуманістичній парадигмі. Великою мірою процес самореалізації та ступінь самореалізованості залежать від вдалого моделювання людиною свого найближчого і віддаленого майбутнього та ефективного його досягнення.

Особистість є “конфігурацією, розтягнутою в часі” [1, с. 51]. Саме такий її конфігуративний характер дає змогу відстежувати поступове саморозгортання, саморозвиток, самовиявлення, що відбуваються відповідно до певних життєвих домагань, і, таким чином, знаходити моменти, коли цілеспрямовані впливи матимуть очікувані наслідки.

Якщо погодитися із твердженням, що зріла особистість адекватно відчуває, усвідомлює і реалізовує свій потенціал, створюючи найбільш вдалу модель свого подальшого розвитку, вміло балансує на межі між внутрішніми потенціями і зовнішніми запитами, а особистість незріла, інфантильна, нетворча чи то схиляється до безбарвного, хоча, можливо, і старанного функціонування як відповіді на зовнішні очікування, чи самозаглиблюється, усамітнюється, орієнтуєчись виключно на внутрішні імпульси та ігноруючи зовнішні умови, то слід розробляти технології впливу, які сприятимуть особистісному зростанню.

Коли йдеться про керівництво часом життя, виникає величезний сумнів щодо зазіхання на таку нескінченно складну реальність. Як можна керувати тим, що багато в чому від тебе не залежить?! Що важко досягнути?! Що тече за якимись своїми загадковими законами?!

Серед найважливіших характеристик людського життя слід назвати його стихійність, яка спричиняє непередбачуваність, непрогнозованість і, відповідно, неконтрольованість. Людина ніколи не може бути повністю готовою до раптових і несподіваних змін, які пропонує їй сьогодення, хоч як би вона намагалася все відстежувати, контролювати і прораховувати.

Серйозною обставиною, що пояснює небажання людини бачити в чомусь майже повну незалежність від неї несподіваного, підступного плину життя, є страх. Страх опинитися перед чимось новим, незнайомим, незвичним. Страх відчути себе незброєною, непідготовленою, беззахисною штовхає до нескінченних спроб озброїтися, підготуватися, захиститися за будь-яку ціну. До речі, дуже інтенсивний страх може трансформуватися в повну апатію, інертність, відсутність будь-яких бажань, вольовий ступор.

Отже, першою серйозною перешкодою, яка виникає при спробах знайти технології оптимізації керівництва часом життя,

є стійкий внутрішній спротив. Це впевненість багатьох людей у тому, що стихійне й непрогнозоване життя не піддається будь-якому контролю, будь-якій оптимізації за визначенням.

Відповідно, *перший етап* індивідуальної і групової роботи із життєвими домаганнями передбачає поступове прийняття стихійного плину життя і дуже відносної каузальності, яку можна знайти в ньому. Ідеться про прийняття життєвих несподіванок, про готовність гнучко й оперативно на них реагувати, не шукаючи обов'язково причин того, що трапилось, ззовні або всередині самого себе. Особливо причин, пов'язаних з власною активністю чи пасивністю, з минулим досвідом чи колишніми травмами.

Друга, не менш серйозна, перешкода на шляху до більш оптимального керівництва часом життя – надмірна, гіпертрофована і поверхова суб'єктність, що базується лише на бажаннях та уявленнях персони, свого Я. Потреба побудувати власну каузальність, уявити себе і свої дії причиною подій, що розгортаються, призводить до волюнтаризму, ігнорування наявних ресурсів. Людина не думає про доцільність певних дій та рішень, про ціну, яку вона має сплатити за боротьбу із життєвими негараздами. А головне – вона не хоче і не може рахуватися з власним потенціалом, практично нічого не знаючи про нього, тому її суб'єктність не стає для неї по-справжньому органічною, глибинно зумовленою.

Тут важливо відразу зазначити, що потенціал – це далеко не просто стихійні, спонтанні самовияви, це не гейзер, з якого фонтанують здібності, ідеї або вміння. Потенціал, який хоче проявитися, передбачає наявність неабияких саморегулятивних механізмів, потребує послідовних внутрішніх зусиль [2]. Д. О. Леонтьєв бачить шлях до розв'язання проблеми особистісного потенціалу через синтез екзистенційної психології та культурно-історичної психології Л.С. Виготського з його ідеєю оволодіння власною поведінкою через опосередкування [3].

Другий етап групової та індивідуальної роботи з оптимізації часу життя полягає в спрямуванні уваги людини на її внутрішній потенціал, її глибинне єство. Коли людина починає вірити у власні потенції подолання, усвідомлювати їх, спиратися

на них, вона стає здатною активізувати їх втілення в життя, навіть дещо прискорити, і стати по-справжньому життєстійкою.

Третій етап індивідуальної і групової роботи в цьому напрямку передбачає усвідомлення типових психологічних захистів, їх змісту, відносної корисності та надмірності. Саме така робота дає змогу наблизитися до перетворення захистів на конструктивніші стратегії подолання.

Дедалі більша усвідомлюваність захисного механізму переводить його в нову якість, зменшуючи дію суто захисну (ту, що захищає від сприймання неприємної реальності) і пробуджуючи дію вчинкову (ту, що цю реальність адекватно сприймає і готова її перетворювати). ***Саме готовність до вчинку є ознакою переходу від режиму психологічного захисту до режиму прояву потенціалу.***

Зміст *четвертого етапу* роботи з часом життя становить вироблення індивідуального стилю подолання перешкод, що час від часу виникають на життєвому шляху.

Цікавим і перспективним є вивчення подолання в контексті психології суб'єкта, як це робиться, наприклад, Т. Л. Крюковою, котра емпірично досліджує вибір стратегій і стилів подолання [4].

Копінг є індивідуальним способом взаємодії людини зі складною життєвою ситуацією відповідно до логіки її розгортання, значущості цих непростих обставин у теперішньому житті людини і її реальних можливостей, ресурсів. Копінг передбачає спробу (як поведінкову, так і когнітивну й емоційну) подолати специфічні зовнішні і внутрішні вимоги, які переживаються як сильне напруження і нібито перевищують наявні ресурси.

Коли людині вдається оптимально розв'язати свою болючу життєву проблему, вона ніби розчищає собі дорогу для подальшої реалізації домагань, яка була призупинена несподіваними утрудненнями. Тому є підстави стверджувати, що стилі копінг-поведінки великою мірою визначають успішність приватних і публічних домагань особистості.

У художній літературі, особливо такій висококласній, як твори сучасного японського класика Ю. Місіми, проблема доцільності життєвих перешкод розглядається досить детально і

глибоко. Важко не погодитися з Місімою, коли він каже, що “в певному сенсі вміння знаходити труднощі в житті допомагає більшості людей ставитися до них з легкістю. Якби в нас не було цього дару, то наше життя – хоч яким би важким чи легким воно було – перетворилося б на порожню кульку, що котиться вниз. Це вміння знаходити труднощі рятує нас від примітивного існування...

Якщо не втручатися в механізм життя, на терезах якого зважується справедлива порція поневірянь, то поневіряння ці будуть до снаги кожному...” [5, с. 268].

Наша терапевтична практика свідчить, що стиль подолання, який вдосконалюється в альянсі клієнта із психотерапевтом, може активно коригуватися, видозмінюватися на різних вікових етапах. Кожне серйозне життєве випробування стає поштовхом для стильового самовдосконалення за умови осмислення набутого досвіду, його прийняття та вдалої інтерпретації. Бажаним є включення нових способів розв’язання проблеми у внутрішній “банк даних” щодо власних колишніх перемог над скрутними обставинами, постійне переосмислення індивідуально-неповторного стилю додання, вистоювання, копінгу.

Завдяки успішній поведінці подолання людина може дати собі раду в складній життєвій ситуації, використовуючи способи не лише адекватні індивідуальним особливостям людини, її звичному стилю подолання, а й адекватні вимогам нових, незнайомих з минулого досвіду обставин, що раптом склалися, вимагаючи усвідомлених й відкоригованих стратегій дії, гнучких і термінових рішень.

Активність може бути спрямованою як на перетворення, зміну несприятливих життєвих обставин, якщо це в принципі можливо, так і на пристосування до ситуації, якщо ніякі реальні зміни просто не на часі.

Іноколи людина потребує чимало зусиль і підтримки ззовні, щоб просто зрозуміти, чи є у неї можливість активно втручатися і щось видозмінювати у своїй болісній і складній ситуації, чи такої реальної можливості на сьогодні немає. Нерідко життя вимагає зважувати зусилля, які знадобляться для трансформації ситуації, думати про їх доцільність, персональну “ціну” майбутніх перемог. Можна розправитися із застарілими життєвими

труднощами, віддавши цій перемозі здоров'я, дорогі стосунки, якість життя, суб'єктивне благополуччя. І після такої "піррової перемоги" відчуті спустошення, знецінення, розчарування, глухий кут. А можна відійти від проблеми, змінити масштаб, подивитися на неї здалеку, з відстані п'яти-десяти майбутніх років, і зрозуміти, що "шкурка вичинки не варта".

Крім первісного ядра людських здібностей, у тому числі й особистісного потенціалу, що мало залежить від особистих зусиль, є й така його частка, на яку сама людина може активно впливати завдяки силі бажань, вольовим імпульсам, відповідальності, почуттю честі, потребі захистити себе і своїх близьких, вистояти, не зламатися. І тут вже йдеться про розвинену суб'єктність.

Копінг-обдарованість є здатністю швидко і гнучко самостійно обирати як активні, так і пасивні стратегії подолання залежно від ситуації, що склалася, та активізувати внутрішні й зовнішні ресурси, спираючись на наявний особистісний потенціал і вірячи у власні можливості. Обдаровані в цьому контексті люди завжди орієнтуються не лише на власні сили, а й на зовнішні можливості, на підтримку ззовні, яку вони вміють запросити й отримати. Головною метою для них стає подолання перешкод без саморуйнації і катастрофічних реконструкцій свого життєвого світу. Кожна перемога на життєвому шляху сприймається копінг-обдарованими особистостями як черговий горизонт для розкриття своїх потенційних можливостей, горизонт для саморозвитку.

Копінг-стратегії, таким чином, можна визначити як активні, свідомі зусилля, спрямовані на конструктивне опанування ситуації чи себе. На відміну від психологічних захистів їх головна функція полягає не в адаптації, а у перетворенні і ситуації, і самого себе, тобто в розвитку, у прояву, активізації власного потенціалу.

Розробка шляхів впливу на життєві домагання спирається на визначені в минулорічному дослідженні соціально-психологічні механізми розгортання домагальної активності.

Першою є *технологія означування, семіотизації*. Серед способів організації часу життя, планування найоптимальнішого для себе майбутнього не можна не назвати мову. Щоб домаган-

ня взагалі виникли з тіні несвідомого, з глибин ірраціонального та включились, інтегрувались в інтенційно-регулятивний блок свідомості, їх треба адекватно назвати

Людина починає означувати свої домагання лише тоді, коли вони набирають силу. Інколи для цього треба вийти із стану апатії, пригніченості, заклопотаності і дати собі дозвіл чогось по-справжньому хотіти, прагнути, бажати. Деякі люди самостійно не готові торкатися цієї сфери, їм потрібна психологічна допомога. Усі їхні бажання концентруються навколо потреб їх дітей, батьків чи коханих, навколо виключно чужих інтересів. І така позиція здається правильною, нормальною, навіть єдиною можливою. *Семіотичні технології* консультування стають першим наближенням до дієвого автономного життєвого домагання, що стимулюватиме майбутній вчинок.

Серед групових технологій, що активізують та спрямовують процес означування, слід назвати тренінг сензитивності як школу рефлексії. Метою тренінгу є усвідомлення, відрефлексування власних соціально-перцептивних можливостей, покращення орієнтації в собі, інших людях, відкриття для себе групової реальності. Велику роботу у сфері означування себе у взаємодії зі своїм оточенням, означування різних особистісних центрів здійснюють також учасники низки семінарів, що пропонуються в межах французького екзистенційного аналізу ("PRH").

Отже, саме *семіотичні технології* дають людині змогу краще структурувати своє майбутнє, накладаючи на нього випереджаючі сьогодення актуальні очікування, прагнення, сподівання. Відповідно індивідуальні технології, що використовуються в консультативній, психотерапевтичній практиці, та технології групові, з яких складаються тренінгові підходи, вибудовуються з урахуванням цього ключового механізму.

Наступний крок – нарративізація, *технологія створення творчого нарративу* про власне майбутнє, який не може не спиратися на відредагований, а інколи й переписаний зовсім нарратив про своє минуле. Саме тому серед найважливіших технологій оптимізації індивідуальних і групових життєвих домагань особистості дедалі популярнішою стає технологія нарративізації.

“...Теперішнє існує тією мірою, якою ми його сприймаємо, тобто тією мірою, якою людина його вигадує. Тому жити означає на кожному кроці творити, вигадувати життя, розповідати його самому собі. Тому реальність – не більш ніж чиясь розповідь, і якщо розповідач зникне, то й реальність зникне разом з ним. Весь світ залежить від цього розповідача. Реальність існує остільки, оскільки її хтось описує. Ми постійно вигадуємо теперішнє, а тим паче минуле” [6, с. 248]. Додам, що майбутнє ми вигадуємо тим паче.

Важливо, що в кожному житті завжди набагато більше подій, які не мають своєї історії, ніж подій, яким пощастило. Саме тому болісні наративи можуть бути видозмінені шляхом вияву інших, раніше не включених в історію подій чи пошуку нового змісту в старих, уже включених у наратив подій [7]. І ця робота відчутно впливатиме на бачення людиною свого майбутнього, на появу певних несподіваних самодозволів. Так, після надання статусу переломної події певному щасливому епізоду з далекого минулого зовсім інакшою стає життєва перспектива, попереду відкриваються нові домагальні горизонти.

Під час спільної із психотерапевтом праці над історичним і футуристичним наративами клієнт поступово починає не лише доповнювати, збагачувати, уточнювати свій сюжет, а й змінювати його жанрові характеристики. Новий – оптимістичніший та динамічніший – жанр дає можливість більшого хотіти, на більше сподіватися, краще бачити власні потенційні можливості, вірити в підтримку оточення та створювати умови для активізації цієї праці.

Методикою впливу на домагання, яку можна використовувати як в індивідуальному, так і в груповому варіантах, стає, наприклад, усна розповідь чи письмовий твір з приводу власної долі, своєї життєвої історії, створення життєпису, психологічної автобіографії, сценарію фільму, що не завершується сьогоднішнім днем, а проєкується на майбутнє. Інколи задаються певні інтервали майбутнього (через 5, 10, 20 років), а інколи пропонується створити довільну індивідуальну конфігурацію життя від початку до кінця.

Спрямована на перспективу наративізація дає змогу суттєво змінити життєві домагання шляхом переорієнтації з типо-

вого на ідеальний, індивідуально зорієнтований життєвий сценарій. Так виникає можливість емпірично моделювати різний зміст майбутніх подій, різну бажаність віку, в якому вони відбуватимуться. Так уперше у внутрішньому просторі програються майбутні зусилля, які має бути витрачено на досягнення бажаного результату, досліджуються мотиваційні енергетичні ресурси, на які можна спертися.

Третьою після семіотизації і наративізації технологією оптимізації домагань є технологія цілепокладання. Лише ті домагання, які вже витримали “переозначування” та включення до відрефлексованого і відкоригованого життєвого сценарію, стають матеріалом для подальших індивідуальних і групових впливів. Усі інші втрачають свою домагальну природу, перетворюючись на нездійснені мрії, компенсаторні фантазії, гру уяви чи приємні спогади про Попелюшку, яка в юності хотіла стати Принцесою.

До речі, такі “відбраковані” життєві домагання нерідко закладаються в життєві сценарії наступного покоління. Батьки над усе хочуть, щоб їхні діти втілили в життя те, що їм чомусь не вдалося, щоб створили для себе такі умови, яких ще їхні татка й мами були варті. З подібних “трансплантацій” рідко виходить щось справжнє, але вони все одно повторюються з покоління в покоління.

Технології впливу на домагання має бути сфокусовано на пробудженні відповідальності за власне життя, за особисту й професійну самореалізацію в ньому. Доцільною в цьому контексті стає робота із психологічним часом, його плином, робота з обмеженістю цього часу, його скінченністю. Усі екзистенційні техніки, пов’язані з усвідомленням сенсу буття, його швидкоплинності, стають у нагоді на цьому етапі оптимізації домагань. Людина має усвідомити, що далі відкладати свої бажання нікуди, що треба за будь-яких умов починати діяти, що відповідальність лежить лише на ній і ні на кому більше.

Під час роботи в логотерапевтичній групі в людини формується така важлива з погляду В. Франкла навичка відсторонення, самодистанціювання навіть від найжаданіших цілей. Якщо цей процес не контролювати, людина втрачає необхідну дистанцію (показник – втрата почуття гумору) і непомітно ототожнюється

зі своїми домаганнями, бажаннями, планами. Тоді вже годі й шукати власну суб'єктність. Тоді всі плани і проєкти починають владарювати над особистістю, підкоряючи її собі, що небезпечно.

Когнітивна психотерапія, гештальттерапія, психодрама можуть допомогти на цьому етапі оптимізації домагань, особливо під час зважування цілеспрямованості й доцільності. При організації психотерапевтичної взаємодії бажано працювати із цінностями людини, оскільки місце на життєвій траєкторії, куди ставиться бажана мета, визначається, крім почуття реальності чи зважування власних ресурсів, сил, часових та енергетичних затрат, також і усвідомленим ставленням до певних цінностей. Така робота змінюватиме і процес цілепокладання, роблячи його точнішим, актуальнішим, і процес цілереалізації, прискорюючи його.

Висновок. На життєві домагання як потенціалістські утворення можна впливати, впливаючи на ставлення людини до свого життя, до майбутнього. Життєві домагання конкретизують, наближають до реальності абстрактну, концептуальну модель майбутнього, символічно репрезентуючи прояви потенціалу. Особистісна конфігурація набуває динамічності, перспективності, глибинної змістовності, завершеності, поступово охоплюючи все майбутнє, відпущене людині.

Технологіями оптимізації домагальної активності особистості є послідовно актуалізовані семіотизація, наративізація та цілепокладання, що завершуються успішною цілереалізацією. Семіотичні технології допомагають первинному структуруванню майбутнього шляхом накладання на нього випереджальних очікувань, прагнень, сподівань. Технології наративізації сприяють моделюванню майбутнього в контексті всього життя людини, з урахуванням впливу типових та ідеальних життєвих сценаріїв, бажаного віку та майбутніх зусиль, які слід докласти для отримання бажаного результату. Технології цілепокладання пов'язані передусім з актуалізацією відповідальності, формуванням навичок самодистанціювання, деталізацією домагань та розвитком прийомів їх регулювання.

Література

1. *Абт Л.* Теория проективной психологии // Проективная психология. – М., 2000. – С. 30–54.
2. *Знаков В. В.* Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психол. журн. – 2005. – Т. 26, № 1. – С. 18–28.
3. *Леонтьев Д. А.* Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации // Уч. зап. каф. общ. психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. – Вып. 1. – М., 2002. – С. 56–65.
4. *Крюкова Т. Л.* Возрастные и кросскультурные различия в стратегиях совладающего поведения // Психол. журн. – 2005. – Т. 26, № 2. – С. 5–15.
5. *Мисима Ю.* Жажда любви // Шум прибоа. – СПб., 2002. – С. 159–378.
6. *Серкас Х.* В чреве кита. – М., 2005.
7. *Фридман Дж., Комбс Дж.* Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия. – М., 2001.

© Титаренко Т. М.

Б. П. Лазоренко

КАПІТАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ САМОДІЙСНЕННЯ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ, РЕАЛІЗАЦІЇ ЇЇ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ

Обґрунтовано феномен капіталізації особистого потенціалу як закономірності самодійснення проблемної молоді. Визначено деструктивну і гуманістичну форми реалізації цієї закономірності. Показано, що гуманістична форма капіталізації особистого потенціалу проблемної молоді реалізується, як правило, у соціальній сфері, у постановці та втіленні нею життєвих завдань самодійснення.

Ключові слова: капіталізація особистого потенціалу, проблемна молодь, самодійснення, життєві завдання.

Обоснован феномен капитализации личного потенциала как закономерности самоосуществления проблемной молодежи. Определены деструктивная и гуманистическая формы реализации этой закономерности. Показано, что гуманистическая форма капитализации личного потенциала проблемной молодежи реализу-

ється, як правило, в соціальній сфері, в постановке и претворенні єю життєвих задач самоосуществлення.

Ключевые слова: капитализация личного потенциала, проблемная молодежь, самоосуществление, жизненные задачи.

The phenomena of the personality potential capitalization as a rule of the self-realization of the problem youth has been grounded. Destructive and humanistic forms of this rule realization have been defined. It has been demonstrated that the humanistic form of the personality potential capitalization of problem youth is implemented mainly in the social realm in the process of defining and implementation their self-realization life tasks.

Key words: personality potential capitalization, problem youths, self-realization, life tasks.

Проблема. Перетворення України на державу з ринковою економікою, трансформаційні процеси, які відбуваються в суспільстві, зокрема поширення й поглиблення вартісних, товарно-грошових стосунків, суттєво і неоднозначно впливають на суспільні інститути й різні верстви населення, у тому числі і на процес гармонійного залучення до суспільного життя проблемної молоді, особистісне її самоздійснення. Ідеться про численну групу вразливих до негативних соціальних явищ молодих людей (кримінальна діяльність, вживання наркотиків, ВІЛ/СНІД, ПСШ та ін.), а також фактичних носіїв та активних поширювачів цих негативних явищ у молодіжному середовищі. У зв'язку із цим актуалізується потреба дослідження закономірностей і механізмів самоздійснення, реалізації життєвих завдань саме цієї молоді в умовах подальших соціально-економічних трансформацій, розвитку ринкових відносин у сучасному українському суспільстві.

Незважаючи на значні соціальні ресурси, які щорічно залучаються для боротьби з негативними явищами в молодіжному середовищі, та витрати на профілактичну діяльність, ці явища серед молоді невпинно відтворюються, а подекуди і зростають. Виникає логічне припущення про невідповідний характер цього процесу і його суттєвий зв'язок з поширенням вартісних стосунків у сучасному суспільстві, неоднозначним впливом трансформацій, що відбуваються, на вразливу та проблемну молодь. Це зумовлює потребу дослідження закономірних соціально-

психологічних зв'язків і механізмів відтворення в молодіжному середовищі негативних явищ, пов'язаних з поширенням вартісних стосунків. Разом з тим певній частині проблемної молоді вдається повернутися до звичайного соціального життя, а подекуди досягти значних успіхів у вирішенні життєвих завдань та самоздійсненні. Це також потребує поглибленого соціально-психологічного аналізу, виявлення суттєвих механізмів успішності цього процесу і практичного використання їх у психокорекційній роботі з проблемною молоддю, забезпеченні її відповідним соціально-психологічним супроводом.

Мета статті: дослідити вплив поширення і поглиблення вартісних стосунків на вирішення життєвих завдань та самоздійснення проблемної молоді; порівняти розвиток капіталізації у провідних країнах світу та країнах із трансформаційною економікою, до яких належить Україна; з'ясувати соціально-психологічні механізми капіталізації особистого потенціалу проблемної молоді в умовах ринкових перетворень; визначити основні напрями самоздійснення проблемної молоді в умовах капіталізації людського потенціалу.

Капіталізація суспільного життя є однією з провідних закономірностей розвитку людства за останні століття його існування. Це стає зрозумілим у контексті методологічного аналізу тих зрушень у соціальному житті, які відбулися за цей час. В постіндустріальну епоху капітал характеризується прискореними темпами зростання перш за все у сфері виробництва самої людини за рахунок капіталізації людського потенціалу. При цьому основним капіталом все більшою мірою стають не матеріальні засоби виробництва, а людський капітал.

Із середини минулого століття в розвинутих країнах означилася стала тенденція капіталізації суспільних відносин – перетворення науки безпосередньо у виробничу, продуктивну силу і, відповідно, наукових і соціальних працівників, громадських організацій – в учасників виробництва людського і соціального капіталу. За рахунок включення у виробничі витрати вартості наукових розробок, освітніх, соціальних і медичних послуг збільшується капіталоємність суспільного виробництва, зростає загальна вартість сукупного суспільного продукту. Сфери

освітніх, соціальних і медичних послуг у розвинутих країнах функціонують як сфери формування, збереження та зростання персонального, групового (сімейного, корпоративного) і соціального капіталу.

Залучення до соціального підприємництва громадських організацій, створення нових робочих місць у соціальній сфері забезпечують сталість людського розвитку сучасних суспільств. Завдяки цьому діяльність громадських організацій, соціальна робота, соціальне підприємництво стають виробничою сферою, сферою виробництва персонального, сімейного і соціального капіталу. Отже, врахування в соціально-психологічній науці цієї закономірності зумовлює введення в її понятійний апарат таких понять, як психоперсональний, психосімейний та психосоціальний капітал.

Соціально-психологічний зміст капіталізації полягає в тому, що соціально-психологічні стосунки, суб'єктивні індивідуально-психологічні механізми, особисті риси, здібності й компетенції, духовні цінності набувають суспільної вартості, забезпечуючи виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних, соціальних і духовних цінностей суспільства. Вони і стають нематеріальним, людським капіталом.

Якщо протягом попереднього століття соціально-економічний розвиток країни визначався її матеріально-технічною базою, матеріально-фінансовим капіталом, то в сучасних умовах він визначається якістю і рівнем розвитку людського фактора, тобто нематеріальним – людським, інтелектуальним – капіталом. Так, національне багатство США 1991 року становило приблизно 54,5 трлн дол, із яких 26 трлн дол (48 %) припадало на нематеріальний, людський капітал [1, с. 9].

Ідея людського капіталу не є новою в історії економічної думки – згадаймо представників класичної політекономії, К. Маркса. Однак як самостійний розділ економічного аналізу теорія людського капіталу сформувалася на рубежі 50–60-х років ХХ ст. завдяки економістам Т. Шульцу і Г. Беккеру [2; 3]. Завдяки їм і їхнім послідовникам теорія почала активно поширюватися на різні сфери неринкової діяльності людини, зокрема вивчення таких соціальних явищ та інститутів, як освіта, охоро-

на здоров'я, міграція, шлюб і родина, злочинність, расова дискримінація тощо.

На основі теорії людського капіталу Т. Шульц, Е. Денісон, Дж. Кендрик [4–6] та ін. обґрунтували інвестиції в людину як суттєвий фактор економічного зростання, зокрема значення внеску освіти в економічний розвиток. Було встановлено, що протягом ХХ ст. нагромадження людського капіталу випереджало темпи нагромадження матеріальних багатств. За розрахунками Денісона [5], протягом післявоєнного періоду приріст доходу на душу населення в США був на 15–30 % зумовлений підвищенням освітнього рівня робочої сили. Досвід таких країн, як Гонконг, Сінгапур, Південна Корея підтверджує, що ставка на інвестиції в освіту й охорону здоров'я є найбільш ефективною стратегією соціально-економічного розвитку, що суттєво збільшує людський, інтелектуальний капітал країни.

Інтелектуальний капітал є найважливішою складовою виробничих активів організацій, що функціонує в умовах постіндустріального інформаційного суспільства. Так, за даними 1998 р., вартість цієї форми капіталу в передових американських компаніях, зайнятих у сфері високих технологій, становила 69 % у структурі всього капіталу, а вже на початок 2001 р. вона перевищувала 80 %.

У сучасних соціально-економічних дослідженнях нематеріальний, людський капітал за своєю структурою розподіляється на персональний (індивідуальний), груповий та соціальний. Зарубіжні фахівці визначають *індивідуальний капітал* як невідчужувані, безпосередньо пов'язані з людиною її особисті риси, доступні для інших людей лише завдяки її вільній згоді, зокрема уміння, креативність, підприємливість, сміливість, емпатія, особиста довіра і лідерство, здатність бути моральним прикладом [7].

До *групового капіталу* належать знання, уміння і здібності персоналу фірм чи організацій, а також опредметнені результати їх діяльності – структурний капітал. Ідеться про інтелектуальну власність (винаходи, копірайти, торгові марки, виробничі технології, ліцензії), інфраструктурні активи (організаційні стратегії, систему управління, корпоративну культуру, внутрішні мережі, бази знання). Певним різновидом групового людського

капіталу є *сімейний капітал*. Зокрема, Г. Беккер [5] розробив економічну модель аналізу сімейного капіталу та обґрунтував раціональну поведінку сімей з позицій оптимального інвестування в освіту дітей.

Соціальний капітал охоплює зв'язки із зовнішнім середовищем – споживачами, постачальниками, місцевою громадою, державною владою, конкурентами. Знання та інші нематеріальні цінності стають вирішальним фактором ефективного розвитку підприємств, забезпечення їх конкурентоздатності. До різновиду соціального капіталу деякі дослідники відносять культурний капітал. Загалом нематеріальний, людський капітал у сучасній економіці трактують як запас знань, здоров'я, навичок, досвіду, які використовують люди, людські спільноти для отримання доходів.

Нині вчені-економісти до поняття людського капіталу ставляться по-різному, але в цілому сходяться на думці, що людський капітал є головною рушійною силою соціально-економічного розвитку сучасного суспільства. Вони вважають, що формуванню і розвитку людського капіталу повинні приділяти особливу увагу самі люди, сім'ї, спільноти і держава в цілому. Ідеї, закладені в теорії людського капіталу, свого часу суттєво вплинули на економічну політику багатьох держав. Завдяки цій теорії змінилося ставлення суспільства до інвестицій у людину. Їх почали розглядати як такі, що забезпечують виробничий, причому довгостроковий за своїм характером, ефект. Такий підхід став теоретичним і практичним обґрунтуванням прискореного розвитку системи освіти і підготовки кадрів у багатьох країнах сучасного світу.

Під впливом теорії і практики людського капіталу відбулася також значна переорієнтація соціальної політики і соціальної роботи багатьох держав. Зокрема, програми боротьби з бідністю, злочинністю, неграмотністю, програми здорового способу життя, боротьби із соціальними хворобами – наркоманіями, ВІЛ/СНІД, туберкульозом та іншими хворобами – стали розглядатися як ефективне знаряддя боротьби за збереження особистого та соціального потенціалу й капіталу нації, забезпечення конкурентоздатності щодо інших країн світу, привабливості для притоку людського капіталу з інших країн.

Отже, сучасний цивілізаційний процес характеризується стрімким соціально-економічним зростанням розвинених країн. Аналіз його особливостей переконує в тому, що це зростання є результатом капіталізації людського потенціалу. Важливими соціально-психологічними передумовами усвідомлення цієї закономірності стали такі суспільні течії, як розвиток людського потенціалу – Human Potential Movement (HPM) і розвиток людських ресурсів – Human resource development (HRD). Лідером і виразником першої течії стала гуманістична психологія, яка зініціювала в 60-х роках ХХ ст. своєрідний суспільний рух розвитку людського потенціалу – HPM (А. Maslow, С. Rogers, R. May, F. Pearl та ін.). Ідейним корінням цього руху були ідеї гуманізму, Відродження і Просвітництва. Крім того, важливими складовими гуманістичної психології стали концепції самоактуалізації (А. Maslow), особистісного зростання та самопомоги [8].

Рух за розвиток людського потенціалу мав на меті практичну реалізацію надзвичайного потенціалу, який, як вірилося, притаманний більшості пересічних людей. Він базувався на переконаності, що завдяки реалізації внутрішнього потенціалу і набуттю надзвичайних здібностей люди зможуть досягти виняткової якості життя, наповнити його щастям, творчістю і самоздійсненням. Інше важливе переконання полягало у вірі, що індивідуальна активність через реалізацію власного потенціалу має соціальний ефект і є фактичним прикладом та важливою допомогою іншим людям у вивільненні їхнього потенціалу. Передбачалося, що завдяки мережному ефекту поширення індивідуальної активності з вивільнення власного потенціалу кожного члена соціуму виникнуть позитивні соціальні зміни в суспільстві [8].

Сьогодні ідеї і технології гуманістичної психології мають своєрідне теоретичне і практичне застосування в концепції розвитку людських ресурсів (HRD) у вигляді психологічних та соціально-психологічних тестів і тренінгових технологій підготовки кадрів, розвитку людського потенціалу та капіталу працівників комерційних, державних і громадських організацій.

Спочатку визначення розвитку людських ресурсів було дещо завузьким. Ішлося насамперед про підготовку

кваліфікованої робочої сили. На початку 60-х років XX ст. цей рух фокусувався в першу чергу на освіті і вже в другу – на здоров'ї. Формування вмінь розглядалося як неодмінні інвестиції в людський капітал паралельно з інвестиціями в капітал матеріальний. У 70-х роках акцент змістився на соціалізаційні функції освіти з плануванням навчання, яке розглядалося як узгоджене з ринком праці і його сегментацією. Перенавчання, тренінги і підвищення кваліфікації стали постійною потребою сучасного динамічного суспільства. У 80-ті роки зросло усвідомлення того, що до розвитку людських ресурсів можуть бути залучені й інші фактори, насамперед психологічні, такі як особисті здібності, мотивація тощо. Це дало змогу пояснити відмінності між сучасним економічним розвитком деяких суспільств і культур.

Завдяки і на основі теорії розвитку людського потенціалу і теорії людського капіталу фахівці Програми розвитку ООН (UNDP) розробили нові критерії розвитку окремо взятої країни. 1993 року було проведено рейтингові порівняння розвитку різних країн світу. В основу цього порівняння покладено поняття розвитку людського потенціалу та розроблений відповідно до нього Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) – The UN Human Development Index (HDI).

ІРЛП розраховується на основі трьох показників:

- довголіття здорового життя, яке визначається при народженні як очікувана тривалість майбутнього життя;
- досягнутого рівня освіти, який визначається як сукупний індекс грамотності дорослого населення;
- рівня життя, оцінюваного на базі реального ВВП на душу населення (паритет купівельної спроможності в доларах США).

Аналіз, проведений Всесвітнім банком для 192 країн, показав, що провідну роль у більшості цих країн (64 %) відіграють людські ресурси. Перевага людського потенціалу особливо помітна в країнах з високим рівнем доходів, слабкою ресурсною базою, наприклад, у Німеччині, Японії, Швейцарії, де цей показник сягає 80 % загального обсягу національного багатства. Звіт за 2005 рік показує, що на загал ІРЛП країн світу покращується за двома головними винятками: пострадянські держави

і країни субекваторіальної Африки, які демонструють його стабільний спад. Погіршення освіти, стагнація економіки і зростання рівня смертності є причинами спаду індексу в першій групі країн; у другій групі основною причиною спаду називається поширення ВІЛ/СНІД [9].

Аналіз соціально-економічних досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів переконує в тому, що серед основних визначень людського потенціалу та капіталу значне місце посідають психологічні і соціально-психологічні характеристики, які або розкривають важливі особисті вміння, здібності, навички, або забезпечують досягнення цілей, виконання завдань у процесі індивідуальної діяльності та соціально-групової комунікації. Так, наприклад, російський економіст М. М. Грейбіл в узагальнюючому дослідженні характеризує структуру людського і соціального капіталу як “комунікації, особистісні навички, мотивацію/наполегливість, самодисципліну, здатність керуватись етичними нормами і цінностями, міжособистісні навички роботи в команді, лідерство, вміння розв’язувати проблеми [10, с. 24]. До цього переліку слід додати стан психофізичного і психоемоційного здоров’я, емоційну стабільність, стресостійкість, соціально-психологічну компетентність у різних її проявах [11].

Ідею соціального капіталу було закладено в працях, Е. Дюркгайма і М. Вебера. У сучасному розумінні соціальний капітал аналізували різні автори, зокрема, Путнам і Фукуяма застосовували це поняття на рівні держави і регіону, П. Бурдьє розробив близьку за змістом до поняття соціального капіталу концепцію культурного капіталу.

Переважає більшість дослідників розглядає соціальний капітал як продукт успадкованої культури і норм поведінки, як такий, що об’єднує колективні зусилля індивідів у досягненні негрошових цілей, насамперед справедливості, краси, любові, співдружності і братерства. Велике значення при цьому надається “соціальній енергії” у формі дружби, спільних ідеалів та ідей, що перевершують раціональний власний інтерес і сприяють соціальному співробітництву. Отож громадська участь, чесність і соціальна довіра розглядаються як структурні елементи соціального капіталу, що посилюють один одного [12].

Слід зазначити, що дослідники поряд із розглядом індивідуального і соціального капіталу значну увагу приділяють також сімейному капіталу. З цього погляду слушною є думка Ф. Тумусова про потребу визнати добробут сім'ї за головну мету соціально-економічного і суспільного розвитку. Власне, саме сім'я є рушійною силою цивілізаційного розвитку ХХІ ст., оскільки їй належить безпосередня і вирішальна роль у формуванні людського і соціального капіталу, справедливо вважає дослідник [13]. Тому лідерами нового століття стануть ті суспільства, які зможуть повною мірою розкрити і використати потенціал сім'ї як головного засобу цивілізаційного розвитку.

Загалом соціально-психологічний зміст капіталізації людського потенціалу полягає в перетворенні особистого, сімейного і соціального потенціалу у відповідні форми капіталу. Результатом цього процесу є формування психоперсонального, психосімейного та психосоціального капіталу.

Узагальнюючи сказане вище, *психоперсональний капітал* можна трактувати як систему суб'єктних індивідуально-психологічних механізмів, особистих рис, здібностей і компетенцій, які мають суспільну вартість та забезпечують самоздійснення особистості в сучасному суспільстві, її особистий соціальний саморозвиток.

Персональний капітал узгоджується з персональним ідеалом і програмою самоздійснення. Почуття власної цінності/вартості, гідності є основою негрошового, вартісного визначення персонального капіталу.

Психосімейний капітал – це система сімейних цінностей, соціально-психологічних механізмів сімейної взаємодії, життєвих програм (сценаріїв), які забезпечують відтворення й збагачення особистих, сімейних і суспільних цінностей та вартостей.

Психосоціального капіталу можна визначити як систему соціально-психологічних механізмів, закономірних зв'язків, які лежать в основі виробництва, розподілу, використання і розвитку персональних вартостей, сімейних, а також матеріальних, соціальних та духовних цінностей суспільства.

Соціально-психологічним механізмом, який забезпечує розвиток цих форм капіталу, є вартість, вартісні стосунки, які

формують специфічні, відмінні від натурального обміну в процесі спілкування, відносини між людьми.

З трудової теорії вартості випливає, що джерелом вартості і додаткової вартості є праця суб'єктів виробничого процесу. У цьому сенсі створення й отримання додаткової вартості основним виконавцем виробничого процесу забезпечується за рахунок розвитку власного потенціалу у виробничому процесі та інвестицій у розвиток власного особистого потенціалу – знань, предметних і комунікативних компетенцій, здібностей роботи в команді. Тому перетворення особистого потенціалу в персональний капітал стимулює саморозвиток особистості.

Із соціально-психологічного погляду вартість – це специфічний механізм, який суттєво стимулює суб'єктність особистості. Завдяки цьому вона:

- у своїх стосунках стає суб'єктом прав і відповідальності, несе відповідальність за себе, свої вчинки, свій життєвий світ;

- оцінює на основі рефлексії і саморефлексії свою діяльність і її продукти як вартісні (такі, що мають ціну і цінність);

- орієнтується на зростання вартості власного потенціалу, його примноження через розвиток своїх творчих сил у сенсі особистісного зростання, розвитку знань, умінь, компетенцій як таких, що здатні принести прибуток.

Вартість – це соціально-психологічний механізм, сутність якого є суб'єктно і соціально значиме, ціннісне ставлення і самоставлення, що регулюють поведінку людей, мотивують, стимулюють їх до саморозвитку.

Капіталізація людського потенціалу, поширення вартісних стосунків суперечливим чином впливають на вразливу і проблемну молодь. З одного боку, намагання утвердити себе як “крутого”, здобути життєві блага за принципом “усе й одразу” штовхає молодь на злочини, до кримінальної діяльності, наркобізнесу, призводить до наркотичної залежності, ураження ВІЛ/СНІД та іншими соціально небезпечними хворобами [14]. З другого боку, переживання життєвих криз у зв'язку із загрозою ув'язнення, ураженням ВІЛ/СНІД і неможливістю продовжувати старий кримінальний спосіб життя сприяють осмисленню цінності власного особистого потенціалу. Включається механізм

перегляду цінностей – настає відмова від наркотичного способу життя, наркотичного кайфу, які ведуть до смерті, і визнається цінність здорового, благополучного способу життя. Такі кризи задають нові смисли життя і стимулюють молодь до реалізації цього потенціалу законним шляхом – через здобуття освіти, професії, через трудову діяльність, участь у роботі громадських організацій, де її життєвий досвід, компетенції є соціально вартісними і затребуваними.

Отже, капіталізація людського потенціалу проблемної молоді реалізується у двох протилежних формах – деструктивній і гуманістичній, що відображається у формуванні гуманістичного і деструктивного персонального, сімейного і соціального капіталу.

Утворення і відтворення проблемної молоді в суспільстві уможливають різні чинники й умови – психофізичні, соціально-психологічні, соціальні. Серед соціальних чинників особлива роль належить вартісним стосункам, оскільки скоєння злочинів заради купівлі наркотиків та участь у злочинному наркобізнесі для забезпечення себе наркотиками і фінансами для їх придбання є основними негативними проявами способу життя проблемної молоді.

Згідно з кримінальною статистикою протягом усього періоду незалежності України частка злочинів, скоєних молодими людьми віком від 14 до 29 років, стабільно перевищує 50 %. За даними Держкомстату за 2002 рік, 65,7 % злочинів, скоєних молоддю, – це злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин і корисливими мотивами [15]. А втім, зауважимо, що якась частина відомостей про кримінальну життєдіяльність проблемної молоді через ті чи інші причини не потрапляє до статистичної звітності.

Аналіз наркоситуації за останнє п'ятиріччя свідчить про її ускладнення. “Станом на 01.01.2006 на обліку за немедичне вживання наркотичних засобів перебуває 152,4 тис. осіб... Якщо щорічно в середньому по Україні виявлялось 25 тис. споживачів наркотиків, то у 2005-му обліковано 46 тис” [16, с. 1]. Це говорить про те, що з року в рік певна частина вразливої молоді поповнює ряди проблемної групи, стає не тільки тягарем для своїх

сімей і суспільства, а й спричинює активний руйнівний вплив на людський потенціал своїх близьких і суспільства в цілому.

Слід підкреслити, що деструктивна форма капіталізації розвивається в умовах низького рівня життя більшості українських сімей, погіршення здоров'я і зменшення через різні причини доступу вразливої молоді до освіти й цивілізованих умов життя.

Основним соціально-психологічним механізмом деструктивної капіталізації є *використання*, тобто втягування молоді людини в об'єктні стосунки шляхом її обману та експлуатації, економічного і позаекономічного примусу. Використання – це експлуатація людського потенціалу (свого власного і експлуатованих) для збагачення шляхом кримінальної діяльності, корупції, інших руйнівних для молоді особистості і соціуму асоціальних форм діяльності.

Використання конкретизується через соціально-психологічні механізми вимагання і споживацтва. *Вимагання* є деформованим домаганням, соціально-психологічним механізмом заснованого на особистій силі експлуаторського використання інших для задоволення власних життєвих потреб. *Споживацтво* – це соціально-психологічний механізм маніпулятивного використання інших для задоволення своїх потреб, що базується на позірній недієздатності, безсиллі та інфантильності.

Вимагання і споживацтво як деформовані механізми суб'єктності забезпечують збереження, відтворення й поширення залежності, зумовлюють інфантильність та інші дефіцитарні риси і характеристики особистості. Їх позитивні зміни можливі лише за умови адекватного суб'єктного підходу до особистості, особливо коли йдеться про проблемних молодих людей.

На противагу цьому гуманістична капіталізація людського потенціалу проблемної молоді пов'язана із суб'єкт-суб'єктною взаємодією, зі ставленням до людини як до вільного власника своїх особистісних ресурсів. Як правило, проблемна молодь реалізує свій потенціал у соціальній сфері. Така молодь усвідомлено формує свої життєві завдання, має гостре бажання надолужити втрачене, зважає на реальні труднощі й проблеми, пов'язані як з вадами власної особистості, так і з настороженим,

а часто і ворожим ставленням з боку оточення. У визначенні поняття “життєві завдання”, зокрема проблемної молоді, ми спираємося на дослідження Т. М. Титаренко [17].

Оскільки всі наркозалежні дістають досвід реабілітації у відповідних центрах та організаціях, вони усвідомлюють важливість для людини, її виживання в цьому світі *сфери соціальної допомоги*. Тому переважна більшість цієї молоді у сфері професійного самоздійснення ставить собі за життєве, а якщо бути більш точним – смисложиттєве завдання, опанування фаху перш за все серед професій соціальної роботи. Як правило, вони хочуть стати соціальними працівниками, медичними працівниками, психологами, юристами, менеджерами громадських нарко- та СНІД-сервісних організацій, щоб надалі працювати у сфері боротьби з епідемією ВІЛ/СНІД: “І тепер у нас є спільна мета – максимально локалізувати цю епідемію... Я хочу і буду працювати” [14, с. 48]; “Я стала регіональним представником Всеукраїнської мережі людей, що живуть з ВІЛ/СНІД у м. Полтава. Це моя робота і, не побоюся цього слова, – моє життя. Я знайшла своє місце і призначення в цьому безумному світі хаосу” [13, с. 35]; “Працюю я в Реабілітаційному центрі, у тому самому, де майже рік тому сама була пацієнткою. Нічого не дає мені більшого задоволення, ніж самій брати участь у процесі видужання і допомагати людям починати нове життя” [там само]. Часто молоді люди, які мали організаторські здібності, комунікативні навички (як правило, засуджені свого часу за статтями Кримінального кодексу за шахрайство), обирають приватне підприємництво, комерційну діяльність.

У зв’язку з поширенням у суспільстві деструктивної капіталізації актуалізуються завдання розробки й вдосконалення різних форм та засобів соціально-психологічної протидії цьому явищу. Серед основних таких форм заслуговують на увагу:

- формування і розвиток суб’єктної позиції особистості, суб’єктного функціонування у вартісних стосунках і, більш загально, суб’єктного ставлення до себе та інших людей як основного принципу уникнення деструкції особистого і соціального потенціалу;
- сприяння проблемній молоді в позитивному особистісному самовизначенні і самоздійсненні в межах грома-

дянського суспільства – залучення молодих людей як суб'єктів соціального підприємництва до діяльності різноманітних громадських організацій, гуманістичної капіталізації людського потенціалу;

- усвідомлення спільних інтересів і самоусвідомлення власної цінності, вартості для суспільного життя, значення активної життєвої позиції в забезпеченні реалізації прав на достойне життя;

- самовизначення держави і громадянського суспільства (через мережу громадських організацій) як основних суб'єктів суспільної капіталізації (на відміну від приватної) – шляхом охорони державної власності, суспільства, забезпечення соціальних інвестицій у зростання людського потенціалу, створення сприятливих умов для його розвитку, а також посилення профілактичної щодо руйнування людського потенціалу діяльності, зміцнення системи реабілітації та ресоціалізації проблемної молоді.

Важливим критерієм капіталізації в її гуманістичному вимірі є побудова стосунків на основі міжсуб'єктних взаємодій, суб'єкт-суб'єктних відносин. Самоусвідомлення, самовизначення і самоздійснення особистості як суб'єкта капіталізації суттєво стимулює її подальший особистісний розвиток. Завдяки цьому особистість розширює інвестиції, підвищує вартість власного персонального потенціалу і капіталу, своєю діяльністю створює сприятливий клімат, “силове поле” вартісного самозростання, особистісного самоздійснення.

У цьому сенсі капітал як вартість, що породжує додаткову вартість у його гуманістичному вимірі, як суспільне ставлення є усвідомленим суб'єктним соціально-психологічним механізмом розвитку і самоздійснення особистості та саморозвитку суспільства. Уходження особистого потенціалу в контекст вартісних стосунків перетворює його в персональний капітал. У свою чергу функціонування потенціалу в ролі капіталу веде до його розвитку. Взятий у цілому, цей процес взаємоперетворення є процесом їх якісного і кількісного зростання, постійного оновлення.

Потрапляння тих чи інших суб'єктів у силове “поле” капіталізації як соціальне відношення, перебування в ньому актуалізують у них самоусвідомлення, самовизначення себе як

цінності; вони індукують, спричиняють своєрідне “наведення”, яке зумовлює подальше залучення до процесу самоздійснення інших суб’єктів, сімей, спільнот. Таке залучення людського потенціалу особистості і суспільства у вартісні стосунки є, на нашу думку, важливим соціально-психологічним механізмом подальшого поширення гуманістичної капіталізації в суспільстві. Разом з тим воно створює своєрідний соціальний простір для особистого, індивідуального самоздійснення. Якщо особистий потенціал індивіда та його компетенція відповідають соціальним потребам, вони адекватно включаються у функціонування соціального організму як персональний капітал. У цьому процесі підтверджується його соціальний статус бути капіталом (персональним для носія як особистості і соціальним – для інших суб’єктів і суспільства в цілому).

З цього погляду гуманістична форма капіталізації людського потенціалу проблемної молоді є соціально-психологічною закономірністю її самоздійснення в сучасному суспільстві. Як персональний і соціальний капітал проблемна молодь може функціонувати в комерційних, державних, громадських, творчих та інших організаціях різних форм власності.

Завдяки важливим змінам у соціально-економічних стосунках традиційно невиробничі сфери суспільного життя набувають характеру збереження, відтворення і виробництва особистого, сімейного і соціального капіталу. Їх соціально-економічна ефективність може бути виміряна та оцінена за відповідними методиками. Таким чином діяльність громадських організацій, соціальна робота у сфері реабілітації, ресоціалізації, профілактики і соціального підприємництва стають сферою створення додаткових робочих місць, а громадянське суспільство – соціальним стабілізатором, що забезпечує сталість людського розвитку сучасного суспільства. Ці зміни є важливими ще й тому, що створюють нові можливості для більш широкого залучення до нормального суспільного життя тієї частини проблемної молоді, яка вирішила стати на шлях особистого і соціального самоздійснення.

У зв’язку із цим соціально-психологічна допомога проблемній молоді, інвестиції в профілактику негативних явищ у молодіжному середовищі є неодмінною умовою самоздійснення

цієї групи молоді в сучасному суспільстві, а також важливим засобом забезпечення добробуту країни, підвищення її конкурентоздатності щодо інших країн. Без цієї допомоги вразлива молодь, реалізуючи деструктивну капіталізацію особистого потенціалу, стає кримінальною, асоціальною, перетворюється на джерело постійного соціального напруження і відтворення нових поколінь проблемної молоді. У свою чергу це призводить, як переконливо свідчить міжнародний досвід і практичний досвід сучасної України, до зростання втрат особистого і соціального потенціалу суспільства, суттєвого збільшення суспільних інвестицій у різні напрями боротьби з негативними соціальними явищами.

У цьому сенсі профілактика негативних явищ є важливим засобом запобігання ураженню суспільства різними соціально небезпечними хворобами, які знищують людський потенціал і капітал суспільства. Сприяння самоздійсненню проблемної молоді – це забезпечення розвитку соціального капіталу суспільства. Тому важливі функції держави полягають у створенні сприятливих умов для адекватного залучення проблемної молоді до соціального життя, у розвитку інфраструктури для проходження реабілітації, набуття кваліфікації молодими людьми та залучення їх до соціального підприємництва, виробничої діяльності. Зменшення чисельності проблемної молоді – це шлях до покращення життя всього суспільства сьогодні і створення умов для значних соціально-економічних зисків у майбутньому.

В особистій сфері колишня наркотично залежна молодь (особливо ВІЛ-інфіковані) має певні труднощі у створенні сім'ї, оскільки їй бракує власного досвіду проживання в здорових, благополучних (у соціально-психологічному сенсі) сім'ях: *“Я хочу створити сім'ю, але не знаю, як це зробити. Я боюся реакції, оскільки заздалегідь знаю, якою вона буде... Можливо, мені і не судилося мати дітей”* [13, с. 37]; *“Про що мрію? Хочу створити повноцінну родину, спілкуючись у якій кожна людина знає своє місце і готова жертвувати заради іншого (але ж я ніколи не бачив повноцінної родини)”* [14, с. 29].

Безперечно, наркозалежність створює для проблемної молоді суттєві перепони на шляху до постановки і вирішення

життєвого завдання створення сім'ї. Досить широкий досвід статевих стосунків під час наркозалежного життя не був та й не міг бути досвідом інтимного, близького спілкування. Це зумовлено тим, що, на нашу думку, переважній більшості наркозалежних притаманна зумовлена ранньою депривацією “перервана любов” (Б. Хеллінгер, Г. Вебер) з боку матері або батька, чи обох батьків. Тому успішне формування і вирішення цього життєвого завдання проблемною молоддю залежить від того, чи буде відновлено цей втрачений зв'язок і здатність молодих людей до життя в близьких стосунках.

Досить поширеним серед проблемної молоді є острах мати дитину. Особливо це проявляється у ВІЛ-інфікованої наркозалежної молоді з огляду на ризики народити ВІЛ-інфіковану дитину, неможливість виростити її (дожити до її повноліття): *“Я ловлю себе на думці, що хочу... народити ще одного малюка. Але... чи встигну я їх виростити хоча б до підліткового віку...?”* [13, с. 18]. Ці переживання не є безпідставними з огляду на сказане вище. Якщо людина не має власного дитячого досвіду люблячого спілкування з батьками, вона боїться, що не зможе бути люблячою матір'ю чи батьком для власної дитини. А втім завдяки соціально-психологічній допомозі відповідних соціальних служб примножуються можливості для ефективного подолання існуючих труднощів на шляху позитивного самоздійснення проблемної молоді в особистісній сфері.

Висновок. Капіталізація людського потенціалу є закономірністю соціально-економічного зростання провідних країн. Соціально-психологічний зміст цієї закономірності полягає в перетворенні персонального, сімейного і соціального потенціалу на відповідні форми капіталу.

Вартісне відношення є суб'єктивним соціально-психологічним механізмом розвитку основних форм людського капіталу. Капітал як суспільне відношення є вартістю, що породжує додаткову вартість, усвідомленим суб'єктивним соціально-психологічним механізмом розвитку і самоздійснення особистості та саморозвитку суспільства.

Капіталізація людського потенціалу проблемної молоді реалізується у двох протилежних формах – деструктивній і гуманістично конструктивній.

Деструктивна форма є основою негативного самоствердження молоді і її руйнівної самореалізації в сучасному суспільстві. У цьому контексті проблемну молодь можна визначити як молодь, що має деформовану позірними цінностями суб'єктність і самостверджується в суспільстві шляхом мотиваційного механізму вартості. У міжсуб'єктних взаємодіях вона реалізує деструктивні форми персонального, сімейного і соціального капіталу. Проблема поведінки є не стільки результатом дії зовнішніх і внутрішніх чинників – вона є формою самоствердження деформованої суб'єктності особистості.

Проблемна молодь, яка реалізує гуманістично конструктивну форму капіталізації особистого потенціалу, формує новий позитивний сенс життя, ставить і розв'язує життєві завдання у сфері особистісного суб'єктного, духовного самоздійснення. Це завдання розв'язання власних психологічних проблем і забезпечення подальшого особистісного зростання. У соціальній сфері самоздійснення – це професійне зростання, коли проблемна молодь обирає професії у сфері соціальної роботи, зокрема медичного, соціального працівника, лікаря, психолога, юриста, служителя церкви тощо. У сімейній сфері цей досвід окреслює життєве завдання подолання труднощів та острахів щодо створення сім'ї і народження дитини. Особливо це стосується ВІЛ-позитивної молоді.

Література

1. *Корицкий А. В.* Введение в теорию человеческого капитала: Учеб. пособие. – Новосибирск, 2000.
2. *Schultz T. W.* Investment in human capital: the role of education and of research. – New York, 1971.
3. *Becker G. S.* Human capital: theoretical and empirical analysis, with special reference to education. – New York, 1975.
4. *Schultz T. W.* Economic value of education. – New York, 1963.
5. *Denison E. F.* The sources of economic growth in the United States and the alternatives before us. – New York, 1962.
6. *Kendrick J. W.* Formation and stocks of total capital. – New York, 1976.
7. Wikipedia, the free encyclopedia. – 2006. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Individual_capital.
8. Wikipedia information about Human Potential Movement. – 2006. – Режим доступу: <http://www.answers.com/main/ntqueary>.

9. Wikipedia, the free encyclopedia. The UN Human Development Index: The report for 2005. – New York, 2005.
10. *Грейбил М. М.* Социальный и человеческий капитал как факторы благосостояния и развития: Дис... канд. экон. наук. – М., 2003.
11. *Леніхова Л. А.* Соціалізація та соціально-психологічна компетентність як рівні особистісної зрілості // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Наук.-метод. зб. / Ред. кол. Н. Софій, І. Єрмаков та ін. – К., 2000. – С. 105–108.
12. *Мейжис І.* Соціальний капітал як предмет вивчення в соціальній психології // Соц. психологія. – 2006. – № 1(15). – С. 27–42.
13. *Тумусов Ф.* Плюсы и минусы цивилизационного кризиса. – 2001. – Режим доступу: http://www.ng.ru/ideas/2001-03-06/8_plus_n_minus.html 06.03.2001.
14. Взгляд изнутри: Врачи без границ и Всеукраинская сеть людей, живущих с ВИЧ/СПИД. – К., 2002.
15. Державна доповідь про становище дітей та молоді в Україні за підсумками 2002 року. – К., 2003.
16. Інформаційно-аналітичні матеріали про виконання МВС завдань, визначених Програмою реалізації державної політики у сфері із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки. – К., 2006.
17. *Титаренко Т. М.* Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 304–311.
18. Ваше майбутнє у ваших руках: Лікарі без кордонів. – К., 2005.

© Лазоренко Б. П.

М. І. Найдьонов

СКЛАДНОКООРДИНОВАНІСТЬ СОЦІОСИСТЕМ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

На основі інтегративного аналізу комплексу новітніх досягнень теорій складності, менеджменту знань, психології рефлексії розглянуто сутність і прояви соціально-психологічного опанування складності сучасного світу на різних рівнях існування соціосистем (у т. ч. соціотехнічних і соціоекономічних): особистісному, груповому, суспільному. Показано спорідненість причин виникнення феноменів складнокоординованості на різних рівнях соціосистем. Розглянуто соціальну напруженість порівняно з традиційними схемами аналізу проблемно-конфліктної ситуації і подолання складнокоординованості. Запропоновано розв'язання питання щодо суб'єкта в системному підході у зв'язку з аналізом феноменів складнокоординованості.

Ключові слова: складність, соціосистема, складнокоординованість, соціальна напруженість, групова рефлексія, рефлексивне управління.

На основе интегративного анализа комплекса новейших достижений теорий сложности, менеджмента знаний, психологии рефлексии рассмотрены сущность и проявления социально-психологического овладения сложностью современного мира на разных уровнях существования социосистем (в т. ч. социотехнических и социэкономических): личностном, групповом, общественном. Показана родственность причин возникновения феноменов сложнокоординированности на разных уровнях социосистем. Рассмотрена социальная напряженность в сопоставлении с традиционными схемами анализа проблемно-конфликтной ситуации и преодоления сложнокоординированности. Предложено решение вопроса субъекта в системном подходе в связи с анализом феноменов сложнокоординированности.

Ключевые слова: сложность, социосистема, сложнокоординированность, социальная напряженность, групповая рефлексия, рефлексивное управление.

The essence and manifestations of social-psychological taking possession of contemporary world complexity on the different levels of socio-systems (including socio-technical and socioeconomic systems) existence – personal, group` and public – were investigated on the basis of the integrative analysis of the amount of contemporary achievements of the theories of complexity, knowledge management and psychology of reflection. Relatedness of the causes of the origins of complicated-coordination phenomena in the different levels of socio-systems is showed. Construct of social tension is examined in the comparison with the traditional schemes of analysis of problem-conflict situation and overcoming of complicated-coordination. Decision the question about subject in the system approach in connection with the analysis of the complicated-coordination phenomena is proposed.

Key words: complexity, socio-system, complicated-coordination, social tension, group reflection, reflective management.

Проблема. Зростання складності сучасного світу як одну з найсуттєвіших його характеристик відмічають спеціалісти в багатьох сферах: філософії, економіці, освіті, мас-медіа тощо. На перетині галузей виникає поняття “наука про складність”, зорієнтована на пошук як філософських схем розуміння складних процесів, так і математичного апарату для їх відображення. Складність розглядається як проміжна фаза між хаосом і порядком, що набуває характеристики глобальної умови існування людства: збільшується кількість суб’єктів, точок зору і зв’язків, інтенсифікується багатозначність, помножується невизначеність (бракує інформаційної ясності, чіткості причинно-наслідкових зв’язків), зростає взаємозалежність будь-яких процесів і швидкість змін кожної з перелічених складових. Соціально-психологічний вимір цих процесів розкривається через зростання складності координації (складнокоординованості) між людьми в межах певних соціальних організованостей чи соціосистемних утворень: спільнот, корпорацій, організацій та ін.

Емпіричні прояви феномена складнокоординованості (СК) нами зафіксовано в контексті надання консультативної допомоги в розвитку організації та описано в попередніх роботах [1; 2].

При дослідженні організацій прояви СК містять ознаки контексту самих досліджень. Вивчення організацій у статусі підсистеми більш широкої соціосистеми відкриває перспективу звільнення від контексту конкретних досліджень та наближення до розуміння складнокоординованості як соціально-психологічного феномена.

Оскільки складнокоординованість призводить до такої неконтрольованої втрати ресурсів організації, що знижує її ефективність (наприклад, при злитті), а за певних обставин може спричинитися навіть до кризи і повного руйнування утворення, а також тому, що прояви феноменів, близьких до СК, фіксуються і на інших – крім організаційного – рівнях функціонування соціуму, ми прагнемо розглянути це явище в більш широкому контексті – як у сенсі онтології, так і в сенсі масштабів соціуму. Практична сторона проблеми СК (втрата ефективності, загроза кризи, ризик деструкції) порушує *теоретичну проблему* місця чинників СК, що пояснюють її появу як на організаційному, так і на інших рівнях соціуму, в загальній взаємодії соціальних механізмів. Другий аспект теоретичної *проблеми* зумовлюється питанням: чи визначає спорідненість причин СК на рівні організацій і СК на інших рівнях соціосистеми спорідненість підходів для забезпечення конструктивних впливів на її перебіг.

Відштовхнувшись від зафіксованих проявів СК, ми проаналізуємо подібні феномени, описані різними дослідниками, що користуються різними концептуальними апаратами, та узагальнимо прояви складнокоординованості як соціально-психологічного феномена. Це і становитиме *мету статті*.

Більш широкий аналіз СК можливий при залученні міждисциплінарних досліджень, поєднання яких із психологічними відбувається на основі системного підходу.

Соціосистема (соціальна система – СС) є спільною назвою для будь-якого системного утворення, яке може бути суб'єктом взаємодії: особистість, група, організація, інститут, спільнота, суспільство, цивілізація.

Згідно з Т. Парсонсом [3], усі реально сформовані суспільні організми мають властивості соціальних систем. Отже, це твердження є справедливим і для організацій. Щоб визначити специфіку організації як соціосистеми на етапі переживання нею складностей, проаналізуємо спочатку властивості СС на загальному рівні.

Провідною властивістю здатності системи зберігати свою сутність у процесі взаємодії як з частинами, що входять до її складу, так і з над-утвореннями, є саме здатність до відтворення і спільних, і відмінних рис. Цей постулат може бути наповнений ознаками конкретних галузей (як щодо соціальних систем – це політологія, економічна наука, соціологія, так навіть і щодо біосистем, хоч зараз вони і не є предметом розгляду).

Властивістю і простих, і надскладних систем є також відкритість [4; 5]. В усіх відкритих системах (у т. ч. суто фізичних) діють механізми гомеостазу і зворотного зв'язку. На теоретичному рівні дія гомеостазу, зумовлена функціональними взаємозалежностями між окремими частинами складної системи, спрямована на забезпечення зберігання її цілісності і підтримку в стані рівноваги. Завдяки ж механізму зворотного зв'язку кожна з частин системи адекватно реагує на зовнішні впливи, які з'являються внаслідок дій системи. Тим самим функціонування механізму зворотного зв'язку спрямовано на зберігання цілісності системи в процесі її взаємодій з іншими – “зовнішніми” – системами.

У розвинутих системах властивість відкритості реалізується також через механізм рефлексивного саморегулювання. Наприклад, на рівні економічних відносин його дія не збігається з дією автоматичного механізму, бо заснована на свідомій участі соціальних суб'єктів у процесі саморегулювання соціальної системи.

Рефлексивне саморегулювання соціальної системи виявляється через дію всієї сукупності правил, норм – як тимчасових, так і сталих. У цьому процесі особливу функцію сталості правил виконують соціальні інститути. Вони є структурними елементами соціуму, які конституують, упорядковують та регулюють соціальні практики. Такий каркас здійснює функцію, аналогічну умовам середовища в біологічному сенсі, але визна-

чає діапазони можливих дій соціальних суб'єктів у всіх сферах їхньої діяльності.

Крім інститутів, невід'ємним компонентом соціальної системи, що забезпечує її відтворення, є ресурси (матеріальні, інтелектуальні, організаційні тощо). Їхнє відтворення відповідно до сформованих структурних взаємозв'язків є неодмінною умовою здійснення соціальної діяльності. Способи відтворення ресурсів відповідають їх типу.

І, нарешті, обов'язковим атрибутом соціальної системи є суб'єкти соціального життя. Причому і індивіди, і колективи, і громади як суб'єкти соціального життя мають однаковий статус, а саме діяча (актора, агента). У цьому понятті (діяч) закарбовано дві характеристики реальності – активності та чисельності випадків, які можуть бути охоплені статистичними закономірностями.

Отже, будь-яка відмінна соціальна система має ці атрибути соціального життя: діячі (суб'єкти), ресурси, інститути.

Активність суб'єктів спрямовується як на предметну реальність, так і на вдосконалення соціальних інститутів [6]. Зазначимо, що інститутам притаманна творча функція (в межах їх предметної діяльності), яка реалізується як у взаємодії із внутрішніми підсистемами, так і у зовнішній взаємодії, тобто з інститутами вищого рівня. Це констатує потребу в постійному вдосконаленні механізмів як наскрізну системну властивість.

Теорія соціальних систем розвивалася у взаємодії з іншими науковими дисциплінами. До цього спонукав розвиток теорії соціальних комунікацій [7]. Вагомий внесок у вивчення соціальних систем належить загальній теорії суспільства [8–10]. Синергетична ж теорія в дослідження систем внесла аспект їх самоорганізації, що створило можливості для вивчення складних природничих і технічних систем [11–13].

Щодо соціальних систем гіпотеза про їх самоорганізацію при перебуванні на межі хаотичності та флуктуації, щоб набути такого ж, як стосовно технічних систем, прогностичного статусу, потребує нових досліджень [14]. Близькі до цієї (щодо самоорганізації соціальних систем) оцінки висловлюються і стосовно соціотехнічних систем.

Г. П. Щедровицький, аналізуючи штучне і природне в соціотехнічних системах, вказував на особливість цього соціуму, яку він назвав властивістю кентавр-об'єкта. Будучи похідною від поєднання специфічних діяльностей, які безпосередньо не взаємодіють, ця властивість у негативному своєму прояві відбивається на управлінні, яке не забезпечує належної якості відтворення наукового знання. І, водночас, ця якість, як продукт інженерно-системного проектування, залежить від якості гуманітарного знання, що, у свою чергу, не забезпечує синтезу з інженерним знанням, бо існує виключно у своїй логіці (або в логіці загальнолюдських цінностей).

Нові вимоги до управління у свою чергу роблять необхідними, по-перше, об'єднання соціально-гуманітарних та природничих наук з інженерними, по-друге, оновлення соціології, психології, антропології, тобто врахування в них із самого початку двох принципових моментів: того, що всі об'єкти нашої практики не є ні виключно штучними, ні виключно природними, а мішаними, а також того, що склалися нові системи діяльності – соціотехнічні, соціоекономічні [15]. Така мішаність попри ризик ускладнень несе і вигоду рефлексивності, де суб'єкт і об'єкт втрачають межі, пришвидшуючи при цьому процес розвитку. Це є інший, позитивний, бік кентавр-об'єктів.

Попри обмеження практики тих часів, коли народжувалися викладені вище положення (відсутність ринкових відносин і внаслідок цього відсутність маркетингового зв'язку як особливого об'єданого зусилля команд з проникнення в закономірності споживчої поведінки і повернення результатів дослідження в практику інженерного проектування та поведінку із збуту товарів), теза Щедровицького про таку властивість об'єктів у соціотехнічних системах діяльності, як їх мішаність, дотепер залишається актуальною, бо вказує на джерело складності. До аспектів мішаності об'єктів і, як наслідок, їх уже не предметної, а суб'єктивної складності (і на рівні переживань, і на рівні діяльності), ми повернемося пізніше.

Предметом наступного етапу аналізу є економічна складова соціосистем, що в період наукової діяльності Щедровицького в повному обсязі не була представлена. Економічні дослідження не тільки відтворюють загальні положення системного підходу у

своєму предметному аспекті [14–18], а й стають “переднім краєм” змістового наповнення поняття соціосистема. Так, поведінкові аспекти споживання та виробництва, відбиті в понятті діяча (актора) з однаковим статусом і для корпорацій, і для особистостей, водночас з розвитком інститутів як не тільки правил гри, а й її вдосконалення, забезпечують певні прогностичні потреби. У частині ж творчої, самоорганізаційної складової статус рівноправності суб’єктів унеможливилює проникнення на унікальний рівень пояснень.

Цю прогалину заповнюють роботи Дж. Сороса та інших авторів, які здебільшого відображають роль економічної інфраструктури. Сорос, аналізуючи різні ринки (фондовий, валютний тощо), розглядає (як притаманні економічним відносинам) аспекти рефлексії [15], при цьому протиставляючи рефлексивність рівновазі. Саме обираючи інтуїтивну складову інвестування та припинення операцій (тобто вносячи в контекст творення рішення між ризиками та вигодою конкретику людської суб’єктивності, а не статистику поведінки споживання), Сорос створює інтенцію наділення акторів смисловим різнобарв’ям.

Отже, у дослідженнях соціоекономічних систем спостерігаємо посилення уваги до людського чинника (прийняття рішень, оцінка ризиків тощо), який на рівні команд економічних та соціально координаційних планів, утілень (“Координація правотворчості в Російській Федерації”; “Укріплення координації в галузі гуманітарної допомоги і допомоги у випадку стихійного лиха, що надається Організацією Об’єднаних Націй”; “Зміцнення міжнародного співробітництва і координація зусиль у справі вивчення, пом’якшення й мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи”) ілюструє простір міжгалузевих досліджень феномена складнокоординованості в економічних та неекономічних соціосистемах.

На міждисциплінарному рівні ми констатуємо наявність двох тенденцій використання поняття “суб’єкт”. Перша вибудовує ланки від індивідних і корпоративних діячів (акторів) до макросоціосистеми, де надає рівний статус індивіду і групі. Потреба диференціювання виявляє себе у використанні загальних та унікальних імен суб’єктів. Водночас такі уточнення не виходять за межі загального розуміння суб’єкта як діяча. Друга

тенденція відбиває потребу різних галузей мати більш плавний перехід сутності суб'єктності на шляху від особи як соціосистеми до суспільства в цілому. Разом з тим традиція використання поняття “суб'єкт” у соціальній і загальній психології накладала на них матрицю понять “індивідуальність” (особистість) та “група”. У такій традиції відтворення однаковості і відмінності (що означає різність рівнів системи) має перешкоду в поступі відтворення. У психології явище розривається: особистість, група, колектив – явища не одного порядку. Явище втрачає тенденцію послідовного накопичення якості. Системний підхід продукує вимогу відтворення властивостей попереднього рівня на новому шаблі своєї якості. Тобто проблема відповідності психологічного апарату вимозі системного підходу полягає в забезпеченні спадкоємності поняття суб'єкта. У певному сенсі суб'єкт як індивід, суб'єкт як група і суспільство не тільки не є ієрархічними ланками, а й взаємодіють одне з одним. Варіації причин, які встановлюють ієрархічні послідовності, не можуть бути описані спрощеними моделями.

Тому потреба відслідковування поняття “суб'єкт” збігається з розглядом теорій складності і в сенсі розгляду теми складнокоординованості як того, що організація знову виходить на модельний рівень дослідження соціальної системи, і в сенсі спроби встановлення системно-підсистемних відносин суб'єкта-групи та суб'єкта-індивіда.

Один із головних принципів теорій складності [19; 20] полягає у виділенні трьох фаз, що лежать між Хаосом і Порядком, коли здійснюється складна адаптивна поведінка. На стадії хаосу взаємодія є рідкісним явищем. У фазі порядку вона стабільна. У фазі складності генералізуються взаємодії, які адаптують до різних умов.

Холланд вважає, що прості правила можуть продукувати складну поведінку. Тобто пояснення правил є сенсом адаптивності, але організації рухаються у своєму розвитку парадоксально – в напрямку зменшення внутрішньої стабільності, наближаючись до незеквілібованого стану.

Х. Симон [21] увів поняття архітектури складності. Він пояснює, як прості правила ансамблю здатні породити складну поведінку, яка відповідає складному середовищу.

Б. Симонін [22], вивчаючи вплив складності на ефективність переносу ноу-хау в альянсах, показав, що серед партнерів усередині альянсу складність не є значущою змінною впливу, на відміну від взаємодії звичайних партнерів. Значущим для ефективності передачі маркетингових ноу-хау є досвід співробітництва і своєрідні “співробітницькі ноу-хау” як унікальна компетенція, яка може пояснити, чому деякі альянси розвиваються блискуче, а деякі драматично руйнуються. Ці ноу-хау стають ядром співробітницької здатності організації, яку називають здатністю до альянсу. Тобто чинник складності в дезадаптивному та руйнівному сенсі проявляє себе тільки в певних групах, а в інших є, з одного боку, привабливим предметним завданням, з другого – чинником розвитку групи.

На загальнопсихологічному ґрунті реакція на складність як чинник диференціації вибірки спостерігається при розв’язанні складних (вкладених) завдань, які містять у собі підзавдання із складними заплутаними зв’язками між ними (П. Перепелиця, 1987). Важливою (з позицій успішності) для випробуваного в цій ситуації є можливість відрізнити їх від важких завдань та ідентифікувати як систему *складених* завдань. Розкладення *складеного* і є тією можливістю – імпліцитною і явною стратегією.

Отже, здатність розв’язувати такі завдання в предметному і кооперативному сенсі перетворює складність у привабливе завдання або комфортне середовище існування, нездатність – у перешкоду і загрозу. Якщо організація як соціосистема має атрибутивну властивість до відтворення, то що є причиною пригнічення творчості в організаціях, які перебувають на межі деструкції, або який саме чинник у послідовності відтворення стає причиною зупинки та деструкції? Відповідь на це запитання можна знайти в роботах з прийняття стратегічних рішень командою топ-менеджерів.

Вивчення процесу прийняття стратегічних рішень командою топ-менеджерів виявляє не тільки тенденцію їх готовності до прийняття складного як доступного, а й тенденцію до спрощення у використанні знань при прийнятті рішень, якій відповідає конструкт “домінантної логіки” (ДЛ) [23; с. 344]. Домінантна логіка – це концептуальна рамка для роздумів про

процес і результат когнітивного спрощення в командах топ-менеджерів. ДЛ забезпечує простий і потенційно сповнений влади шлях мислення про різні стратегічні проблеми. Простота потрібна для командних страховок в аспекті ризику втрати влади. Поняття ДЛ виникло у відповідь на потребу зрозуміти, чому фірми вважають настільки важким управляти: 1) диверсифікацією і/або 2) швидкими чи короткими змінами в ядрі (чи базі) бізнесу. Ці зміни можливі лише у випадку, коли в процес залучаються зміни ментальних моделей менеджерів. Виходить, що, з одного боку, збіг мотивацій, з іншого – наявність чіткого однаково зрозумілого контексту несуть у собі позитив у вигляді оптимізації процесу прийняття рішень, складовими якого є смислова, комунікативна та предметні сторони. Відтворювана смислова і комунікативна однозначність згортає предметну складову, що і є проявом спрощення. Водночас спрощення несе й ризик перебування не в смисловому та комунікативному контексті – для нових членів і ризик опинитися поза контекстом нових завдань – для всіх учасників (через згорнутість – стереотипність – предметну складову). Тобто простота породжує складність. У наші часи, які по праву називають турбулентними [24], підкреслюючи їх невпорядкованість, неконтрольованість, жорстокість і буремність, управління як лідерство не може дозволити собі не враховувати ці особливості часу.

Відчуття ризику в нових завданнях і нових правилах породжує тенденцію опору змінам. Однак виникнення досліджень ДЛ в проблемному контексті чинника опору змінам не надає цьому корпоративно-когнітивному механізму тільки негативного акценту. З рефлексивних позицій опір змінам (за винятком усвідомленого балансування владою) є проявом смислової стагнації. Наша думка збігається з думкою Р. Беттіс і С.-С. Вонг про те, що домінантна логіка – це один корисний шлях організації рефлексії проблем, що стосуються стратегічних змін” [23, с. 344]. При розумінні опору змінам як смислової стагнації та дефіциту рефлексії в самій організації доречно апелювати до викладеного нами в попередніх роботах концепту розвантаження чуттєвої тканини [23]. Розповсюдження його дії в контекст переживання складності організацією еквівалентне наданню параметрові складності маркера його наявності або відсутності. Ось

чому фактор ускладнення (владний аспект), що виникає в тому числі в процесах узгодження або прийняття рішень, не в будь-якому випадку стає перешкодою для змін, а за певних обставин, і зберігає свої позитивні властивості як переваги.

Для більш глибокого розрізнення ризиків та вигод ДЛ звернімося до першоджерела терміна.

Теорія загальної управлінської домінантної логіки, запропонована 1984 року С. Швенком, мала своїм предметом когнітивне спрощування в управлінні команд. Ідеться про те, що топ-менеджери (як і всі інші люди) при прийнятті рішення використовують евристики спрощення, наприклад: завчасне відхилення гіпотез, коректування і “заякоріння”, ілюзії контролю і репрезентативності, які зменшують їх здатність розуміти й цінувати дійсну складність проблем і обирати найкраще рішення [25, с. 344].

Домінантна логіка репрезентує когнітивні карти, що поділяють учасники, стратегічні настановлення топ-менеджерської команди чи домінантної коаліції, які тісно пов’язані з процесами та інструментами, що використовують топ-менеджери. Деякі деталі в когнітивних картах менеджерів—членів команди можуть відрізнитися, але більшість характеристик є спільними. З менеджерської точки зору конгруентність пізнання членів управлінських команд дає переваги в ефективності, але призводить до ригідності.

Стабільність зовнішнього середовища породжує зразки мислення (патерни) про ключові стратегічні проблеми, які поділяються всіма учасниками команди й охоплюють уявлення про проблему, причинність, прийнятну структуру ціни продукту, бажані характеристики споживача тощо. Когнітивні репрезентації домінантної логіки зрештою конденсуються (згущуються) і навіть костеніють у різних близьких рисах організації, які набувають сталості та самопідсилюються. Після конденсації домінантна логіка визначає як те, що організація не має робити, так і те, що вона робити повинна [23, с. 345].

Теоретичні основи пов’язаних із домінантною логікою процесів ментальних кодувань, які поділяються в організації, містяться в різноманітній літературі й охоплюють теми: еврис-

тики рішення, патерни розпізнавання (усвідомлення), когнітивні спрощення, парадигми [26].

Отже, перефразовуючи авторів, які визначають майбутні напрями дослідження домінантної логіки, ми можемо констатувати таке: ДЛ є позитивним явищем за умови, якщо будуть можливими множинні домінантні логіки і якщо вони будуть предметом осмислення командою менеджерів.

Ешбі 1956 року у вступі до кібернетики аргументував, що неодмінна мінливість внутрішнього середовища виникає як відповідь на мінливість зовнішнього середовища. Застосовуючи цей контекст до менеджерської логіки, можемо припустити, що організації, швидко змінюючи середовище, мусять рухатися поза домінантною логікою. Цей стан найкраще можна характеризувати як *множинні логіки*. Володіння набором логік дає організації змогу не тільки сканувати і розпізнавати ширший спектр середовищних сигналів, а й обирати відповідь, користуючись *репертуаром* логік. Це і швидше, і легше – переключатися серед множинних логік, ніж “розморожувати” домінантну логіку глибокого проникнення і розвивати нову домінантну логіку. В ідеї (і, можливо, нереалістичному випадку) організація зможе гнучко змінювати одну логіку на іншу – більш відповідну – при зміні умов. Підтримання і використання змінних або континууму логік може також пом’якшувати процес конденсації, який поглиблює і міцно закріплює домінантну логіку. Завдяки культивуванню декількох логік і металогіки для вибору між ними організації довільно (“про запас”) можуть розвивати множинні шляхи сприймання середовища [23, с. 352].

Якщо організації можуть розвивати мультилогіку, то в який спосіб? Попередні дослідження показали, що домінантна логіка – унаслідок тяжіння топ-менеджерів до спрощення процесу прийняття рішень – виникає неминуче. Її формування одночасно протистоїть виникненню як множинних логік, так і металогік [там само].

З позицій теорій складності мультилогіка (множинна логіка) може виникнути з простих правил, які є усталеними і які створюють металогіку. Будучи простою, метадомінантна логіка відкриває членам організації широкий простір для дискретності

та уяви, уможливило зростання різних інтерпретацій, навіть співіснування конфліктуючих інтерпретацій [23, с. 352]. (Зазначимо, що ці позиції теорії складності співзвучні з нашими позиціями щодо суб'єктної культурадигми [27]).

Невизначеність, яка асоціюється з простими правилами, що породжують виникнення і процвітання множинної логіки, виникає тому, що правила мають бути достатньо гнучкими, щоб розміщувати різні смисли [23, с. 352].

Прикладом такого – простого – правила є правило компанії “Дженерал Електрик”: “Будьте номером 1 чи номером 2 на вашому ринку”. Завдяки простоті це правило дає можливість різним бізнес-одинацям переводити (інтерпретувати) його по-своєму і розвинути власну логіку або ж змінити логіку, не конфронтуючи із загальним правилом. Проте процеси конденсації логіки на рівні бізнес-одинаці можуть призвести до проблем, якщо умови середовища значно зміняться [23, с. 353].

Як менеджерська команда може просунути до такої простої металогики, є неясним і становить потенційно цікавий дослідницький напрям [23, с. 353]. Автори теорії складності не дуже оптимістичні щодо впровадження своєї думки, але наполягають на тому, що організація має робити позитивні кроки на шляху впровадження деякого рівня нестабільності – як мінімум запроваджувати періодичні й часті реконструкції і деконструкції різних формальних структур, процедур, систем, процесів і контролю. Хоча людські істоти прагнуть і шукають рівноваги, зусилля лідерів мають бути спрямовані на періодичне введення таких завдань [23, с. 353].

Отже, і процеси спрощення, і процеси протистояння на межі необхідної чутливості до зміни умов, коли спрощення вже саме є чинником породження складності, знаходять своє місце у визначенні феномена складнокоординованості як феномена соціальної системи. Попри песимізм згаданих авторів щодо впровадження множинних логік, нам ця вірогідність видається високою на стику розвитку наскрізних інститутів, у яких множинні логіки існують як місія і товар і які можуть іззовні надати аспекту складності в організації знятого виду.

Визначивши зовнішній чинник (наскрізних інститутів) додання наслідків домінантних логік, продовжимо пошук внутрі-

шніх (довільних) чинників розвитку множинних логік в організації. В. П. Казміренко [28] виділяє принципи, які є регуляторами цілісності, а в разі дисбалансу – розпаду організації. Принцип нададитивності означає впорядкованість спрямованості як складної функції просторово-часової координації та динамічного регулювання організаційної діяльності. Принцип енергоінформаційного обміну – чим інтенсивніші обмінні процеси, вище вимоги до мобілізації творчих і виконавчих сил учасників організаційної діяльності, тим більш значущою є роль комунікативної організованості, яка потрібна для впорядкованої реалізації цих процесів. Принцип соціально-психологічної динаміки постулює взаємозв'язок і взаємозалежність соціальних настанов, соціогенних потреб, когнітивних процесів відтворення і взаєморозуміння суб'єктів спільної діяльності.

Функціонування принципів цілісності в організації і як їх відчуття, і в статусі знань може розглядатися як причина, що спонукає організацію до самообмеження у використанні домінантних логік на таких етапах її розвитку, коли стає очевидним вихід їх (домінантних логік) за межі дії принципів цілісності.

Порушення принципів цілісності призводить до розпаду організації. Період розвитку організації “до розпаду” відзначається наявністю феноменології складнокоординованості. Звичайно, деструкція не становить єдину перспективу цього етапу розвитку організації. Виявлення соціально-психологічної феноменології [28] забезпечує на прикладному рівні можливість формулювання цілей в інфраструктурі організацій, які утворювали підструктури (служби персоналу, зовнішні консультанти тощо) з рефлексивними функціями. Отже, множинні логіки є, по суті, рефлексивною процедурою, яка долає дефіцит рефлексії в сталій домінантній логіці.

Вихід з рівня організації на інші щаблі соціосистем має потенцію отримати оновлений погляд на феномен складнокоординованості.

Так, ще на початку ХХ ст. Рінгельман зафіксував закономірність втрати групою свого потенціалу внаслідок витрат на координацію при зростанні кількості учасників спільного виконання завдання: чим більшою є кількість учасників, тим більш завищеною виявляється очікувана продуктивність порівняно з

реально досягнутою. Ця закономірність дістала назву “ефекту Рінгельмана” (Ringelmann, 1913, цит. за [29]). Він не спростовує ресурсу групи щодо задоволення потреб індивіда, водночас зазначає непропорційність ресурсних очікувань самого індивіда щодо кількості членів групи. Такий відбиток нібито хибної когнітивної схеми індивідів насправді фіксує завдання координації як очевидне і невитратне. Саме багаторазове неврахування зусиль на координацію є причиною зростання диспропорції очікувань.

Подібну думку – про можливі перевитрати адаптаційного ресурсу соціальної системи – знаходимо у Л. В. Корель [30]: чим до більшої кількості зовнішніх середовищ вимушена адаптуватися система, тим більше ресурсів має на неї витратитися. Цей “ефект різносередовищності” схожий із такою виділеною нами складовою складнокоординованості, як різнопредметність [1].

Хоч наше розуміння різнопредметності перебуває в когнітивній площині, її зв’язок з ефектом різносередовищності стає більш очевидним, коли опосередкувати його поняттям стікерності (від англ. Stickiness – негнучкість, жорсткість; сільськогосп. – колоти худобу; стікер – липкий папірець), яке використовується при розгляді переносу і породження внутрішніх знань організації [31].

В оксфордському словнику термін “стікерність” означає соціальну ситуацію, визначену через коливання, непоступливість, незграбність і неприємність. Жорсткий трансфер потребує пильності в розпізнанні труднощів і зусиль для їх подолання [31, с. 514]. Смісловий інтенціонал терміна – знерухомлення реальності, яка весь час перебуває в русі. У нашій моделі розвантаження чуттєвої тканини його аналогом є терміни “фіксація”, “маркер” [32].

Взагалі будь-яке перенесення знань потребує певних зусиль, деяке перенесення потребує значно більших зусиль, ніж інші. Цей останній називають стікерним, тобто жорстким перенесенням (трансфером). Дослідники приходять до висновку, що таке жорстке перенесення для організацій є скоріше нормою, ніж винятком. Руггерс 1998 року зазначав, що лише 12% проєктів з перенесення знань є повністю вдалими; Стьюарт 2001 року

показує, що 7–8 % проектів зривається аж до повернення інвестицій і звільнення керівників унаслідок нездатності організації до прийняття нових знань. “Перенесення знань завжди вимагає більше зусиль, ніж очікувалось” [31, с. 513].

Згадані автори пропонують розуміння концепту стікерності як наповненого подіями, будують типологію стікерності на основі розуміння процесу перенесення. На нашу ж думку, “знерухомлення” на соціосистемному рівні відповідає потребі системи в стабільності при певному ігноруванні невід’ємності мінливості, динамічності середовища.

Таким чином, складова різнопредметності в аспекті різно-середовищності наповнюється змістом належності різних суб’єктів однієї організації, формально однієї системи, фактично різним підсистемам, де по-різному спрощується дійсність, навіть коли називається однаково.

Феномен складнокоординованості потенційно може виникнути в будь-якій організації (і загалом соціосистемі) як прояв закономірної тенденції спрощення за відсутності достатньої балануючої тенденції вдосконалення – чи то предметного, чи то інституційного (наприклад, фактор здатності до творчих альянсів) або внаслідок невідповідності темпів розвитку ресурсним можливостями чи темпам інституалізації.

Продовжується наростання ефекту Вавилонської башти – іде постійне створення нових мов соціальних систем (сленги, фольклори, символи, ритуали тощо), розходження логіки створення предмета та його використання (ноу-хау як таємне знання в технології, необхідність реклами, консультантів для споживачів тощо). Спостерігаємо ситуацію, коли за наявності великих обсягів інформації бракує зручних переходів від мови однієї соціосистеми до мови іншої. Це пояснюється тим, що система налаштована на особливі норми створення і використання інформації. Безпосереднє використання досвіду одних соціосистем в інших стає неможливим. Натомість існує потреба перекладу такого досвіду на мови інших соціосистем (про неவிпадковність втрати точності йтиметься нижче).

Зазначивши не тільки об’єктивні, а й суб’єктивні аспекти складності на індивідному та корпоративному рівнях, звернімося до їх проявів в інших надіндивідуальних утвореннях. Широ-

кий їх діапазон надають дослідження соціальної напруженості (СН).

Перш за все нас цікавить певна спільність суб'єктивного відбиття складності на індивідному та на надіндивідному рівнях. Його осмислення в термінах суб'єктивних переживань на надіндивідному рівні, наприклад, як аналога стресу на рівні великих соціальних (суспільних) систем в їх усередненості, деіндивідуалізованості [33; с. 39] підтверджує доцільність звернення до досліджень СН.

Попри широке тлумачення поняття СН і як певної деструкції (девіантності), і як суто інформаційного явища (як депривації потреб), і як мобілізаційного, найбільш точним нам видається підхід, який враховує аксеологічну сторону потреб [33; 34]. Він забезпечує визначення СН як стану соціуму не у філософському чи соціологічному сенсі, а саме в психологічному, де баланс індивідного та надіндивідного є індикатором, а не утвердженням кризового розвитку соціальної системи: “В онтологічному ракурсі соціально-психологічне – це і є соціальне у його психологічній, тобто людській конкретиці. Соціальну напруженість логічно буде інтерпретувати як певний психічний стан суспільства (спільноти, групи), що зумовлюється об'єктивними чинниками (на кшталт падіння виробництва, зниження рівня споживання, притоку мігрантів, загострення міжетнічних суперечностей) і проявляється в індивідуальній та груповій поведінці (ті ж аборти, злочинність, акції протесту тощо)” [35].

І хоча поняття СН є дотичним до поняття готовності до соціального протесту, девіантна сторона її – СН – прояву не може визначати саму суть специфіки відбиття надіндивідного усвідомлення складності.

Уточнення механізму відбиття складності в дослідженнях СН, на наш погляд, відбивається неповною мірою через втрату цими дослідженнями когнітивного аспекту надіндивідного рефлексування.

Навіть на індивідному рівні, як вказує Р. Мейлі [36], у складі Я на межі пізнавальної та суб'єктивної систем існує внутрішня конфліктна сторона.

Унікаючи ототожнення СН з індивідною суб'єктивною напруженістю, розгляньмо аспекти відтворення спільного і відмінного в суб'єктивному відбитті на індивідному та надіндивідному рівні з урахуванням когнітивної складової. За модель оберемо емоційно-інтелектуальні стани, які виникають у випробуваних у ході розв'язання малих творчих задач (МТЗ). У традиції психології рефлексії вони мають назву проблемно-конфліктної ситуації – ПКС. У нашому аналізі розглядається три рівні ПКС, які будуть відповідно пронумеровані.

При розв'язанні задачі одним випробуваним процес усвідомлення ПКС-1 відбувається зі сторони відбиття проблеми (проблемність-1), внутрішнього конфлікту (конфліктність-1). Під проблемністю-1 ми розуміємо суб'єктивне ототожнення себе з проблемою, яке відбивається певними дискурсивними висловлюваннями, які швидше інформують про цей стан досвідченого спостерігача і тільки згодом презентують цей стан самому носію.

Під конфліктністю-1 ми розуміємо суб'єктивне ототожнення себе з позитивним-негативним розвитком проблеми, яке містить у собі як мобілізаційний, так і деморалізаційний ефекти, які при самовизначенні до творчості, публічних випробувань мають розвиток як стратегії продуктивності. На рівні дискурсу проблемність і конфліктність виконують репрезентаційну функцію та функції самоопанування, самоорганізації, самоскерування.

При розв'язанні задачі групою, крім вже визначених проблемності-1 та конфліктності-1, які предметну реальність індикують у суб'єктивному ракурсі, додається ще один шар предмета, який походить від імпліцитної задачі-2 – забезпечення оптимуму кооперації. У цьому випадку проблема ідентифікується не тільки в предметі, а й у її репрезентації, яка, будучи складеною з двох задач, не може зразу очиститися від взаємодії двох джерел. Таким чином, проблемність-1 є суб'єктивне ототожнення себе з проблемою, партнерів як проблеми (забігаючи вперед, ця складова є результатом впливу конфліктності, але вже обернута в предмет). Проблемність-2 є суб'єктивне ототожнення себе та оточення з проблемою. Конфліктність-1 – суб'єктивне ототожнення себе з позитивним-негативним розвитком пробле-

ми у двох її проявах, а конфліктність-2 – суб'єктивне ототожнення оточення як з позитивним-негативним у розвитку проблеми, так і з результатами синергії. При всій “драмі” ПКС-2, яка проявляється в атрибуції та широкій варіації локусу контролю, вона набуває рівноваги завдяки безпосередності комунікації і взаємодії. Таким чином, ПКС-1 та ПКС-2 належать до мікросоціосистемного рівня, якому притаманна відносна безпосередність відбиття. Звичайно, сам опосередкований характер людської діяльності та комунікації (на рівні знакової системи), наявність культурних і соціальних настанов нами враховуються.

Третій рівень ПКС-3 належить до макросоціосистемного рівня і може бути названий представницьким, інституціональним. Його описи мають теоретичний характер, оскільки когнітивна компонента в ньому може будуватися на моделі розв'язання МТЗ тільки як ідеальної.

На третьому рівні проблема локалізується у сфері предметній (матеріальній, знаковій) та в репрезентації, тобто змішано. Оскільки втрачається навіть відносна безпосередність, то тільки зусиллями цю змішаність може бути розкладено на предмет та його відбиття (репрезентацію). Перша і друга проблемність повторюються, третя виражається в суб'єктивному ототожненні проблеми переважно з інтеграційним рівнем, ніж із собою та оточенням. Прояви такої проблемності тотожні феноменам складнокоординованості і можуть мати загальну назву інституціональної відповідності. Питомою вагою цієї проблемності є проблема представництва і балансу образу та реальності в інформаційному середовищі.

У конфліктності-3 присутні і конфліктність-1, і конфліктність-2, тобто переживання ідентифікації і себе, і оточення з проблемою. У вузькому сенсі конфліктність-3 – це соціосистемна конфліктність, яка і на рівні переживань, і на рівні мобілізації відбиває культурні, ціннісно-владні дисбаланси і збігається зі змістом соціальної напруженості.

Соціальна напруженість – це стан соціуму, який, з одного боку, підтверджує наявність у суспільстві носіїв проблемності-3, з іншого – проявляє його інобуття стосовно конкретного члена суспільства, тобто підтверджує його надіндивідний характер.

Зауважимо, проблемність – це не просто характеристика когнітивної складності задачі, а ідентифікація суб'єкта із цією складністю. Це не означає, що в разі, якщо суб'єкт (на соціосистемному рівні) не виявляє ідентичності з усвідомленою проблемою, то немає і проблемності. Із зовнішньої (дослідницької) позиції такий стан вимагатиме пошуку форми прояву, в якій він стане доступним дослідницькому інструменту. У суб'єктивній позиції – це аспект і культурних форм, і більш чи менш плавних чи різких криз.

Інша площина моделі розв'язання МТЗ подає нам ще одну частину когнітивного механізму в складі феноменів СК і СН. Ідеться про механізм “Я-Ми” ідентичності у складі когнітивного механізму, який розгорнуто подано в попередніх наших роботах [1; 2; 37]. Виходячи з думки, що кожна когнітивна схема або проходить цикл злитості– виокремленості і тим самим набуває статусу здатності, готовності на рівні індивіда або перебуває в статусі радикалу, або в знятому вигляді (наприклад, настанови), ми можемо визначити СН як розрив взаємодії коаліцій у когнітивній складовій. Під радикалами ми розуміємо внутрішню суперечність між привабливістю досвіду і неприйнятністю ідентичності. Наприклад, герой В. Висоцького в кінофільмі “Місце зустрічі змінити не можна” міліціант Жеглов приваблює багатьох глядачів. При цьому глядацьку аудиторію можна поділити на підгрупи: до першої належать ті, хто ідентифікується з “правдою боротьби” разом із виправданням кривди способів і тим самим приймає для себе як належне і подібні когнітивні схеми; другу складають ті, хто переживає когнітивний дисонанс, перебуває на його передодні і є носієм радикалів – тобто є тим, хто змінить ідентифікацію, або тим, хто змінить когнітивну схему. Джерелом існування в знятому вигляді (для якого навіть не потрібна рефлексія) стають засоби стихійної соціальної регуляції, настанови, забобони або результати досвіду попередніх переосмислень (“Сократ мій друг, але істина дорожча”, “Котлети окремо – мухи окремо”).

Препаруючи ситуативний і ретроспективний характер тлумачення СК та СН, звернімося до психології рефлексії, яка трактує певні види рефлексії як такі, що спрямовані в перспективу, тобто такі, що долають ПКС вектором майбутнього. Ми

можемо констатувати, що вирішальним чинником СН є не стільки об'єктивна складова (наприклад, безробіття, безгрошів'я тощо), скільки ці ж перешкоди як бачення майбутнього.

Набування та розмивання суб'єктності на грані “індивід – мала група” як певну норму перебування однієї форми у статусі суб'єкта й іншої – у статусі ресурсу викладено в наших попередніх роботах [38]. На системному рівні може йтися про композиційність суб'єктності як конкретизації взаємовідносин соціосистем різного масштабу.

Композиційність суб'єктності означає, що в межах соціосистеми одного з рівнів існують взаємозв'язки суб'єктів як соціосистем іншого рівня. Синергетичні процеси самоздійснення суб'єктності приводять до динамічної композиції міжсуб'єктної взаємодії, в якій одні суб'єктні утворення можуть набувати більшої суб'єктності, інші – меншої. Можливим є і аномальний варіант цього виявлення (про це йдеться у В. Е. Лепського [39]). У цьому випадку втрата суб'єктності є вже не моментом накопичення якості шляхом (способом) трансформації, а приховує в собі загрозу втрати суб'єктом статусу діяча.

Отже, складнокоординованість пов'язана з дефіцитом рефлексивного ресурсу в соціосистемі, коли порушується цілісність суб'єктної композиції, позицій комплементарності, що обґрунтовує потребу їх рефлексивного культивування. Подолання суб'єктних бар'єрів координації може стати ефективним у разі внесення додаткового ресурсу групової рефлексії в соціосистему. Рефлексивне управління тут виступатиме як формування умов для створення центрів суб'єктності в організаціях (соціосистемах) через розвиток коаліційності та її рефлексування. Рефлексивне управління полягає у відтворенні втраченої суб'єктності завдяки здійсненню рефлексії (в найбільш цілісній формі переосмислення – це саморедагування і самовизначення).

Тож попереднє наше узагальнення щодо СН як порушення динамічної рівноваги індивідуальних і надіндивідуальних елементів психосоціальної структури [35] ми можемо конкретизувати у визначенні її як відбиття (раціонального та емоційного) розриву взаємовідтворюваності коаліцій як єдиних і в ідентифікаційному, і в когнітивному аспекті. Інтерференція проблемної

та міжсуб'єктної ідентичності формулює вимоги до більш витончених інтерпретацій соціальної напруженості.

Для людини, спільноти, суспільства відчуття загрози втрати статусу діяча чи, навпаки, спроможності прийняти цей світ і стає дійсним психологічним змістом соціальної напруженості або соціосистемної конфліктності.

Інший когнітивний чинник соціосистемної конфліктності локалізується у сфері міжсуб'єктної взаємодії, пов'язаної з розумінням та узгодженням позицій. Досліджуючи стереотипи розуміння-узгодження [40], ми з'ясували, що люди не тільки маскують свою позицію незгоди роллю нібито “нерозуміючого” чи того, хто нібито намагається зрозуміти, а й не рефлектують своїх стереотипних стилів. За цих обставин у соціальному (міжсуб'єктному) контексті взаємомаскування процесів розуміння та узгодження при побудові груповим суб'єктом спільних репрезентацій [32] набуває як конфліктності, так водночас і форми зняття конфліктності.

Розуміння соціальної напруженості як відбиття розриву взаємовідтворюваності коаліцій та співвідношення образу й реальності і у фактичному, і в теоретичному контексті загострюють питання штучної СН шляхом створення “технологічного” образу цього розриву.

Щоб відповісти на це питання, звернімося до класифікації типів рефлексії, наголошуючи на важливості їх процесуальної сторони, яка визначає зміст того чи іншого типу. Перший тип – **реагування** – є складовою поняття “інстинкти”, “рефлекси” як ланок оперативного відбиття реальності у складі дії, яка не “зупиняється” для здійснення рефлексування (оперативна пам'ять, мимовільне запам'ятовування). Результатом **реагування** стає або відреагування, або, по-перше, **використання** результатів відбиття іншими процесами, по-друге – їх **накопичування**.

Другий тип – **рефлексування після призупинення діяльності**. Тут певний проміжок діяльності чи життєдіяльності суб'єкта є матеріальним субстратом для повторного його осмислення в суб'єктивних значеннях, суб'єктивних смислах. Зупинка діяльності – це вже аспект розширення, поглиблення відбиття. Цільове повторне осмислення з розширенням обсягу (тобто, переосмислення) ґрунтується не тільки на ретроспекціях, можли-

вих завдяки вже накопиченому. Індивідуальне та групове регулювання (координація) стають або каталізатором чуттєвості, який відкриває доступ до **накопиченого**, або побічним продуктом для паралельного існування ролей діяча та спостерігача. У колективно розподіленому варіанті **рефлексування паралельне** постає як рольове, в інтеріоризованому – як одночасне і швидкісне рефлексування у внутрішньому плані. Такий тип рефлексії притаманний операторам (авіадиспетчерам, льотчикам тощо), особливо в аварійних ситуаціях. Його фактологічним проявом є звіти зазначених фахівців про інцидент (нештатну ситуацію), які за обсягом викладення перевищують час власне дії (інцидента). Тобто паралельноосмислення не потребує зупинки дії, хоча і посідає в класифікації той же щабель, що і послідовне осмислення (переосмислення).

Тип рефлексії **очікування–утримання** є наслідком слабкої ресурсної бази для рефлексії – наприклад, розмитого (неконцентрованого) рефлексивного середовища (склад учасників групи не є таким, яким можна опосередкувати відбиття реальності), нового складного завдання (матеріальна база вироблення знань не є відповідною для його розв’язання) тощо. При цьому ні індивіди, ні група не перебувають у деморалізованому стані. **Утримання** мобілізованого стану на фоні відсутності процесу повторного осмислення з розширенням змісту робить **очікування** не споживацьким процесом, а таким, що загострює увагу та чутливість до нюансів. Тобто етап очікування-утримання настає тоді, коли цінність переосмислення вже відбита (аж до навички) у свідомості, коли вміння переосмислювати як самостійний вольовий акт вже набуто, а обставини роблять неможливим більш широке відбиття, ніж воно є. Проблемність у цьому випадку перебуває в стані не загостреного, а утримуваного переживання, де ймовірні прояви руйнівної складової гальмуються. Їх сенс полягає в тому, щоб забезпечити готовність упізнати опосередковуючий чинник переосмислення – сенсорно, символічно чи у взаємодії – як такий, що проявляє напрям, у якому може розпочатися “зачіплення” нових циклів коаліційно-предметного розкриття ситуації. Тобто знятість руйнівної складової при переживанні відчуття неможливості – це вже є рефлексія. Зберігання мобілізаційного ефекту як готовність до

зустрічі з необхідною ланкою робить довгостроковий акт *утримання* при *очікуванні* осмисленим.

При реалізації рефлексії *глобального* типу все відбиття здійснюється за формулою – витрати на суб'єктивне значення виправдані отриманням розширеного відбиття. Відмінністю цього типу рефлексії є відсутність потреби накопичувати суперечності і мати зупинки в діяльності не тільки в контексті власне певної конкретної діяльності, а й життєдіяльності загалом.

Отже, задум створення штучного образу, що відбиває розрив циклу взаємодії коаліцій, може існувати. Водночас, якщо в цей образ не закладено відчуття утримування (а це потребує часу, якого зазвичай замало в технологічних умовах), він буде частково спрацьовувати на штучне провокування СН. При технологічному ж врахуванні потреби закладення та компонування й технологічних шарів, це вже буде спрацьовувати не як провокування, а як проблематизація і, відповідно, формування.

Виходить, що замислити викривлення і спровокувати прояви складнокоординованості (на соціумному рівні – СН) можливо, але й протистояти цьому сценарію можна і можливо це саме тому, що напруженість не пройде певних циклів утримування.

Проте наші прогнози не знімають з порядку денного вимог щодо деонтологічної позиції операторів інформаційного середовища. Відповідно має з'явитись етична й емпатійна система ставлення до життя, яка дає змогу свідомо впливати на рівень суб'єктності в ціннісному вимірі (зокрема через такі інститути, як освіта, політика, економіка, громадське життя). При цьому важливо, щоб функції інформаційних операторів (які є похідними від комерційних) не втрачали ціннісну місію.

Проведений аналіз проявів соціосистемних проблемно-конфліктних ситуацій – феномена складнокоординованості в організаціях та соціальної напруженості в суспільстві – може привести до хибного висновку, що їх відмінностями є масштаб поширення або складові – проблемність і конфліктність. Справжня відмінність полягає в практичних запитах, які породжували певні дослідницькі інструменти, і внаслідок цього – в певних теоретичних наголосах. Так, на рівні організацій складнокоординованість описується переважно з боку проблемності, тоді як на рівні більш широкого соціуму – переважно з боку конфлікт-

ності. Інша ж складова в кожній із цих конкретних практик відбита меншою мірою. Такий стан можна вважати обмеженим тільки відносно, оскільки актуальність завдання вдосконалення інструментів впливу, коригування складнокоординованості відбивається тільки в академічному розрізі. Водночас існують теоретичні можливості розповсюдження запропонованого нами методу контекстуально-параметричного змістовно-сміслового аналізу на розгляд повного діапазону модельно обраного дискурсу соціосистеми. Близьким аналогом такої моделі міг би бути, наприклад, дискурс перемовин авіадиспетчерів і льотчиків, проаналізований не на рівні окремих випадків (що було впроваджено з нашою участю), а на рівні повного діапазону. Звичайно, ця теоретична можливість потребує надсучасної технічної бази, що можна вважати перспективою подальшого дослідження феномена складнокоординованості дискурсів.

Підбиваючи підсумки проведеної теоретичної роботи з міждисциплінарної інтеграції досягнень у вивченні механізмів опанування складністю, соціально-психологічною проекцією якої є складнокоординованість, та здійсненої спроби поширення закономірностей, виявлених на рівні аналізу організацій, на ширше коло соціосистемних утворень, можна сформулювати такі *висновки*.

1. Проаналізовано переваги і недоліки стратегій опанування складністю в організаціях, які базуються на намаганнях спрощення, що реалізуються у формуванні домінантних логік управлінських команд. Унаслідок дефіциту рефлексії домінантна логіка управління конденсується і виявляється нездатною до опанування складнокоординованості в турбулентному середовищі існування організації. Можна зробити висновок про необхідність розвитку множинних логік управління і металогік взаємопереходів між ними на основі побудови системи рефлексивного управління в організації.

2. Розглянуто феномени складнокоординованості при переході від організаційного до міжорганізаційного рівня соціосистемних утворень на основі узагальнення досліджень у сфері перенесення знань при утворенні альянсів бізнес-компаній. Показано зв'язок механізмів спрощення когнітивної структури суб'єктів типу стікерності (знерухомилення картини світу), які

зумовлюють додаткову складність побудови спільного поля знань, із механізмами адаптації до збільшеної кількості середовищ. У соціально-психологічній проекції цей зв'язок проявляється в такому аспекті складнокоординованості, як різнопредметність. Висновок полягає у визнанні потреби координації дискурсів у формі побудови зручних переходів від мови одних підсистем до мови інших, що можливо на основі створення спеціальної метамови, яка примножує обсяг рефлексування і може бути одним із чинників реалізації системи рефлексивного управління.

3. Лінія екстраполяції механізмів подолання проблемності й конфліктності творчості в групі на вищій соціосистемній рівні дала змогу поставити проблему когнітивних компонентів соціальної напруженості як наслідку не опанованої складнокоординованості в суспільстві. На цьому рівні аналізу можна зробити висновок, що джерела складнокоординованості пов'язуються з інституціональною (легітимно нормативною, персоніфіковано узгодженою) відповідністю, проблемність якої полягає в суб'єктивному ототожненні, ідентифікації з проблемою, а конфліктність – у культурних і ціннісно-владних дисбалансах.

4. Інтеграція досягнень психології рефлексії щодо проблеми суб'єкта соціосистеми дає змогу переглянути аспекти Я-Ми ідентичності і ввести принцип композиційності суб'єктності, згідно з яким соціальна напруженість може вважатися проявом порушення динамічної рівноваги індивідуальних і надіндивідуальних елементів, розривом відтворюваних суспільних коаліцій. Це дало можливість зробити висновок про доцільність постановки проблеми пошуку шляхів діагностики та коригування соціальної напруженості, які ґрунтуються на розумінні її груп-рефлексивних механізмів.

5. Аналіз різних форм здійснення рефлексії створив засади для висновку про можливість технологічного спотворення і викривлення образу розриву відтворення суспільних коаліцій для маніпулювання соціальною напруженістю. Проте, наголошується на існуванні самозахисних механізмів інтеграції соціосистем, які протистоять штучно створеним викривленням образів за умови відсутності реальних розривів і високого рівня складнокоординованості.

Отже, спроба провести аналіз соціально-психологічного феномена складнокоординованості соціосистемного рівня на основі інтеграції досягнень досліджень у різних галузях показала перспективність такої роботи. Подальші дослідження складнокоординованості та рефлексивних механізмів її опанування можуть закласти основи створення нового напрямку метакогнітивної соціальної психології.

Література

1. *Найдьонов М. І.* Повнота групового суб'єкта як складова рефлексивного управління // Наук. студії із соц. та політ. психології: 36. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 12 (15). – С. 87–108.
2. *Найдьонов М. І.* Система рефлексивного управління у забезпеченні злиття // Психологічні основи ефективної діяльності організації в умовах соціально-економічних змін: Тези IV наук.-практ. конф. з орг. та екон. психології (23–24 листоп. 2006 р., м. Київ) / За наук. ред. Л. М. Карамушки. – К.: Наук. світ, 2006. – С. 117–119.
3. *Парсонс Т.* О социальных системах. – М.: Акад. Проект, 2002. – 832 с.
4. *Von Bertalanffy L.* General System Theory // A Critical Review, “General Systems”. – 1962. – Vol. VII. – P. 1–20.
5. *Rapoport A.* General System Theory: Essential Concepts and Applications (Cybernetics and Systems) – London: Taylor & Francis, 1986. – 250 p.
6. *Giddens A.* Central problems in social theory: Action structure and contradiction in social analysis. – London: Macmillan press, 1979. – 294 p.
7. *Habermas J.* Theorie der Kommunikativen Handelns // Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1985. – S. 504–522.
8. *Луман Н.* Теория общества // Теория общества. Фундаментальные проблемы: Сб. пер. под ред. А. Ф. Филиппова. – М., 1999. – С. 196–235.
9. *Любимцева С. В.* Трансформация экономических систем – М.: Экономистъ, 2003. – 443 с.
10. *Резник Ю. М.* Введение в социальную теорию. – М., 1999. – 327 с.
11. *Пригожий И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

12. *Хакен Г.* Синергетика. Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах: Пер. с англ. – М.: Мир, 1985. – 421 с.
13. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Основания синергетики. Синергетическое мировидение: Сер. Синергетика: от прошлого к будущему. – 2-е изд. – 2005. – 240 с.
14. *Мартынов А. В.* Трансформация макросоциальных систем в пост-социалистическом мире: методологический аспект. – М., 2006. – 232 с.
15. *Сорос Д.* Алхимия финансов. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 416 с.
16. *Виссема Х.* Менеджмент в подразделениях фирмы (предпринимательство и координация в децентрализованной компании): Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 288 с.
17. *Менджерес В. Н.* Методологические и методические основы формирования и развития товарного рынка естественных монополий. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000. – 152 с.
18. *Аустова М. Д.* Реструктуризация предприятий: вопросы управления. Стратегии, координация структурных параметров, снижение сопротивления преобразованиям. – М.: Альпина Паблицер, 2002. – 287 с.
19. *Holland J. H.* Hidden order: how adaptation builds complexity. Reading, M.A.: Addison –Wesley, 1995. – 208 p.
20. *Waldrop, M. M.* Complexity: the emerging science at the edge of the order and chaos. – New York: Simon and Schuster, 1992. – 380 p.
21. *Simon H.* The Architecture of Complexity // Proceeding of the American Philosophical Society, 106 (December). – 1962. – P. 467–482.
22. *Simonin B.* Transfer of Marketing Know-how in International Strategic Alliances: An Empirical Investigation of the Role and Antecedents of Knowledge Ambiguity // Journal of International Business Studies. – 1999. – № 30 (3). – P. 463–490.
23. *Bettis R. A. and Sze-Sze Wong* Dominant Logic, Knowledge Creation, and Managerial Choice // The Blackwell Handbook of Organizational Learning and Knowledge Management. Ed. By Mark Easterby-Smith and Marjorie A. Lyles – Blackwell Publishing, 2003. – P. 343–355.
24. *Burke R., Cooper C. L.* Leading in turbulent times. Managing in the New World of Work. – London: Blackwell Publishing, 2004. – 334 p.
25. *Schwenk C. R.* Cognitive Simplification Process in Strategic Decision-making // Strategic Management Journal. – 1984. – № 1. – P. 103–124.
26. *Prahalad C. K., Bettis R. A.* The dominant Logic: A New Linkage between Diversification and Performance // Strategic management Journal, – 1986. – № 7. – P. 458–501.

27. *Найденев М. И., Найденева Л. А.* Личностная культураридигма и проблема эстетического отношения к искусству // Эстетическое отношение к искусству: Кол. монография по материалам Междунар. конф. (Херсон, 1991): В 6-ти т. / Редкол.: И. А. Зязюн и др. – М.: Изд-во АПН СССР, 1991. – Т. 1. – С. 35–37.
28. *Казмирченко В. П.* Социальная психология организаций. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
29. *Stangor C.* Social Group in Action and Interaction // New York and Hove, Psychology Press. – 2004. – P. 426.
30. *Корель Л. В.* Социология адаптаций: Вopr. теории, методологии и методики. – Новосибирск: Наука, 2005. – 423 с.
31. *Szusanski G., Cappetta R.* Stickiness: Conceptualizing, Measurement, and Predicting Difficulties in the Transfer of Knowledge within Organizations. In: The Blackwell Handbook of Organisational Learning and Knowledge Management // Ed. By Mark Easterby-Smith and Marjorie A. Lyles – Blackwell Publishing, 2003. – P. 513–534.
32. *Найдьонов М. І., Найдьонова Л. А.* Модель репрезентацій групового суб'єкта в наданні психологічної допомоги // Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2005. – С. 81–84.
33. *Саламатов В.* Методология измерения и опыт оценки социальной напряженности // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 38–50.
34. *Слюсаревський М. М.* Про деякі гносеологічні умови достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень (на прикладі вивчення зв'язку соціальної напруженості із соціальним протестом) // Наук. студії із соціальної та політ. психології: 36. ст. / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2003. – Вип. 7 (10). – С. 3–22.
35. *Слюсаревський М. М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників // Наук. студії із соц. та політ. психології: 36. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Сталь, 2002. – Вип. 5 (8). – С. 3–24.
36. *Мейли Р.* Различные аспекты Я // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 132–149.
37. *Найдьонов М. І.* Концепти фрейдизму в контексті теорії групової рефлексії // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: 36. наук. пр. / За заг. ред. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 5–6. – С. 50–63.

38. *Найдьонов М. І.* Проблема суб'єкта в рефлексивній психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 197–230.
39. *Ленский В. Е.* Становление стратегических субъектов: постановка проблемы // Рефлексивные процессы и управление. – 2002. – Т. 2. – С. 5–23.
40. *Найденов М. И.* Рефлексивная технология в миграционной составляющей жизни общества // Междунар. конф. “Миграция в Европе: социальные и психологические аспекты”. – К.: Арт-программы, 2006. – С. 69–95.

© **Найдьонов М. І.**

Л. А. Найдьонова, А. М. Оцалюк

САМООРГАНІЗАЦІЙНІ КОМПОНЕНТИ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД МІСТА

Зроблено спробу на основі синергетичної парадигми вивчити самоорганізаційні компоненти розвитку територіальної громади в межах окремого міста. Запропоновано індикатори мережі стосунків, емоційної належності й готовності до колективної дії. Результати показали пригніченість самоорганізаційних компонентів розвитку міської спільноти.

Ключові слова: психологія ком'юніті, територіальна спільнота, сусідська громада, синергетика.

Предпринята попытка на основе синергетической парадигмы изучить самоорганизационные компоненты развития территориального сообщества в границах отдельного города. Предложены индикаторы сети отношений, эмоциональной принадлежности и готовности к коллективному действию. Результаты показали угнетенность самоорганизационных компонентов развития городского сообщества.

Ключевые слова: психология комьюнити, территориальное сообщество, соседская община, синергетика.

It is try to study self-organizational components of the urban community development on the base of synergetic paradigm. Such indicators are proposed: relational network, emotional belonging, readi-

ness for collective action. Results showed the inhibition of the self-organizational components of the urban community development.

Key words: community psychology, local community, neighbor community, synergy.

Проблема. Розвиток місцевих територіальних громад є неодмінною складовою поступу до демократичного громадянського суспільства. В історії людства громадянське суспільство виникло для того, щоб на договірних засадах гарантувати кожному своєму членові відносну безпеку і захищеність від ворожих дій інших. Демократичні цінності громадянського суспільства вимагають такого розвитку місцевих спільнот, який був би спрямований на забезпечення не тільки захищеності, а й вищих потреб самореалізації і саморозвитку кожного їх члена. Складність організації сучасного суспільства по-новому ставить проблему розвитку територіальних громад як колективних суб'єктів, чинників їх формування, становлення, саморозвитку. Якщо на рівні людства в цілому теза про самоорганізацію як домінуючий чинник розвитку людства не викликає сумніву, то при переході до розгляду спільнот меншого масштабу (місто, район, мікрорайон) вона перетворюється не на таке очевидне питання. Соціально-психологічні механізми існування і самоорганізації територіальних громад досі залишаються недостатньо вивченими сучасною наукою. Попри сплеск у багатьох країнах світу різноаспектних досліджень місцевих громад, які інтегруються в новій галузі – психології ком'юніті [1; 2], концептуальний пошук триває і набуває все більшої актуальності.

Мета статті: на основі синергетичної парадигми започаткувати дослідження самоорганізаційних компонентів розвитку первинної територіальної громади в межах окремого міста.

Спираючись на традицію психології ком'юніті поділяти із соціологією певні теми і філософсько-методологічні засади, розглянемо можливі підходи до вивчення громад, які закладено в сучасних теоріях хаосу, зокрема використання синергетики для дослідження саморозвитку соціальних систем.

Відповідно до синергетичної парадигми громада у своєму розвитку може реалізувати *організаційний* компонент, який передбачає вплив впорядкувальних дій з боку інших суб'єктів (су-

спільства, держави, органів влади), тобто він є результатом певного попереднього плану, що, як правило, існує задовго до його реального втілення в життя, та *самоорганізаційний* компонент, оскільки формування та розвиток громади передбачає не тільки вплив зовні, а й особистісну активність кожного її члена.

На відміну від організаційних, особливістю самоорганізаційних структур є спонтанність, незапланованість їх виникнення. Ось як характеризує Л. Бевзенко такі структури: “...вони виникають ніби самі по собі. Самозбирання такої структури проходить одночасно по всьому полю її можливих складників. Оскільки конфігурація таких структур не є довільною, а більшою мірою задається інтегральними властивостями соціальної системи, у якій вони виникають, то багато авторів схильні визначати це як “квазітеологічність”. У таких структур є певна мета, до якої вони розвиваються, проте ця мета позбавлена соціального суб’єкта” [3, с. 172]. Можна не погоджуватись з останнім висновком про соціальну суб’єктність, адже саме в цьому ми виходимо на межі термінологічної і онтологічної невідповідності між соціологічним і соціально-психологічним підходами до розуміння суб’єктності. Проте використання ідей синергетики в дослідженні чинників розвитку громади є, на нашу думку, досить цікавим евристичним кроком.

Слід також визначитися і щодо використання термінів, що описують об’єкт нашого дослідження – територіальну громаду. Як еквівалентом англomовного “ком’юніті” в українській мові послуговуються досить широким набором слів і словосполучень: громада, територіальна громада, місцева громада, локальна громада, територіальна спільнота, локальні спільноти тощо.

В офіційно-правовому полі нашої держави вживають поняття “територіальна громада”. Так, Конституція України розглядає її як первинний суб’єкт місцевого самоврядування. Слід зазначити, що Основний Закон визнає право самостійно вирішувати питання місцевого значення лише за жителями адміністративно-територіальних одиниць, тобто поселень або населених пунктів (сіл, кількох сіл, селищ, міст та їх районів). Тому мешканців кількох багатопверхових будинків або мікрорайону в місті, котрі мають якісь спільні інтереси або вирішили здійснити якусь акцію, виявити якусь ініціативу, формально громадою не вважають.

Термін *“територіальна спільнота”*, який використовується в соціальній психології, стосується тих територіальних структур, які описують об’єднання людей, що мешкають в одній географічній місцевості різного масштабу (включаючи й окремих будинки). Прикладом може бути традиційна єврейська громада в українських містах, оскільки євреї селилися у визначених для них межах, але не утворювали при цьому окремої адміністративної одиниці. А втім, поняття територіальної спільноти ширше, ніж поняття територіальної громади, яка формується на її основі.

На думку Т. Семигіної [4], громада може бути як територіальною, так і за інтересами. Використання самого терміна “громада” вже визначає певну якість соціального утворення. Так, аби бути громадою, а не просто формально нею називатися, об’єднання повинно мати кілька ключових ознак:

1) *спільна ситуація*: ті, хто належить до громади, мають спільні ознаки, що пов’язують їх одне з одним; це може бути місце проживання або клас, етнічна належність, релігія чи щось інше;

2) *мережа взаємовідносин*: громади охоплюють усі можливі відносини, а не обмежуються тільки виробництвом, або тільки політикою, або тільки спортом. Для територіальної громади важливу роль відіграє мережа сусідських відносин;

3) *колективна дія*: люди усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії (так, громада одного будинку може організуватися, щоб не допустити спорудження автостоянки замість дитячого майданчика під вікнами цього будинку тощо). Передумовами до колективної дії може бути низка проблем культурного і соціального розвитку, занедбаність житлово-комунальної сфери, які у вітчизняному й зарубіжному досвіді часто розв’язувалися за допомогою організованих заходів протесту, колективних звернень, мітингів тощо;

4) *сформована ідентичність*: людина в громаді набуває громадської ідентичності, з якою пов’язані певна емоційна відповідальність, почуття належності до більшої одиниці і певна лояльність щодо неї [4, с. 9].

Отже, порушення проблеми розвитку територіальної громади полягає в пошуку механізмів формування на основі територіальної спільноти таких її характеристик, що перетворили б

таку спільноту на особливе соціальне утворення – здатну до самоорганізації і самоуправління самоідентифіковану громаду. Якщо перший компонент громади – спільна ситуація – є заданим і для територіальної спільноти, то інші компоненти потребують особливої уваги. Чи можуть вони бути самоорганізовані, розвинути без підтримки організаційного фактора в сучасному місті? Яким змістом вони наповнені і які соціально-психологічні характеристики їм притаманні? На що саме має спрямовуватися соціально-психологічний супровід активізації самоорганізаційного компонента розвитку територіальних громад?

Розглядаючи соціальну самоорганізацію в межах синергетичної парадигми, слід виділити три основні поняття: соціальну ентропію, точку соціальної бифуркації та атрактивну структуру.

Соціальна ентропія. Найпоширеніше і найбільш придатне до контексту нашого дослідження розуміння ентропії означає ступінь неструктурованості, непередбачуваності, невизначеності деякої випадкової величини, а разом із цим і деякого об'єкта, поведінка якого цією величиною описується. У термінах ступенів свободи ентропію можна визначити як міру зв'язаності ступеня свободи об'єкта. Чим більше ступенів свободи, тим більш непередбачуваним є об'єкт, тим вища його ентропія. Якщо система складається з ряду елементів, то її сумарна ентропія залежатиме від ентропії кожного елемента. У разі агрегативності, незв'язаності елементів між собою їх поєднання в ціле призводить до того, що ентропія відповідно зростає" [3, с. 175]. Оцінка рівня ентропії певної громади є досить важливою концептуальною опорою для розуміння цієї громади в її особливому хронотопі (перетині часу і простору).

Традиційна історична громада, кожен член якої був пов'язаний з іншими общинними звичаями, нормами, ритуалами, загальноприйнятими санкціями і визнаними місцевими авторитетами, досить успішно протистояла ентропії. Проте знизити рівень ентропії досі вдавалося за рахунок зменшення свободи кожного окремого члена громади, що добровільно чи не зовсім, але підкорювався існуючим у громаді нормам життя задля самозбереження громади як цілого. У сучасному світі з його демократичними цінностями самореалізації кожного, що передбачає більше ступенів свободи, відповідно зростає й рівень ентропії в

громаді. Дійсно, найкоротший “шлях зменшення ентропії системи – у зростанні взаємозв’язку елементів, узгодженості їх дій. Ентропія мінімальна в жорстко ієрархічній, передбачуваній, цілком визначеній системі. Максимальна – в атомарній системі повністю незалежних елементів” [там само].

Разом з тим у соціальних системах, де структурним елементом, який володіє певним ступенем свободи, є людина, рівень ентропії залежить від опанування невизначеністю кожним із членів спільноти. Руйнівна ентропійна сила невизначеності може бути опанована не через її обов’язкове і негайне визначення, а шляхом подолання зумовлених нею негативних відчуттів, емоційних переживань. Чим більше людину охоплюють негативні відчуття та емоції (страх, гнів, самотність, відчуженість), тим більшою є її ентропія. Відповідно, чим більша кількість людей переживає такі відчуття, тим вищий рівень сумарної ентропії соціальної системи, представниками якої вони є. І, навпаки, позитивні відчуття та емоції послаблюють ентропію, а відповідно, сприяють більшій стабільності системи¹. Ентропійна характеристика системи – це ще й енергетичний показник, міра здатності до здійснення деякої роботи, у випадку соціальної системи – здатності до колективної дії, яка є однією з ознак громади. Відповідно, якщо ентропія низька, то дії елементів-індивідів злагоджені і природно очікувати, що продуктивність їх сумісних дій збільшуватиметься із зростанням такої узгодженості.

Роздуми з приводу соціальної ентропії при переході між різними рівнями аналізу суб’єктності і розгляді взаємовпливів між параметрами визначення ентропії є підґрунтям для операціоналізації індикаторів ентропії територіальної громади. Такими індикаторами можуть бути емоційні стани (зокрема під час певних колективних дій), самосприйняття членами громади ступенів особистісної свободи, самооцінка готовності до колективних дій, а також оцінка узгодженості оцінок і злагодженості дій.

Точка соціальної біфуркації і атрактор. Зазвичай вважають, що точка біфуркації досягається при найвищому рівні

---

¹ За умови, що позитивні емоції є адекватними ситуації, а не нав’язні афективним станом ейфорії. Тобто слід враховувати силу емоцій, коли їх модальність відповідає вимогам середовища.

ентропії, критичному стані системи, коли вона не здатна функціонувати в попередньому режимі і змушена частково або ж повністю змінювати свою структуру. Під поняттям атрактора тут мається на увазі “відносно стійкий стан системи, який нібито притягує до себе всю множину траєкторій системи, що визначаються початковими умовами. Якщо система потрапляє в конус атрактора то вона еволюціонує до цього відносно стійкого стану (структури)” [3, с. 195]. Виходячи із цього положення, можна говорити, що цей динамічний стан системи також буде характеризуватися порівняно низьким рівнем ентропії. На нашу думку, колективні дії, які сприяють зміні ідентичності членів спільноти, фактично стають своєрідними атракторами громади в точці її біфуркації. Звичайно, така колективна дія незалежно від організаційного чи самоорганізаційного ініціювання має бути досить масовою й охоплювати стихійні (індивідуально-самовизначальні) чинники свого перебігу.

Дослідження колективних дій, які супроводжували політичні події зими 2004–2005 року, зокрема вивчення динаміки емоційних станів учасників [5], особливостей рефлексивних процесів, що супроводжували ці події [6], а також власні спостереження дають підстави запропонувати таку гіпотезу: колективні протестні акції на Майдані стали своєрідним атрактором територіальної спільноти, стимулювали процеси формування ідентичності територіальних громад.

Традиційним дизайном дослідження для доведення цієї гіпотези могло бути опитування мешканців територіальної громади міста Києва, проведене до і після масштабних колективних дій, що дістали назву Помаранчевої революції. Проте, на жаль, такий дизайн не є можливим, оскільки заміри означеної події зробити вже не можна. А втім, можна стверджувати, що завдяки досить масовому особистому досвідові учасників акцій протесту наметові містечка, що символізують довготривалу колективну дію, стали не тільки елементом політичних технологій, а й формою реалізації самоорганізаційних процесів у громаді, символом громадського протесту, що йде “з низів”. Так, аналіз трьох локальних акцій протесту, які відбувалися в Києві протягом 2005 року і були пов’язані з самоорганізованою активністю громадян, озброїв нас даними на підтвердження висунутої гіпотези [5; 6]. Виступи киян проти забудови частини

паркової зони у Святошинському районі, спорудження будинку в Печерському районі, в безпосередній близькості від уже існуючого, будівництва автозаправної станції неподалік дитячого майданчика в Подільському районі столиці та інші подібні дії показують елементи наслідування колективних дій Майдану.

У безпосередній близькості до події-атрактора (лютий-березень 2005 р.) в Києві було проведено дослідження стану сформованості первинних територіальних спільнот в окремих будинках одного з районів міста Києва. Метою цього дослідження було з'ясування провідного самоорганізаційного чинника формування первинної територіальної громади у формі організації об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ). Згідно із синергетичним підходом опитувальник містив індикатори афективного компонента ідентифікації себе до сусідської спільноти різних рівнів (будинок і окремих під'їзд) та індикатор готовності до спільної дії. У дослідженні брали участь мешканці семи будинків, де існували ініціативні групи, що прагнули створити ОСББ, але збори мешканців будинку, як це передбачено Законом, на цей момент ще не були проведені. Методом "від дверей до дверей" мешканцям кожної квартири цих будинків було запропоновано опитувальник (загалом 600 примірників). Заповнені анкети мали бути повернуті при повторному візиті. Вибірка для подальшого аналізу охоплювала 130 анкет (від 15 до 27 анкет на один будинок), що становило 21,7 % повернення.

Аналіз щільності стосунків, що склалися серед мешканців, дав змогу окреслити відмінності залежно від територіального масштабу: у під'їзді стосунки виявилися більш тісними, ніж у будинку в цілому. Так, варіант відповіді "стосунки рівні, спокійні, не заважаємо один одному" на питання "Які саме стосунки із сусідами у вашому під'їзді у вас склалися?" обрали 50 % респондентів (табл. 1). На аналогічне питання щодо будинку в цілому такий варіант відповіді теж обирають найчастіше, але кількісно це становить усього 29,4 % респондентів (табл. 2). Порівнюючи рейтинги відповідей на аналогічні запитання (див. нижче), можна з упевненістю стверджувати, що мережа стосунків між мешканцями одного під'їзду є більш щільною, ніж між мешканцями всього багатоквартирного будинку.

Таблиця 1

Рейтинг відповідей на питання **“Які саме стосунки із сусідами у вашому під’їзді у вас склалися?”**, у %

№ пор.	Варіанти відповідей	Частота вибору респондентами
1	Рівні, спокійні стосунки, не заважаємо один одному	50
2	Знаємо в обличчя один одного, але не спілкуємося, бо немає часу	26,5
3	Допомагаємо один одному у важкі часи	11,8
4	Маємо невеличкі конфлікти з різних приводів, але стосунки задовільні	11,2
5	Немає бажання знайомитися ближче	8,8
6	Байдужі стосунки	6,2
7	Емоційно підтримуємо один одного	5,9
8	Не знаю сусідів в обличчя	3,1

Примітка. Сумарний відсоток перевищує 100 %, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

Таблиця 2

Рейтинг відповідей на питання **“Які саме стосунки із сусідами у вашому будинку у вас склалися?”**, у %

№ пор.	Варіанти відповідей	Частота вибору респондентами
1	Рівні, спокійні стосунки, не заважаємо один одному	29,4
2	Знаємо в обличчя один одного, але не спілкуємося, бо немає часу	26,5
3	Не знаю сусідів в обличчя	23,6
4	Байдужі стосунки	11,7
5	Допомагаємо один одному у важкі часи	8,8
6	Емоційно підтримуємо один одного	5,9
7	Немає бажання знайомитися ближче	5,8
8	Маємо невеличкі конфлікти з різних приводів, але стосунки задовільні	3,1

Примітка. Сумарний відсоток перевищує 100 %, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.

Порівнявши отримані результати, бачимо, що в межах окремого під'їзду люди непогано знають один одного, у них рівні, спокійні стосунки, на фоні яких іноді виникають невеликі конфлікти, які швидко залагоджуються (що само по собі вже є показником того, що люди взаємодіють). У межах будинку ситуація загалом виявляється такою, що люди не те що не спілкуються, а часто навіть не знають один одного. І це лише в межах одного будинку, не кажучи вже про спілкування між мешканцями кількох будинків, які територіально перебувають у більш складній ситуації налагодження стосунків. І хоча кожен десятий мешканець обирає відповідь про підтримку у важкі часи, а кожен п'ятнадцятий – про емоційну підтримку, маємо констатувати досить високий рівень агрегатності територіальної спільноти. З одного боку, це дає високий рівень свободи окремому члену спільноти, а з іншого, свідчить про відсутність сталої мережі стосунків між сусідами, що унеможливило їх використання як ресурсу соціальної підтримки.

Рівень ентропійності міської територіальної спільноти розкривається через рівень емоційної задоволеності належністю до сусідської громади (табл. 3). Сформована ідентичність відрізняється високою вираженістю афективної складової належності до громади.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання **“Припустимо, з певних причин ви змушені залишити громаду. Наскільки засмучені чи щасливі ви будете від цього? (Оцініть за шкалою від 1 до 10 балів, де 1 бал – “буду дуже щасливим”, 10 балів – “буду дуже засмученим”)**”, у %

Кількість балів	Частота вибору респондентами
1-2 бали	23,5
3-4 бали	32,4
5-6 бали	14,7
7-8 бали	8,8
9-10 бали	5,9

Як бачимо, основне навантаження відповідей припадає на інтервал 3-4 та 1-2 бали (в сумі 55,9 %). Тобто полюс позитивного емоційного ставлення до розриву з громадою охоплює

більшість мешканців. Набагато менша кількість відповідей потрапляє в інтервали 7-8 та 9-10 балів (14,7 %), що відбивають високий рівень афективного показника належності респондентів до громади. Отже, більшість мешканців будинків, що взяли участь в опитуванні, мають досить низький рівень емоційної належності до сусідської громади. Це збільшує рівень ентропії в територіальній спільноті. Відтак можна стверджувати, що самоорганізаційний чинник, заснований на емоційному єднанні в стихійних умовах існування міської територіальної спільноти, виражений дуже слабо.

Нарешті, індикатор, який згідно з нашою гіпотезою мав би свідчити про найбільш актуальний самоорганізаційний чинник – колективну дію, беручи до уваги загальний фон нещодавніх політичних подій і масових акцій. Як бачимо з табл. 4, сумарний показник готовності до дії сягає 79,5 %, тобто переважна більшість респондентів виражає готовність приєднатися до об'єднаних мешканців будинку для спільної справи.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на питання **“Якби мешканці вашого будинку об'єдналися для розв'язання спільних проблем (захисту спільних інтересів, досягнення спільної мети тощо), чи приєдналися б ви до них?”**, у %

№ пор.	Варіанти відповідей	Частота вибору респондентами
1	Так, оскільки справи мешканців будинку – мої справи	50,1
2	Так, якщо в мене не буде інших справ	29,4
3	Ні оскільки це нічого не дасть, марна трата часу	5,7
4	Ні, оскільки цим завжди хтось користується у власних інтересах	3,2
5	Важко відповісти	11,6

Отже, цілком явним є переважання вираженості готовності до колективної дії серед інших індикаторів самоорганізаційних чинників розвитку територіальної громади, виділених у межах синергетичного підходу. На жаль, одного цього самоорганізаційного чинника виявляється замало для подолання інертності територіальних спільнот у їхньому посуванні до

формування громад ОСББ. Статистика свідчить, що після прийняття Закону України “Про об’єднання співвласників багатоквартирного будинку” по всій Україні створено лише 5000 об’єднань співвласників, що становить 3 % житлово-комунального сектору. Попри наявність об’єктивних економічних факторів, що гальмують процес реформування самоуправління житлово-комунальною сферою, маємо чітко усвідомити існування соціально-психологічних причин пригнічення самоорганізаційних чинників розвитку територіальних громад.

Висновки нашого дослідження можна сформулювати так:

1. Синергетична парадигма може стати адекватним методологічним підґрунтям вивчення самоорганізаційних чинників розвитку територіальної громади в сучасному місті.

2. Операціоналізація ключових понять синергетики (ентропія, точка біфуркації, атрактор) в індикаторах сформованості територіальної громади (емоційна належність і колективна ідентичність, мережа стосунків, готовність до колективної дії) є прийнятною для дослідження територіальних громад різних масштабів.

3. Провідним самоорганізаційним чинником розвитку територіальної громади є готовність до колективної дії, оскільки мережа стосунків та емоційна належність до міської сусідської громади розвинуті дуже слабо.

4. Загалом самоорганізаційні чинники розвитку територіальних громад перебувають у пригніченому стані, що ставить на порядок денний проблему розроблення наукового забезпечення для спеціальних муніципальних програм як організаційних чинників відновлення територіальних громад у сучасному місті.

Перспективою подальшого дослідження є проведення додаткових повторних замірів за відсутності фонового атрактора масової політичної акції, оскільки сформульовану гіпотезу про її безпосередній вплив на готовність до колективної дії в територіальних спільнотах меншого масштабу (сусідських громадах будинків) на цьому етапі дослідження довести важко. Загалом попереду ґрунтовне дослідження причин існуючого стану територіальних спільнот у містах України, особливо в таких мегаполісах, як Київ. Соціальний запит щодо такого дослідження не викликає сумнівів з огляду на лавиноподібний характер поши-

рення таких соціальних патологій, як пияцтво, наркоманія, злочинність. До того ж, як показує досвід багатьох країн, розвиток місцевої громади може стати саме тим соціальним ресурсом, що ефективно протистойть негативним впливам, особливо в молодіжному середовищі. Тому важливо, по-перше, наголосити на тих результатах, що фіксують стан пригніченості самоорганізаційних чинників розвитку територіальної громади, а по-друге, підвищувати соціально-психологічну компетентність влади в напрямі побудови програм відновлення і розвитку місцевих громад.

Література

1. *Campfens H.*, Community Development Around the World: Practice, Theory, Research, Training. – Toronto, Ontario: University of Toronto Press, 1997.
2. *Nelson G., Prilleltensky I.* Community Psychology in pursuit of liberation and well-being. – New York: Palgrave Macmillan, 2005.
3. *Бевзенко Л.* Соціальна самоорганізація (Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций). – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002.
4. *Семигіна Т.* Робота в громаді: практика й політика / Нац. ун-т “Кієво-Могилянська академія”; Шк. соц. роботи ім. В. І. Полтавця. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004.
5. *Найдьонова Л., Найдьонов М.* Феномен Майдану: динаміка емоційних станів учасників // Політичний портрет України: Часоп. фонду Дем. ініціативи. – 2005. – № 32. – С. 46–58.
6. *Найдьонова Л. М.* Емоційні стани учасників масових політичних акцій в контексті дружніх стосунків // Прак. психологія і соц. робота. – 2005. – № 10. – С. 65–68.

© **Найдьонова Л. А., Оцалюк А. М.**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

О. А. Донченко

ПОНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІЧНИХ СПІЛЬНОТ

Аналізується проблема формування в Україні психологічного суспільства як альтернативи політичному. Обґрунтовується потреба психологічного супроводу не тільки приватного, а й макросоціального життя в постсоціалістичному просторі України. Наголошується на зростанні супровідної ролі первинних груп соціалізації, зокрема школи, потребі коригування програм психосоціальної підготовки і перепідготовки вчителів та шкільних психологів.

Ключові слова: психологічне суспільство, педагогічна спільнота, психологічний супровід, політична, етична та логічна ментальність, архетипні впливи, самоорганізація, первинні групи.

Анализируется проблема формирования в Украине психологического общества как альтернативы политическому. Обосновывается необходимость психологического сопровождения не только частной, но и макросоциальной жизни в постсоциалистическом пространстве Украины. Делается акцент на возрастании сопровождающей роли первичных групп социализации, в частности школы, на необходимости коррекции программ подготовки и переподготовки учителей и школьных психологов.

Ключевые слова: психологическое общество, педагогическая общность, психологическое сопровождение, политическая, этическая и логическая ментальность, архетиповые влияния, самоорганизация, первичные группы.

The problem of the formation of psychological society in Ukraine as an alternative to the political society is being analyzed. The necessity of the psychological support of the private as well as macro-social life in the post-social space of Ukraine is grounded. The growing accompanying role of primary socialization groups, in particular of the school, the necessity of the corrections of psychosocial training and re-training of school teachers and school psychologists is highlighted.

Key words: psychological society, pedagogical community, psychological accompanying, political, ethical and logical mentality, archetypical influences, self-organization, primary groups.

Проблема. Стрімкі, глибинні зміни в нашому суспільстві різко змінили не тільки політичні, а й світоглядні уявлення, ускладнили психологічне й соціальне самопочуття людей і груп. Це сформувало масовий виклик до психології як науки і як світогляду, що зумовило коло питань, які порушуються в статті.

Мета статті: розглянути низку концептуальних положень, покликаних доповнити наше уявлення про основну тезу психології: якщо не можеш змінити обставини, зміни своє ставлення до них.

Те, що колись сприймалося як щось гомогенне, монолітне (наприклад, нова історична спільнота – радянський народ), сьогодні постає у вигляді множини малих і великих груп, які дуже відрізняються мотиваційними структурами, ціннісними орієнтаціями, очікуваннями і домаганнями. Те ж саме відбулося майже з усіма професійними спільнотами, інститутами, іншими соціальними структурами.

Педагогічна спільнота, яка ще не так давно мала єдиний інформаційно-ідеологічний інструментарій свого функціонування і фактично була єдиним суб'єктом освітньо-виховної функції в суспільстві, сьогодні має інший вигляд і нові проблеми, котрі не так просто розв'язати. Розпорошена й атомізована сукупність державних та приватних навчальних і творчих закладів, видавництв, обслуговуючих фірм не може сьогодні категоризуватися як педагогічна спільнота, бо кожна одиниця цієї сукупності має свою мету, мотивацію, орієнтацію, матеріальні і кадрові можливості. Кожна по-своєму розуміє зміст гучних освітянських гасел: модернізація, глобалізація, інформатизація, інновація, індивідуалізація, громадянськість тощо. Нікому не відомо, яку саме трансформацію переживає українське суспільство, зруйнувавши соціалістичну інституційну матрицю, до якого типу суспільства прагне – індустріального, постіндустріального, інформаційного, ринкового, демократичного... Незрозуміло, куди треба вести нове покоління – на

Схід (східні філософсько-спортивні секції для дітей найбільше популярні сьогодні) чи на Захід (абсолютно протилежний символічний ряд смислів). Які культурні системи, базові інститути здатні заблокувати руйнування України як цілого, як зупинити руйнівні процеси, завдяки чому цілісність буде здатною підтримувати себе за будь-яких умов і зберігати належний рівень сталості інституційного простору? У яких суспільних структурах здатні формуватися і розвиватися відносини, що вміщують у собі процеси акумуляції, узгодження і розподілу, тобто процеси, спроможні утримувати цілісність і доцентровість (тобто здатність до солідарності)?

Учителі середніх шкіл, де навчається понад 6 млн. українських дітей, перебувають у стані когнітивної, ідеологічної і мотиваційної аномії. Діти не можуть через це отримати позитивну соціальну ідентичність, громадянськість і здорову патріотичність. За цих умов в Україні різко зросли роль і вплив психосоціальної науки як професії, як важливого виміру людського існування і навіть як світогляду. Психологія стала претендувати на те, щоб роз'яснювати людям їхні вчинки, керувати поведінкою, консультувати з найінтимніших і найсерйозніших питань приватного й публічного життя. Без психології і соціології не обходиться жодний політик, спеціалістів-психологів готує кожний ВНЗ, кабінет психології мають кожна школа і позашкільний заклад, кількість психологічних гуртків і підготовчих курсів із психології ніхто не рахував, а кожний глянцевиий журнал і масова газета мають за честь надавати читачам психологічні і соціологічні коментарі, поради й прогнози. Психологічні погляди, поняття, категорії, техніки і практики потужно інсталиуються в повсякденне життя. Психології стало так багато, що вона перестала бути тільки певною наукою. Академічна психологія вкотре кинула всі свої зусилля на пошуки свого предмета, а популярна психологія, асимілювавши в собі всю езотеричну і лженауку, подарувала народові гасло “кожний сам собі психолог”, і на це гасло мало хто не відгукнувся.

Цікаво, що Схід ніколи не переставав бути “психологічним суспільством”, але ніколи так себе не презентував. А от одним із поширених сьогодні визначень західного способу життя є саме термін “психологічне суспільство”, який вживається поряд

із “модернізмом”, “лібералізмом”, “суспільством споживання” тощо. Психологія із скромної академічної дисципліни перетворилася на масштабну науково-практичну сферу діяльності, посівши визначальне місце в культурі західних суспільств, що дає привід говорити про них як про психологічні суспільства. Там спираються на психологію не тільки при розв’язанні особистісних, а й глобальних соціальних проблем [1; 2].

Те, що Україна сьогодні потребує способу життя скоріше “психологічного суспільства”, аніж індустріального, ринкового чи демократичного, не викликає сумнівів. Серед основних показників об’єктивної потреби суспільства в психологічному супроводі приватного і суспільного життя, крім таких, уже постійних, масових негараздів, як апатія, цинізм, розчарування в духовних цінностях, готовність людей до різних (старих і нових) форм залежності і т. ін., існує багато іншого, більш фундаментального. Це перш за все практична відсутність міжгрупових (міжорганізаційних) відносин на всіх рівнях соціальної структури, що зумовлює довготривалий стан когнітивної, емоційної і поведінкової тривожності й розгубленості всіх соціальних спільнот і насамперед педагогічної спільноти як головного середовища соціалізації нових поколінь. В українському просторі швидкими темпами розвиваються психопатологічні стани, зокрема соціальні неврози, серед яких явно виділяються неврози “психологічного вигорання”, “обезцінювання”, “невизначеності”, “розірваних зв’язків”, “нестачі”, “шопінг-неврози” і такі класичні неврози, як “Пуер Етернус”, “депресивні неврози” та ін. Вони пов’язані з факторами беззахисності, розчарування, втрат, провин, пригніченої агресивності, самообвинувачення, порушень у системі особистісних стосунків, викривлення процесів самоідентичності, неможливості самореалізації, зниження самооцінки тощо. Окремо діє фактор відсутності взірців – етико-культурних (що, без перебільшення, є для етичної ментальності українців психологічною катастрофою), професійних (сьогодні молодь бачить лише політиків і політологів, серед яких трапляються успішні бізнесмени) і психолого-типологічних (природне розмаїття психологічних типів самореалізації насправді обмежується одним взірцем – успішним, здатним до конкурентної боротьби і просування на західний ринок пра-

ці). Проте рівень розвитку цивілізованості суспільства визначається насамперед рівнем розвитку всебічної психологічної, професійної і культурної спеціалізації.

Припускаю, що такі речі відбуваються і поширюються тому, що й досі більшість людей в Україні сприймає навколишній світ із глибин політичного суспільства, яке з радянських часів суттєво не змінило свого психосоціального обличчя. Населення політичного суспільства потребує успішного вождя, від якого залежатимуть життя і щастя людей. Населення політичного суспільства насправді є не стільки спільнотою чи народом, скільки роз'єднаним натовпом або електоратом, головною справою якого є пильно слідкувати за жвавим життям своїх поводитирів, а головною ілюзією – упевненість у тому, що і вони, будучи причетними до життя політиків, живуть так само жваво. Проте саме на такому ґрунті, як правило, процвітає психопатологія життя, яку ми спостерігаємо сьогодні.

Отже, сукупність психологічних і психосоціальних проблем в українському суспільстві може змагатися хіба що із сукупністю політичних. Але Україна сьогодні має реальний шанс відійти від тенденцій життя за настановами політичного суспільства. Вона має шанс використати досвід сучасних західних суспільств і за значно коротший термін здолати крайнощі ринково-капіталістичного вигоряння психологічних резервів людини за рахунок активного освоєння потенціалу психологічного суспільства.

За своїм потенційним соціотерапевтичним потенціалом психологічне суспільство набагато сильніше за суспільство політичне, яке, втім, продовжує виборювати сьогодні право на домінування в Україні. Перемога політичного, як відомо, приводить суспільства до деспотії влади і рабства народу, а перемога психологічного – до органічної (а не механічної) демократії. Е. Дюркгайм вважав, що органічна солідарність притаманна традиційним, а механічна – індустріальним суспільствам. Традиційною Україну назвати вже не можна, механічну солідарність вона вже мала в реальному соціалізмі, а органічна солідарність може сформуватися лише на основі спільних цінностей, які поділяє все суспільство. Що ж то за цінності, які можуть об'єднати українське суспільство?

На початку ХХ ст. американський соціолог Ф. Г. Гіддінгс обґрунтував гіпотезу про те, що будь-яке цивілізоване суспільство прагне до “етичного типу” як найбільш високої і міцної форми. Але спрощення ним феноменів психічного, нерозуміння доглибинної психофрактальної природи соціумів (зокрема, його бажання побудувати етичне суспільство на логічному, прагматичному американському фундаменті) зумовило падіння популярності цієї ідеї. У науці, але не в практиці кінематографу, наприклад. Американські фільми, що заповнили наш відеопростір, підтверджують цінність етичної ідеї для них. Проте дійсно корисними вони можуть бути тільки для американців. Для наших дітей і молоді вони є постійно діючим тривалим чинником викривлення істинного національно-глибинного відчуття етичності, чинником зомбування, який формує у них любов до штучних троянд, за якими все важче стає роздивитися й оцінити живі квіти.

Проте ці фільми можуть сприйматися спеціалістами за приклад того, як можна певними психологічними поняттями і сюжетами актуалізувати позитивну самоідентичність українського соціуму і, зрозуміло, близький психологічний простір, у який самовбудуватися – без проблем! Інша справа, що сукупність головних психосоціальних проблем, які слід розв’язувати українському суспільству, вимагає абсолютно відмінного від американського художнього стилю, іншої мови, інших сюжетів і, що головне, – власної відео- та аудіопродукції.

Україна у своїй підсвідомості вже є етичним типом суспільства, найбільш придатним для психологічного коригування соціального життя. Саме етичні (або емоційно-психологічні) цінності є спільними як для синіх, так і для помаранчевих... А тому Україні найлегше стати високоцивілізованою саме на шляху формування психологічного суспільства.

Проте етична ментальність не є притаманною українській політичній владі, у просторі якої діє механізм психічної інфляції. Будь-яка людина під тиском цього механізму потрапляє до зони викривленого сприйняття реальності і самої себе. А в суспільстві, де такій ментальності політичної влади не опирається неполітичне опозиційне суспільство і, більше того, коли маси вступають в єдину гру з політиками, демократії не збудуєш. Ко-

го б народ не обрав, психічна інфляція з'їдає найкращі особистості, перетворюючи їх на елементи владної машини. Політичне суспільство не здатне ігнорувати владу, воно підпадає під ті ж правила гри, які засвоюють нові і нові покоління. Люди в реальному житті перетворюються на Тінь, яку влада не бачить.

Стратегічним ресурсом в Україні може бути тільки психологічне суспільство, і цей ресурс слід серйозно проаналізувати в аспекті його впливу на всі соціетальні процеси, у першу чергу – педагогічні, економічні і політичні.

Зрозуміло, що люди кинулися сьогодні до психології, як до церкви. Ситуація пострадянської аномії та інституційної фрустрації, яких ніколи не переживала Європа і в цілому Захід, викликала до життя самоорганізаційний механізм реалізації суспільної потреби в психологічному знанні як у засобі, що впорядковує внутрішній світ людини. Це цілком виправданий шлях до виживання в умовах, що склалися.

Проте цю самоорганізаційну тенденцію, яка вже набула достатньої потужності, потрібно свідомо спрямувати й організувати. Бо в ній криється величезний виховний, соціально-політичний і цивілізаційний потенціал. У ній міститься потенційна можливість для України стати демократичним, гармонійним і законслухняним суспільством раніше, аніж для цього визріють політико-економічні умови.

Питання про те, як змінюються людина і суспільство під впливом психології, було порушене в працях М. Вебера і Г. Зіммеля, які зробили предметом свого дослідження психологічний феномен “індивідуалізації”; З. Баумана, який розглядав у цікавому для нас ракурсі феномен ідентичності; Р. Сеннета і К. Лаша, у працях яких психологічне суспільство піддається критиці за відволікання людини від політичного життя; Ф. Ріфа, який аналізував вплив З. Фрейда на трансформацію історичного типу людини – з Людини економічної в Людину психологічну... Глибинно-психологічні проблеми суспільства обмірковувалися Е. Фроммом, який вважав, що індивідуальні та соціальні невротичні є двигуном людського існування; М. Фуко, який розпочав аналіз психології як практики соціального контролю та управління (більш ліберальної порівняно з адміністративною), і його послідовниками – Р. Кастелем, Ф. Кастелем, А. Ловеллом,

Н. Роузом та ін. Завдяки останнім звичний дискурс загальної психології зазвучав наприкінці ХІХ ст. по-новому, а саме як сучасної практики управління суспільством через переорієнтацію уваги із суспільства як об'єкта управління на індивідуальність [1–6].

Суттєве насичення західного суспільства психологічними поняттями, категоріями, технологіями, консультуваннями, посадами, психотерапевтичними закладами і т. ін. зробило психологію справді потужним інститутом суспільного самоуправління і психосоціальної самоорганізації. Н. Роуз [5] доводить, що зв'язок влади та індивіда в сучасному світі є внутрішнім, інтимним, що він уже не може існувати як грубий тиск або насильство і що свобода тепер є можливою тільки як інтерналізований контроль. Свобода – це не тільки обов'язок бути самостійним і незалежним, створювати власну ідентичність й обирати шлях. Свобода – це ще й обов'язок підтримувати морально-психологічний порядок. Фундатор науки про суспільство О. Конт сформулював свого часу простий принцип суспільного устрою: “Любов як принцип, порядок як фундамент, прогрес як мета”. Він вважав, що суспільний прогрес залежить скоріше від сили духу, ніж політичного фактора. А під силою духу він розумів те, що здатне управляти емоціями людей, об'єднувати їх в ім'я спільної праці, освячувати права тих, хто править, обмежувати егоїзм тих, у чийх руках сила, тобто фактично те, що здатне перебрати на себе роль церкви. Як і Конт, за психологічне пояснення “соціального механізму” стоїть Г. Спенсер: яким є характер індивідів, таким буде і характер суспільства. Аналізові психологічного життя, яке регулює і пояснює соціальні факти, було присвячено праці С. Мілля, А. Смолла, У. Семнера, Г. Тарда, В. Вундта, Е. Дюркгайма, Г. Лебона і багатьох інших класиків.

Якщо розглядати феномен “психологічного суспільства” крізь таку призму, стає зрозумілим, що воно є прямим благом для України. Стає зрозумілим, чому європейці (а тим більше люди Сходу) живуть за “принципом лісу” – “верхівки шумлять, а внизу – тиша й благодать”. Суспільство, у якому панують самореалізована особистість, індивідуальність, є, напевне, неусвідомленою метою українського сьогодення. Така позиція буде

незрозумілою для тих, хто сьогодні очікує на “сильну, тверду руку”, тобто для великої кількості людей з патерналістською психологією. Для таких людей психологічні акценти на посиленні індивідуальності і самореалізації особистості асоціюються з неможливістю збудувати суспільне життя на доцентрових принципах солідарності. Насправді ж центрована на індивіді виховна парадигма містить у собі протилежний потенціал: саме розвинутий індивід розуміє, що його особисте щастя є можливим лише за умови виконання суспільних правил гри і державних настановлень. Для досягнення кращого життя і добробуту розвинена індивідуальність, як правило, підтримує законслухняну владу і не підтримує владу злочинну.

Слід зазначити, що Майдан суттєво прискорив появу в колективних уявленнях українців ідеї політичного індивідуалізму: об’єктом вибору, уваги і критики тепер практично визнається окрема людина, а не партія чи блок. Формується колективне уявлення про те, що відповідальність повинна лежати не на суспільстві, партії чи спільноті (бо надособистісні утворення не можуть бути ув’язненими, наприклад), а на індивідуальності. Саме розвинена індивідуальність є запорукою здатності до солідарності.

Але не до кінця осмислена індивідуалістична освітня парадигма, яка діє до того ж в умовах політичного суспільства, фактично веде сьогодні до роз’єднання людей, невміння знаходити спільний інтерес, фактично – до незайнятості і пасивного очікування чогось... Інформатизація і комп’ютеризація в таких умовах також ведуть до зростання атомізованості і виникнення реальних труднощів вбудовування людини в навколишній світ. Індивідуалістична освітня парадигма і глобалізаційні гасла матимуть позитивний потенціал тільки за системних зрушень у психології суспільства в цілому, вони повинні містити в собі принцип відповідальної солідарності, принцип доцентровості суспільної поведінки особистості.

Управління новою генерацією вимагає живої, нештучної буденно-психологічної мови, якою можна було б інтерпретувати і передавати переживання, норми, засоби самовдосконалення, техніки ідентичності, зміст і сенс приватного щастя, соціального успіху та їх досягнення. Нею формувався б образ соціального

світу, довіра до інститутів влади, віра в майбутнє, соціальна активність і відповідальність. Така мова може стати водночас головною процедурою влади, яка зможе досягати соціального порядку не шляхом примусу, а за допомогою формування й активізації колективних уявлень про свободу, щастя і сенс.

Соціетальні підвалини суспільства є потужною спонукую для України на шляху до розбудови справжнього психологічного суспільства, тенденції творення якого докорінно відрізнятимуться від західних. Насамперед з тієї причини, що Україна має найбільш адекватне для цього колективне підсвідоме, етичний психофрактал. Протягом тривалої історії вона була позбавлена такої можливості. Роль психології як науки – у науково-понятійному оснащенні соціетальних властивостей українського соціуму, у формуванні буденної мови, насиченої психологічною символікою, що здатна повернути українську ментальність до самої себе. Адже правду казав Джеймс: “Посміхніться, і вам буде весело” (Думайте психологічно, і вам захочеться жити так само). Або Уїлсон: “Що людина думає, те вона й доводить”.

Навіть не підозрюючи про це, найбільш активно долучилася до формування психологічного суспільства педагогічна спільнота. Про це говорить як потужна статистика психологічних спеціальностей, фахівців з яких готує вища школа, так і введення у шкільну практику психологічного супроводу. Інша річ, що ці спеціалісти і цей супровід часом не піднімаються до належного рівня не тільки у фаховому, а й у першу чергу морально-етичному відношенні, без чого науково-психологічна підготовка тільки шкодить людям і суспільству.

Нові соціальні умови ставлять перед педагогами завдання, які не вирішувалися раніше. Педагогічна свідомість або основні смисли колективних уявлень про виховання та освіту сьогодні відтворюють дійсність і водночас є чинником формування тієї чи іншої активності. На жаль, це насамперед: відчуття безсилля, характерне для багатьох людей; послаблене відчуття своєї індивідуальності, відмінності від інших; тісний зв’язок між деіндивідуалізацією і зростанням жорстокості, послабленням тенденцій до взаємодопомоги; розмитість групової належності; розірваність самосвідомості, психічна інфляція (або схильність перекладати відповідальність із себе на певні ситуації або поса-

ди, що дає змогу людині, яка пішла на обман, вважати себе чесною); відчуття “рабської залежності” (людина не в змозі змінити найважливіші обставини свого життя – змінити роботу, створити нову сім’ю, змінити місце проживання тощо); відмова від бажань, що дає мінімум матеріальних і духовних благ, спокій і стабільність

Серед чинників – незнайомленість з іншими умовами і стилями життя, придушення антисоціальних, деструктивних форм поведінки, будь-якого відхилення від стандарту, негативний досвід близьких стосунків, брак досвіду прийняття самостійних рішень і достатнього досвіду вибору між двома правильними судженнями чи позиціями тощо.

У цьому просторі смислів соціалізуються українські діти. К. Роджерс диференціює два типи навчання: безглузде (насильницьке, позаособистісне, інтелектуалізоване, таке, що оцінюється ззовні, спрямоване на засвоєння значень) і таке, що має глузд (самостійно ініціює, вільне, сприймає смисли як елементи особистісного досвіду). Роджерс підкреслював, що головне в навчанні – *певний єдиний метод*, заснований на сукупності цінностей, певна особлива філософія, пов’язана з особистісним способом буття людини.

Справжня реформа повинна відбуватись у просторі перебудови особистісних настанов учителя й учня на систему відношень, взаємин, стосунків або інтеракцій. Цим єдиним методом навчання і виховання в нашій ситуації може бути *метод психосоціальних цінностей*. А головним осередком застосування цього методу є первинні групи соціалізації – дитячі садочки, школи і сім’я. Ці групи в принципі повинні бути позаполітичними, позаісторичними, універсальними і такими, що зв’язують покоління, смисли і відношення. Усе інше виростає на базі ідей, закладених у цих первинних групах. Саме через ці групи можливе формування достойних ідеалів, ціннісних орієнтацій, взірців, а також системи психологічних заборон. Первинні групи – це і є “локальні порядки” (І. Пригожин), з яких починається суспільний порядок.

А кому ж, як не психологам, відомо, що коїться з долями людськими, коли в первинних групах “непорядок”. Коли в сім’ї формують певні універсальні цінності, а в школі їх заперечують

(або навпаки), коли міжособистісні стосунки залишають у душі дитини психологічні травми на все життя, викривлюють її шлях, коли насилля підмінює формування психологічних зусиль, коли відбувається недовантаження або перевантаження психіки тощо. Саме на первинних групах лежить головна відповідальність суспільства. І в першу чергу на їх кількості, від чого залежить психологічна якість. 30-40 дітей у класі – це жах! Не на комп'ютеризацію та інформатизацію слід витратити освітянські гроші, а на збільшення кількості й підвищення якості підготовки вчителів, які б мали належну психологічну підготовку і світоглядну спрямованість. Звідси актуалізується встановлення тісного контакту вчителів і батьків, контакту, який сьогодні відбувається лише в економічному діалозі. Окрема проблема – державна підготовка і переатестація психологів, збільшення психологічних спеціальностей тощо.

Історично неодноразово перервана педагогічна традиція в Україні потребує нового відрефлексування, переосмислення та актуалізації можливостей її глибинних і перш за все ментально-психологічних засад, на яких сформувати українську громадянськість із позитивною ідентичністю набагато легше, ніж на засадах ринкової або політичної конкуренції.

Звернути увагу педагога на існування впливу неусвідомлених процесів, зробити ці невидимі процеси реальними партнерами, що беруть участь у житті так само, як все те, що ми бачимо, є функцією психологічного супроводу первинних груп.

Проте є думка, що, розв'язавши за допомогою організаційних чинників усі соціально-економічні проблеми, можна створити психологічно стійке суспільство. Владні і навколовладні, політичні й економічні спільноти постійно забувають про існування психологічного фундаменту соціального життя, що функціонує за самоорганізаційними законами, – феномен соціальної психіки, різних територіальних і групових ментальностей, архетипних впливів, які керують людиною поза її волею, іноді навіть позбавляючи її можливості стати собою.

Висновки. Отже, проблема людини і, насамперед, сутності її психіки, індивідуальної свідомості і механізмів поведінки є не тільки фундаментальною проблемою психолого-педагогічної науки і практики, а й проблемою політики і національної ідео-

логії. Без перебільшення, від того чи іншого підходу до цієї проблеми залежить доля нації.

Реальне домінування політичного або психологічного суспільства в Україні визначатиме майбутнє України, яке насправді опосередковується тим чи іншим простором соціалізації молоді, тим чи іншим суспільним типом людини, що формується в цьому просторі.

Література

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество: Пер. с англ. – М.: Логос, 2002.
2. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Пер. с англ. В. А. Седова и А. Д. Ковалева; Под ред. М. С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998.
3. *Роуз Н.* Психология как “социальная наука” // Иностранная психология. – 1993. – Т. 1, № 1. – С. 39–46.
4. *Rose N.* The Psychological Complex. – London: Routledge, 1985.
5. *Rose N.* Inventing Our Selves. Psychology, Power and Personhood. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
6. *Фромм Э.* Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988.

© **Донченко О. А.**

Р. І. Зрайко

СОЦІАЛІЗУЮЧІ ЦІННОСТІ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Показано, що основною суперечністю системи освіти і виховання в Україні є невідповідність стійких рис соціальної психіки сучасним глобалізаційним викликам. Під кутом зору цієї суперечності проаналізовано соціальні функції освіти, а також визначальні для педагогічної свідомості цінності. З огляду на модель ціннісно-духовного розвитку запропоновано деякі шляхи розв’язання психосоціальних проблем освіти на етапі глобалізації.

Ключові слова: цінності педагогічної спільноти, соціальні функції освіти, глобалізаційні цінності, стійкі риси соціальної психіки.

Показано, що основним противоречием системы образования и воспитания в Украине является несоответствие устойчивых черт социетальной психики современным глобализационным вызовам. Под углом зрения этого противоречия проанализированы социетальные функции образования, а также определяющие для педагогического сознания ценности. Исходя из модели ценностно-духовного развития, предложены некоторые пути решения психосоциальных проблем образования на этапе глобализации.

Ключевые слова: ценности педагогического сообщества, социетальные функции образования, глобализационные ценности, устойчивые черты социетальной психики.

It has been demonstrated, that the main contradiction of the education system in Ukraine is lack of correspondence of the steady features of the societal psyche with the contemporary globalization challenges. From the point of view of this contradiction the societal functions of education as well as pedagogical mind determinative values have been analyzed. Taking into account the values-spiritual developmental model some ways of education psychosocial problems solution on the globalization stage have been presented.

Key words: pedagogical community values, societal functions of education, globalization values, steady features of the societal psyche.

Проблема. Державна система шкільної освіти, будучи відносно самостійною галуззю, має свою внутрішню логіку розвитку і формує цілий ряд цінностей, які здатні гальмувати суспільний розвиток або, навпаки, сприяти йому. Не менш важливим чинником, що суттєво позначається на трансформації суспільства, зокрема його соціально-психологічної сфери, є порівняно стійкі впродовж віків етнокультурні норми й цінності. Глобалізаційні процеси додають до цього впливу ще й свої специфічні виклики, що, як правило, не тотожні етнічним цінностям або навіть суперечать їм. Зрозуміло, що в ідеалі ціннісно-сміслова сфера самих педагогів повинна враховувати, якимось чином налаштовуватися на глобалізаційні виклики сьогодення. Можна відгороджуватися “залізним муром” від західних чи східних сусідів, але їх опосередкованого впливу не уникнути. Перед національною елітою постає досить складне завдання: конструктивно поєднати, узгодити всі означені групи чинників.

А для соціальної та політичної психології важливо, на наш погляд, з'ясувати, наскільки глибокими є суперечності між різними ціннісними системами, що взаємодіють у трансформаційних процесах, щоб допомогти політикам, освітянам і широкій громадськості виробити найбільш адекватні шляхи дальшого розвитку, нові суспільні потреби та ідеали.

Мета статті: проаналізувати змістове наповнення визначальних цінностей освітньо-виховної сфери і порівняти їх місце й роль у контексті проблем реформування системи освіти і виховання в Україні.

Упродовж 2005 року ми ставили собі за завдання проаналізувати змістове наповнення означених цінностей (етнокультурних, глобалізаційних і власне освітянських) та порівняти їх між собою в контексті проблем реформування освітньо-виховної сфери, використовуючи матеріали емпіричних досліджень лабораторії, а також інші наукові джерела, що стосуються даної проблематики.

У ході дослідження як інструмент аналізу було використано розроблену нами *модель ціннісно-духовного розвитку*, що є результатом переосмислення та синтезу гуманістичних концепцій О. Колісника, А. Маслоу, Е. Фромма, К. Вілбера, І. Манохи та інших відомих учених [1]. Ця модель дає змогу проілюструвати універсальність духовно-психічного розвитку в аспекті несвідоме (підсвідоме) – свідоме – надсвідоме, охоплюючи чотири потоки психічного розвитку, в кожному з яких можна виокремити ще по чотири ступені.

Отже, при ієрархічному підході маємо 16 ступенів духовно-психічного розвитку. Згідно із цією моделлю розвиток починається з буттєво-недиференційованого потоку психічного, на якому переважають відчуття і почуття в термінології К. Юнга [2]. На об'єктно-соціалізаційному потоці (становлення соціального індивіда) переважає мислення в поєднанні з відчуттями. Суб'єктно-індивідуаційний потік відповідає домінанті мислення в поєднанні з інтуїцією. Нарешті, духовно-трансперсональний потік пов'язаний з найбільшим розвитком почуттів та інтуїцією. Кожному із 16-ти ступенів (або ж функціональних аспектів – усе

залежить від завдань дослідження) відповідає своя система цінностей, мотивації, потреб, стилів життя, світоглядів тощо.

Модель ціннісно-духовного розвитку розглядається нами водночас у двох взаємодоповнювальних аспектах: 1) “горизонтально”-функціональному (однопорядковому) і 2) “вертикально”-еволюційному (ієрархічному). У першому своєму значенні ця схема дає змогу дослідити різні сторони духовно-ціннісного процесу, які співіснують “тут і тепер”, побачити його сильні і слабкі, домінуючі і маргінальні аспекти, побудувати своєрідний “профіль”, що характеризує місце, роль і функції індивіда, групи чи інституції в системі більш високого порядку. У другому розумінні наша модель може бути використана для визначення духовно-ціннісних “координат” досліджуваного явища, структури чи суб’єкта на деякій універсальній (загально-людській) осі духовного розвитку.

Вважаємо, що побудована модель духовно-ціннісного розвитку має бути використана в першу чергу для реформування освітньо-виховної сфери – як один із соціально-психологічних критеріїв її функціонування. Модель визначає стратегічний напрям і приховані резерви розвитку освіти: особистісно-орієнтоване навчання, різні види неперервної та дистанційної освіти (розвиток самостійності й відповідальності), збільшення питомої ваги педагогів, що мають високий духовно-ціннісний рівень і т. ін. Спеціально розроблені запитальники, моніторинги та експертні оцінки освітньої галузі також можуть ґрунтуватися на нашій моделі.

Спираючись на розроблену модель духовно-ціннісного розвитку, результати багаторічних досліджень С. Подмазіна [3], а також освітньо-виховну концепцію А. Гжегорчика [4], ми встановили відповідність між 16-ма рівнями духовно-ціннісного розвитку та соціетальними функціями освіти, які водночас можуть розглядатися і як певним чином ієрархізовані, і як рядоположні аспекти освітнього процесу в цілому [5]. На цій основі можна описати соціетальні функції інституту освіти, а потім дослідити, які з них дійсно виконуються, а які здебільшого декларуються, які ступені духовного розвитку найефективніше формуються освітою і яких перетворень вимагають від неї глобальні виклики сучасності.

Відразу мусимо зауважити, що ієрархія цінностей у запропонованому нами вигляді має сенс лише в контексті *загальнолюдського* соціокультурного розвитку. Оскільки кожен народ створює відносно самостійну психосоціокультурну матрицю смислопродукування, то загальнолюдський розвиток опосередкований етнокультурними цінностями того чи іншого народу, здійснюється лише в національно неповторній формі. Отже, у кожній нації існує своя відносно стабільна ієрархія цінностей, що сягає корінням архетипів колективного несвідомого і виявляється в стійких рисах соціальної психіки, сталих закономірностях соціального життя тощо [6].

За результатами дослідження, проведеного в жовтні 2002 року лабораторією психології мас та організації Інституту соціальної та політичної психології АПН України, колективній психіці українського етносу загалом притаманні такі порівняно стійкі риси: емоційність, сенсорність, інтенціональність [7]. Інші властивості надійно перевірити поки що не вдалося. Домінування емоційності (почуттів) і сенсорності (відчуттів) означає, за Юнгом, витіснення функцій мислення та інтуїції зі сфери свідомого суспільного регулювання в “колективну тінь”, їх суспільну маргіналізацію. Але ж це ті самі риси, які сприяють інноваціям і дають змогу задіяти потенціал суб’єктно-індивідуального потоку психічного.

З моделі духовно-ціннісного розвитку випливає, що в українській соціальної психіці важливе значення має узалежнення материнського типу [8]. На наш погляд, саме такий тип владно-підвладних взаємин характерний для буттєво-недиференційованого потоку психічного, коли індивідові важко відділити себе від природно-соціального середовища, впливів сім’ї, родини, малих груп, колективів тощо, внаслідок чого спостерігаються груповий конформізм, анархічний індивідуалізм, кумівство і “свояччина” (непотизм), неефективність навіть дуже хороших законів і багато іншого. Саме цим, на нашу думку, пояснюються труднощі входження України в європейське цивілізаційне коло. Відносини узалежнення особливо поширені серед слов’янських народів саме через те важливе місце, яке посідають у їх житті звичайні людські стосунки, пристрасті, емоції, тісний зв’язок з рідними, родиною, групою “своїх” тощо. Для

порівняння зауважимо, що у європейських націй (у північних народів особливо) та в американців, навпаки, переважають відносини упорядкування, що також зумовлено цілком відмінним історичним шляхом цих народів. Ми зовсім не хочемо цим сказати, що глибинні ментальні риси якогось народу кращі, а якогось гірші взагалі. Але вони є більш чи менш сприятливими на певному етапі розвитку, щодо окремого історичного завдання і т. ін. В основі ж своїй кожна культура є унікальною і самоцінною, кожна має свої слабкі і сильні сторони, кожна до чогось більше сприятлива, а до чогось – менше.

Якщо підходити до означеної проблеми суто формально, то, здавалося б, для прискорення “європеїзації” української освіти слід посилити в соціетальній психіці роль суб’єктно-індивідуаційного потоку, який характеризується високим розвитком абстрактного мислення та інтуїції, виходом за рамки узалежнень материнського і батьківського типів, домінуванням таких аспектів упорядкування, як самостійність, відповідальність, суб’єктність, професійність тощо. Проте на практиці така прямолінійна схема перебудови суспільних стосунків навряд чи можлива, оскільки це означало б дуже круто змінити стійкі риси соціетальної психіки. Можна з великою вірогідністю передбачити, що при нав’язуванні та копіюванні західних підходів, ідей чи технологій (а в такій консервативній сфері, як освіта, тим більше) національні архетипи, зокрема відомий архетип “доброї неньки-землі”, будуть чинити спротив таким новаціям. Більш реалістичним виглядає такий сценарій: розвиток ринкових і демократичних механізмів призводитиме до посилення в індивідуальній (а отже, і в колективній) психіці елементів об’єктно-соціалізаційного потоку, бо він тісніше пов’язаний з буттєво-недиференційованим через психічну функцію конкретних відчуттів (це є сильною стороною нашої ментальності), а відродження й розвиток духовної еліти, культури, повсюдне сприяння особистісному розвитку збільшать питому вагу духовно-трансперсонального потоку, який має зв’язок з буттєвим потоком психічного через емоції та почуття, морально-етичне ставлення тощо.

Юнг наголошував, що зміни в кожній індивідуальній психіці є неодмінною передумовою змін соціетального масштабу.

“Психологія окремої людини... – писав він, – відповідає психології нації. Те, що роблять нації, те робить і кожна окрема людина, і доки вона це робить, це робить і нація. Лише зміна настанови окремої людини стає початком зміни психології нації. Великі проблеми людства ще ніколи не розв’язувалися шляхом загальних законів, але завжди розв’язувалися тільки шляхом оновлення настанови окремої людини” [9]. Звідси випливає виняткова роль освітньо-виховних інституцій і педагогічної свідомості суспільства в процесах його трансформування.

Зайве було б казати, що сучасний світ вимагає від освіти звертати увагу перш за все на “розвиток творчого потенціалу особистості, формування здатності до сприйняття і реалізації новацій, здатності вчитися” [10]. У зв’язку з процесами глобалізації в розвинутих країнах ще в 60–70-ті роки минулого століття відбулося серйозне реформування системи освіти, яке, зокрема, ставило за мету поглиблення фундаментальної освіти, забезпечення проблемного характеру навчання, гуманітаризації і комп’ютеризації освітнього процесу. За нашою моделлю ціннісно-духовного розвитку це відповідає посиленню ролі суб’єктно-індивідуаційного потоку (і взагалі – інтуїтивної компоненти) в суспільних процесах. Гуманітаризація і гуманізація освіти передбачають формування особистості як носія культури, духовності, як творчо налаштованого суб’єкта суспільних відносин, а в ідеалі вимагають прищеплювати інтелігентність як найвищий рівень соціальності, що в межах нашого підходу означає зростання ролі духовно-трансперсональних рівнів ціннісного розвитку. Як зауважує В. Татенко, “владарюватимуть в пост-індустріальному суспільстві не груба фізична сила, а інтелект, інформація і психологія” [11]. Поєднавши цю тезу з висновком Ю. Павленка про універсальність для всіх культур ступеня інформаційного (постіндустріального) суспільства [12], отримаємо стратегічну мету і завдання освіти щодо формування зазначених цінностей та рівнів духовно-особистісного розвитку. Звичайно, при цьому слід враховувати особливості нашої соцієтальної психіки, яка впродовж віків нерідко зазнавала дистресу внаслідок непродуманих і волюнтаристських суспільних реформ. З огляду на стійкі риси менталітету, описані як етнопсихологами діаспори, так і вченими на теренах України, для

оволодіння ступенем інформаційного суспільства слід дотримуватися суттєво інших пропорцій між чотирма потоками духовно-психічного розвитку, ніж це робилося і робиться в країнах Заходу. На нашу думку, було б доцільно розпочати зі збільшення ролі етично-інтуїтивної компоненти в освіті, яка повинна взаємодоповнювати і врівноважувати об'єктно-соціалізаційний, прагматично-управлінський її бік, задаючи морально-духовні та ідеологічні орієнтири під час руху в бік світової інтеграції.

Навесні і влітку 2005 року лабораторією психології мас та організацій було проведено ще одне проміжне опитування, цього разу серед учителів Івано-Франківської, Рівненської та Київської областей. Його метою була попередня підготовка до масового психосемантичного дослідження за темою лабораторії. На першому етапі співробітниками лабораторії здійснювався контент-аналіз педагогічної преси з метою виділення кількох суджень, що стосуються проблем педагогічної спільноти і педагогічної свідомості суспільства в цілому. Після цього всі судження було піддано експертній оцінці соціальних психологів, у результаті чого відібрано близько 250 суджень, з яких сформовано три анкети-запитальники, адресовані вчителям. Наступним кроком стало попереднє опитування за трьома анкетами лабораторії у трьох областях України.

Проаналізуємо результати попереднього опитування за трьома анкетами під кутом зору цінностей освітньо-виховного середовища та функцій інституту освіти в суспільстві. Перше, що впадає в очі, – гостра проблема, артикульована відповідями на 2-ге і 9-те запитання зведеної анкети. Вдумаймося: 82% респондентів погоджуються з тим, що вчительство є “головною ланкою у формуванні обличчя нації”, а втім, 91% опитаних вважає, що в сучасній Україні “освіта, культура і виховання не стали основними цінностями суспільного життя”. Практично всі визнають, що праця шкільного педагога не оцінюється в Україні належним чином, і це має сумні наслідки для його розвитку. Ще 80% респондентів звертають увагу на падіння авторитету професії вчителя, і майже всі стверджують, що працювати в школі дуже важко, що мало хто зі студентів педвузів мріє про “вчительську долю”. У відповідях явно вчувається мотив незахищеності педагогів у період реформування всіх сфер суспільного

життя (у “часи великих змін”), незгуртованості їх як єдиної спільноти, нездатності висунути зі свого середовища яскравих лідерів, здатних відстоювати професійні права вчителів. Профспілка освітян розглядається рядовими вчителями не як засіб підтримки, а як додатковий “привідний пас” адміністративного керування. Словом, напрошується висновок про те, що педагогічна спільнота (якщо взагалі її можна так назвати) є лише пасивним об’єктом трансформаційних процесів у суспільстві, але аж ніяк не повноцінним суб’єктом. Тобто шкільна освіта просто пристосовується до нової ситуації, перш за все економічно, і не може ніяк на неї впливати. Зауважимо, що 88% опитаних вчителів стурбовані впливом кваліфікованих кадрів з освіти в інші галузі суспільної діяльності, оскільки вчительська професія не дає ні достатнього матеріального забезпечення, ні особистої незалежності. Абсолютна більшість респондентів зазначила, що освіта як жодна інша галузь потерпає від гальмування прогресивних соціальних процесів і є заручницею недосконалої політичної системи. З відповідей учителів випливає парадоксальний висновок: те, яким буде в майбутньому сучасний школяр, мало залежить і від батьків, і від школи. Вину за стан справ у галузі освіти педагоги найчастіше приписують державі, зокрема структурам управління освітою, тим, кого прийнято називати елітою, хто має у своїх руках значно більші ресурси і важелі впливу на ситуацію.

Нам видається дуже важливою думка про інерційність української освітньої галузі [11], а також про те, що за певних умов соціально-психологічні проблеми освіти “можуть набувати значення самостійних факторів, перетворюватися на соціально-психологічні стереотипи і чинити зворотний негативний вплив на вирішення економічних, політичних, культурних і власне освітніх питань” [там само, с. 24]. Щоб цього не сталося, край потрібно змінювати стратегію підбору освітянських кадрів, формування колективів та управління галуззю в цілому.

Якщо центр ваги кадрового менеджменту буде зміщено в бік внутрішньої, глибинно-ціннісної, стійкої мотивації працівників освіти, то разом з тим зросте її суспільна ефективність, значно покращиться виконання нею гуманістичної, культуротвірної, психоекологічної та інших функцій, а також творча само-

реалізація, що саме по собі дає потужний психотерапевтичний ефект як для індивіда, так і для спільноти в цілому. Потрібна фахова підтримка творчої ініціативи педагогів-інноваторів. Сміслоціннісна сфера такої когорти педагогів не потребує коригування і насамперед вимагає толерантності і сприяння з боку оточення. Стосовно ж тих педагогів, які за своїм психологічним складом схильні до відтворення вже існуючих ноу-хау, то їм було б доцільно працювати в групах професійного вдосконалення, які з часом повинні виникати при районних методкабінетах, інститутах вдосконалення чи просто серед однодумців-фахівців завдяки зусиллям самих учителів.

Враховуючи складність перетворень, які потрібно здійснити, вважаємо, що особливу увагу слід звернути на підбір кадрів у державній мережі неперервної освіти. Він повинен здійснюватися також не за формальними критеріями, а на основі глибокого психологічного добору за показниками готовності працювати у сфері інновацій, за вмінням вибирати, пропонувати і заохочувати кращі методичні взірці, добре розбиратися в духовній структурі особистості, правильно визначати її професійний потенціал і т. ін. На наш погляд, зростає потреба в спеціалістах, які за своїм духовно-ціннісним розвитком досягли суб'єктно-індивідуаційних та духовно-трансперсональних рівнів. Перша із цих категорій здатна забезпечити гуманізацію та демократизацію освіти, її інноваційність, динамічність і гнучкість у нових економічних умовах. Друга частина фахівців у край потрібна для творення нових цінностей і культурних взірців, які консолідують суспільство в період глобалізаційних викликів, для збереження глибинних культурних констант, зокрема безболісного переходу до європейських освітніх стандартів. На жаль, остання категорія сьогодні частіше трапляється в політиці, ЗМІ, рекламній, мистецькій та підприємницькій сферах, тому потрібно шукати нові організаційні форми післядипломної освіти, а також суттєво реформувати роботу методкабінетів та інших підрозділів, які, за визначенням, мають працювати на випередження, а не навздогін суспільним процесам.

Пом'якшити процеси змін в освіті може, на наш погляд, врахування сильних сторін української ментальності, а саме домінування конкретних почуттів над абстрактним мисленням.

Успішну трансформацію освіти можуть забезпечити духовно розвинені люди, для яких принципи гуманізму та суб'єкт-суб'єктних стосунків є особистою цінністю. Тоді імпульси і проблеми, що йдуть від “конкретики життя”, від рівня буденного спілкування (буттєво-недиференційований потік психічного), підхоплюватимуться, вловлюватимуться безпосередньо на високому духовному рівні, де й розв'язуватимуться найбільш гармонійно, адекватно, після чого раціонально осмислені і втілені педагогами-інноваторами рішення доводитимуться до технологічного і, нарешті, нормативно-стандартизованого, рутинізованого рівня. Отже, вибудовується замкнений цикл розв'язання педагогічних (а може, і не тільки педагогічних!) проблем у суспільстві (рис. 1). Звичайно, це лише один з можливих варіантів, бо насправді потрібно вибудовувати цілісний, самоузгоджений комплекс таких взаємопов'язаних циклів.

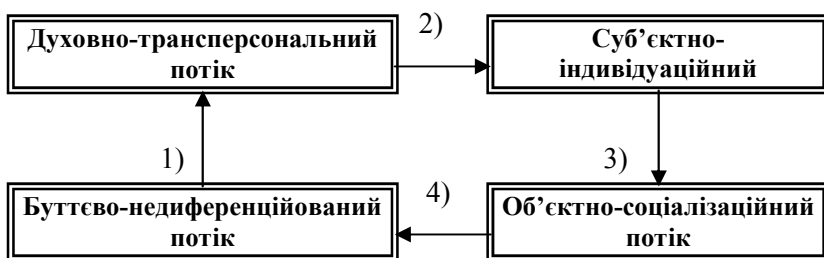

Рис. 1. Варіант замкненого соціально-психологічного циклу розв'язання проблем при реформуванні освіти

Образно кажучи, нині вітчизняна освіта гостро потребує нових *макаренків* і *сухомлинських* (у гуманістичному, а не радянсько-пропагандистському розумінні), їх підтримки, соціального замовлення з боку суспільства. Особистості першого типу (*макаренки*) здатні впроваджувати інновації на рівні об'єктивних вимог сучасності, другого (*сухомлинські*) – уміють забезпечити тісний зв'язок інноваційної діяльності з “духом народу” та справжніми надбаннями національної культури. Лише за таких умов у суспільстві, зокрема в освіті, функціонуватиме справжня духовна (а не лише управлінська) еліта, а сучасні проблеми навчання і виховання вдасться розв'язати в межах наших культурних констант.

Висновок. Аналіз результатів емпіричного дослідження, порівняння їх з даними наукових джерел свідчать про суттєві розбіжності і навіть суперечності між стійкими рисами соціальної психіки, з одного боку, і психосоціальними викликами системі освіти на етапі глобалізації, з другого. З огляду на модель ціннісно-духовного розвитку вважаємо, що для гармонійного і конструктивного поєднання значною мірою суперечливих систем цінностей, зростання духовної єдності суспільства, успішного долучення вітчизняної освіти до Болонського процесу слід дотримуватися такої *стратегії*. У кадровій політиці потрібно більше уваги приділяти внутрішній, глибинно-ціннісній, стійкій мотивації працівників освіти, що, на наш погляд, є умовою зростання її суспільної ефективності; забезпечити належний духовно-інтелектуальний потенціал освітніх реформ: посилити всі рівні, усі ланки управління освітою, усі суміжні з нею галузі творчими, високодуховними особистостями, для яких суб'єкт-суб'єктні стосунки, принципи гуманізму, громадянськості, відповідальності, професійності, інноваційності та високої психологічної культури є власною глибинною цінністю. Саме тоді зросте соціалізуюча роль освіти, поліпшиться виконання нею гуманістичної, культуротвірної, психоекологічної, націєтвірної функцій, а згодом, як наслідок, і таких функцій, як професійно-економічна і політико-ідеологічна, підвищаться соціальний статус учителя і престиж його професії. Це дасть змогу розв'язати проблему ціннісно-духовних взірців для молоді, а культурне воз'єднання з Європою відбуватиметься більш природно і легко, у гармонії з нашими вітчизняними культурними надбаннями. Зауважимо, що освітянами всі названі проблеми і суперечності нині добре усвідомлюються, вони виступають за кардинальні зміни в кадровій, фінансовій, інформаційній, культурній та управлінській політиці щодо освіти і за такі ж рішучі зміни в постаті самого вчителя, який має стати одним з надійних провідників нашого суспільства в глобальному світі.

Література

1. Зрайко Р. І. Спроба інтегруючого підходу до змісту цінностей // Наук. студії із соц. та політ. психології. – 2005. – Вип.10(13). – С. 129–143.
2. Юнг К. Г. Психологические типы. – Минск: Попурри, 1998. – 656 с.

3. *Подмазин С. И.* Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 250 с.
4. *Гжегорчик А.* Освіта майбутнього // Українські варіанти. – 1999. – № 3-4. – С. 43–46.
5. *Зрайко Р. І.* Критерій соціетальних функцій інституту освіти // Соціальна психологія. – 2005. – № 1. – С. 86–95.
6. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології // Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: Україн. Вільн. Ун-т, 1993. – С. 5–99.
7. *Зрайко Р. І., Калачнікова Л. М.* Психосоціальні характеристики регіональної України // Наук. студії з соц. та політ. психології. – 2003. – Вип.7(10). – С. 101–114.
8. *Васютинський В. О.* Інтеракційна психологія влади. – К.: Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
9. *Юнг К. Г.* Психологія бессознательного: Собр. соч. – М.: Канон, 1994. – 320 с.
10. *Якуба Е. А.* Соціологія: Учеб. пособ. для студ. – Х.: Константа, 1996. – 192 с.
11. *Татенко В. О.* Соціально-психологічні проблеми реформування освіти: спроба системно-типологічного аналізу // Наук. студії із соц. та політ. психології. – 2005. – № 10 (13). – С. 15–35.
12. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.

© Зрайко Р. І.

О. М. Пелехатий

МАНІПУЛЯТИВНІ ВПЛИВИ У ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Проаналізовано поняття “маніпуляція”, розроблено власну модель маніпулятивного впливу. Розглянуто систему маніпулятивної взаємодії суб'єктів навчального процесу у вищому навчальному закладі, представлено результати авторських досліджень.

Ключові слова: маніпуляція, психологічний вплив, когнітивний дисонанс, суб'єкт впливу, об'єкт впливу, когнітивна напруженість, емоційна напруженість.

Дан анализ понятия “манипуляция”, разработана собственная модель схемы манипулятивного воздействия. Рассмотрена система манипулятивного взаимодействия субъектов учебного процесса в высшем учебном заведении, представлены результаты авторских исследований.

Ключевые слова: манипуляция, психологическое воздействие, когнитивный диссонанс, субъект воздействия, объект воздействия, когнитивная напряженность, эмоциональная напряженность.

In article the analysis of concept “manipulation” is given, own model of the plan of manipulative influence is developed. The system of manipulative interaction of subjects of educational process in a higher educational institution is considered, results of researches are presented.

Key words: manipulation, psychological impact, cognitive dissonance, impact subject, impact object, cognitive tenseness, emotional tenseness.

Проблема. Нині однією з нагальних проблем, що назріли в державі, є підвищення якості освіти, у тому числі і вищої. Важливим кроком у цьому напрямі, на нашу думку, мають стати виявлення та аналіз соціально-психологічних деформацій, які існують у стосунках учасників навчально-виховного процесу, і, зокрема, дослідження проблеми маніпулятивних відносин між ними.

Мета статті: проаналізувати зміст поняття “маніпуляція” в науковому доробку сучасних дослідників, сформулювати узагальнене визначення цього поняття, розробити власну модель маніпулятивних впливів.

Перш ніж аналізувати поняття “маніпуляція”, слід звернутися до словників і праць авторів, які досліджували проблему маніпуляції. Наприклад, Українська Радянська Енциклопедія визначає це поняття так: “маніпуляція (фр. *manipulation*, від лат. *manipulus* – жменя, *manus* – рука) – 1) рухи руки або обох рук, пов’язані з виконання певних процесів; складний прийом у ручній роботі, який вимагає великої точності; 2) у переносному значенні – шахрайська витівка, хитрування, підтасовка фактів, те ж саме, що і махінація” [1, с. 456].

Варто відзначити, що в літературі натрапляємо на величезну різноманітність визначень того, що ж слід розуміти під терміном “маніпуляція”:

- це такий психологічний вплив на іншу людину, який не завжди нею усвідомлюється і змушує її діяти відповідно до цілей маніпулятора [2];

- це штучний процес створення суб’єктом ілюзій про навколишню дійсність (або про себе), які сприймаються іншими суб’єктами (або самим творцем ілюзій) [3; 4];

- особливий вплив на підсвідомість людини (переважно на її емоції, почуття і переживання), що має на меті програмування бажання партнера співпрацювати) [5; 6];

- приховане управління людиною проти її волі, яке дає ініціаторові односторонні переваги [7–9];

- вид психологічного впливу, мистецьке виконання якого призводить до прихованого пробудження в іншій людині намірів, які не збігаються з її актуальними бажаннями [10];

- спосіб панування шляхом духовного впливу на людей через програмування їхньої поведінки [11];

- психічний вплив, який здійснюється таємно, а отже, на шкоду тим особам, на яких він спрямований (Г. Франке, “Людина, якою маніпулюють”, цит. за [11]);

- приховане спонукання, програмування думок, намірів, почуттів, ставлень, настанов, поведінки [12];

- управління і контроль, експлуатація інших, використання як об’єктів, речей [13];

- панування над духовним станом, управління змінами внутрішнього світу інших людей [14];

- особливий різновид соціально-психологічного тиску, при якому суб’єкт впливу начебто вдається до пропозитивних механізмів, а насправді намагається обмежити свободу об’єкта чи підпорядкувати його своїй волі [15; 16].

Зазначимо, що в багатьох працях, присвячених феноменові маніпуляції, немає його чіткого визначення, а лише наводяться ознаки цього явища та описуються маніпулятивні технології [17–22].

Узагальнюючи вищенаведені визначення та пояснення, виділимо такі ознаки маніпуляції:

1) маніпуляція – це вид психологічного, духовного (а не фізичного) впливу, спрямований на психіку, психічні структури особистості;

2) маніпуляція – це прихований вплив. Для досягнення успіху маніпуляція повинна залишатися непомітною;

3) маніпуляція – це вплив, який вимагає значної майстерності та знань або принаймні досвіду та інтуїції. Як зазначає Є. Л. Доценко, “гарна маніпуляція, яка має точно намічений і тривалий ефект, є витвором мистецтва...” [10, с. 13];

4) до людей, якими маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об’єктів, речей;

5) наявність однобічного виграшу маніпулятора та можливий програш “жертви” (адресата).

Виокремлені ознаки маніпуляції дають нам підстави сформулювати власне узагальнене визначення цього поняття, яке ми надалі використовуватимемо як робоче. У нашому трактуванні *маніпуляція* розглядається як *прихований психологічний вплив на людину (групу людей) з метою спонукання до дій, що суперечать її (їх) власним інтересам*. При застосуванні маніпуляція відрізняється від зовні схожого на неї прийому прихованого управління, і відмінність ця полягає в прагненні активної сторони досягти однобічного виграшу. Варто відзначити, що від інших видів психологічного впливу маніпуляцію відрізняє закритий характер: приховуються не тільки цілі, наміри або інтереси активної сторони, а й сам факт переслідування інших, крім задекларованих, цілей. Отже, сутність маніпуляції полягає у видимій відкритості інформації, декларуванні високих цілей, але при цьому існує щось приховане від очей, якийсь механізм, що дає змогу здійснювати вплив на людей, не будучи самому при цьому виявленим. Реальні цілі й мотиви маніпуляторів практично завжди розбігаються із задекларованими.

Слід також відрізнити маніпуляцію і від брехні [23]. Як зазначає С. Г. Кара-Мурза, “... проста брехня, будучи одним із важливих окремих прийомів у всій технології маніпуляції, сама по собі створити маніпулятивний вплив не може... Неправдива інформація, впливаючи на поведінку людини, анітрохи не зачіпає її духу, її намірів і настанов” [11, с. 16].

У вітчизняній літературі одним із перших спробу аналізу маніпулятивного впливу здійснив Є. Л. Доценко. Він виділив засоби та механізми маніпулятивного впливу [10, с. 128 – 153]. До засобів належать:

- 1) визначення вектора впливу з огляду на завдання;
- 2) підбір засобів для здійснення впливу;
- 3) пошук мотиву, через який можна проникнути в психічну сферу – “влізити в душу”;
- 4) поступове нарощування тиску на різних напрямках (якщо є потреба):

- підвищення щільності цієї (ряд близьких за змістом чи формою впливів);
- тотальність впливу – його різноплановість, різноманітність каналів і мішеней впливу;
- постійність – наполегливість, що переростає в настирливість;
- інтенсивність – зростання сили впливу.

Таким же чином перерахуємо механізми, що реалізують маніпулятивний вплив:

- 1) Приєднання до внутрішнього світу адресата – захоплення, з’єднання, “зчеплення”;
- 2) психічні автоматизми;
- 3) підключення “живлення”, забезпечення енергією цих процесів;
- 4) присвоєння – ототожнення “Я” адресата зі своєю активністю.

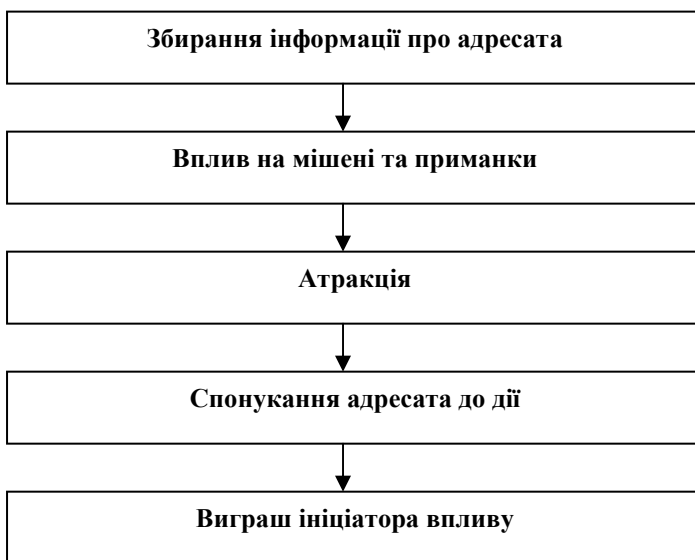
Оригінальну модель маніпуляції запропонував російський дослідник Р. Р. Гаріфуллін [3; 4], який стверджує, що основою маніпулятивної технології є принципи, запозичені в мистецтві ілюзійонізму:

- 1) принцип пальміровки (“пальмірувати” означає сховати в руці) – це підготовчий етап, який охоплює:
  - вивчення об’єкта маніпуляції і володіння інформацією, якої той не знає;
  - приховування і маскуванню свого справжнього мотиву;
- 2) принцип пасировки (“пасирувати” означає здійснювати відволікаючі рухи і паси з якимось предметом) – це сам процес введення в оману, який передбачає:

- відволікальні дії;
- оманливі дії;

3) принцип шанжировки (прийом ілюзіоністів, коли відбувається підміна одного предмета іншим) – це конкретні дії маніпулятора по підміні одного іншим.

За схемою, запропонованою В. П. Шейновим [7], модель маніпулятивного впливу має такий вигляд:

Збирання інформації про адресата відбувається перш за все з метою виявлення мішеней впливу і приманок.

Мішені впливу – це ті особливості особистості адресата, його слабкості, потреби та бажання, на які впливає ініціатор, щоб підштовхнути його до дії у власних інтересах. Приманки – це те, що полегшує ініціаторові досягнення своєї мети, допомагає привернути увагу об’єкта до вигідного для нього боку справи й одночасно відволікти його від справжньої мети ініціатора.

Атракція має на меті створити умови для впливу ініціатора на адресата в потрібному йому напрямку: викликати до себе довіру, прихильність, відвернути увагу від істинної мети ініціатора.

Спонування до дії є зазвичай результатом усіх описаних дій (мішень + приманка + атракція), але може досягатися і спеціальними засобами (наприклад, навіюванням, введенням у транс, неправдивою інформацією, засобами переконання і психологічним тиском) [7, с. 127].

Більшість західних досліджень, присвячених проблемам психологічного впливу загалом і маніпулятивному зокрема, виконані з позицій когнітивної психології. Когнітивні теорії особистості відштовхуються від осмислення людини як такої, що здатна “розуміти й аналізувати”, оскільки вона перебуває у світі інформації, котру потрібно осмислити, оцінити, використати. Вчинок людини складається з трьох компонентів:

- самої дії;
- думок;
- почуттів, які супроводжують виконання певної дії.

Опинившись у реальній ситуації і не маючи можливостей усебічно проаналізувати обставини (мало часу, бракує знань), людина повинна прийняти рішення, зробити вибір і здійснити вчинок, причому сам вчинок стає джерелом інформації, яка дає змогу формулювати або змінювати думку про себе або про інших. Отже, після реакції людина тією чи іншою мірою суб’єктивним чином аналізує свою поведінку, її успішність, на основі чого здійснює належну корекцію або робить якісь висновки на майбутнє [24, с. 432].

Ф. Зимбардо і М. Ляйппе [25], вивчаючи різні форми соціальної поведінки, зробили висновок, що більшість вчинків можна пояснити за допомогою ситуаційних і міжособистісних факторів, а не диспозиційними стійкими особистісними особливостями людини. Відшукуючи або створюючи відповідний – зручний – канал ситуаційних явищ, можна добитися кардинальної зміни поведінки людей шляхом маніпулювання окремими характеристиками ситуації.

У подібному розумінні оригінальний аналіз механізму маніпулятивного впливу запропонували представники американської школи когнітивної психології Е. Аронсон та Е. Р. Пратканіс. На їхню думку, будь-яка маніпулятивна дія є маніпулюванням інформацією, механізм якого ґрунтується на дії соціально-психологічного феномена когнітивного дисонансу.

Механізм маніпулятивної дії охоплює чотири стратегіями впливу [17, с. 67]:

- 1) упередження – маніпулювання тим, як структуровано проблему і як сформульовано її розв’язання;
- 2) довіра до джерела (комунікатора);
- 3) спосіб подання повідомлення (відволікти увагу від небажаного і сконцентрувати її на потрібному);
- 4) емоції (потрібно викликати емоцію, а потім запропонувати мішені та спосіб реагування на цю емоцію, котрий “випадково” виявиться бажаною дією для комунікатора.

Як уже зазначалося вище, представники когнітивної психології за основу механізму маніпулювання беруть дію соціально-психологічного феномена когнітивного дисонансу [17]. Когнітивний дисонанс – це невідповідність нової інформації наявному досвідові і поглядам людини, що породжує в неї емоційну напруженість, прагнення знайти вихід із цього стану. Володіючи двома суперечливими знаннями, людина або змінює (знецінює) одне із знань, або змінює свою поведінку [26]; або ж напруженість проявляється при усвідомленні несумісності двох знань [27]. Наприклад, дисонанс виникає, коли людина усвідомлює, що вона діяла без достатніх на те підстав, усупереч своїм настановам або прийняла рішення на користь одного варіанту, а логіка вимагає іншого.

Ще один американський психолог А. Бек описав феномен *автоматичних думок*, котрі пов’язані з обробкою поточної інформації: вони мимовільні, швидкоплинні, неусвідомлені і безпосередньо призводять до емоційних поведінкових реакцій. Учений зазначає, що при афективних станах та емоційних розладах кожному переживанню відповідає певна автоматична думка (наприклад, суму відповідає думка про втрату, гніву – про порушення якогось стандарту тощо) [28, с. 281]. Тому, викликаючи певну емоційну реакцію, суб’єкт впливу тим самим спрямовує думки об’єкта в потрібному йому напрямку.

Отже, відповідно до зазначених чотирьох стратегій впливу у випадку маніпулювання маніпулятор таким чином подає інформацію (формулює суть проблеми, прохання тощо), щоб викликати внутрішню розумову (когнітивний дисонанс) та емоційну (психічний дискомфорт) напруженість, тимчасову дез-

організацію здатності самостійно, свідомо і критично здійснювати вчинки. Наступний крок – маніпулятор “підказує” шляхи виходу із ситуації, що склалася, котрі приймаються об’єктом впливу.

Проаналізувавши відомі погляди на розуміння механізму маніпулятивного впливу, ми зробили спробу створити власну узагальнену модель такої взаємодії.

1. Постановлення цілей впливу.

2. Збирання інформації про індивідуально-психологічні особливості адресата і його життєвий досвід.

3. Використання прийомів, спрямованих на виникнення атракції з боку адресата, для чого можуть бути застосовані такі методи:

- метод позитивної соціальної настанови (позитивна інформація про себе; позитивна настанова до свого співрозмовника; приваблива зовнішність);

- метод “спільності” (потрібно відшукати щось спільне з об’єктом впливу – земляки, поряд квартири тощо – для виникнення атракції);

- метод “збереження обличчя” співрозмовника (обережно й уважно ставитися до особистості співрозмовника);

- метод психологічного переведення соціального статусу об’єкта впливу на більш високий соціальний рівень (“прибудова знизу”);

- методи Дейла Карнегі [29]: використання значимості власного імені, посмішка, компліменти, уважне і терпляче слухання;

- метод спільних ставлень (до людей, явищ, речей);

- метод “цікава особистість” (демонстрація приємних і позитивних особистісних характеристик, але не занадто виражених): прийом “цікавий співрозмовник”, прийом “цікава інформація” тощо;

- метод “спільної діяльності” (1950 р. Дж. Хоманс встановив, що якщо частота взаємодії між людьми збільшується, то зростає і ступінь їх симпатії один до одного, і навпаки) [21, с. 188];

- метод компетентності (люди відчують симпатію до осіб, компетентних в тих чи інших сферах, і, навпаки, антипатію до некомпетентних людей) [27, с. 315–318];

- метод надання допомоги;
- метод обміну конфіденційною інформацією;
- “психотерапевтичний” метод (задоволення завдяки зняттю внутрішньої напруги, “емоційний резонанс” – співчуття, розуміння тощо);

- метод “підстроювання” (відповідно до методики нейролінгвістичного програмування) [9];

- метод спільного справляння природних потреб (спільний обід, паління цигарок, відвідування лазні тощо).

4. Структурування проблеми і поставлення прохання до об’єкта маніпуляції (містить у собі приховування справжнього мотиву маніпулятора і декларування інших цілей).

5. Повідомлення інформації, під час якого увага відволікається від непотрібного і концентрується на вигідному для маніпулятора.

6. Виникнення когнітивної та емоційної напруженості в адресата.

7. Визначення (“підказка” з боку маніпулятора) шляхів розрядження напруженості.

8. Спонування до дії.

9. Виграш маніпулятора.

Звичайно, окремі ланцюжки механізму маніпулятивного впливу в конкретних випадках можуть випадати. Наприклад, не обов’язково застосовувати методи для виникнення атракції між людьми, у яких уже склалися близькі стосунки, або ж жертва сама здогадується про шляхи виходу з напруженості, без спонування з боку суб’єкта впливу.

З огляду на розглянутий нами науковий доробок складові маніпулятивного впливу відповідно до критеріїв, покладених в основу тієї чи іншої класифікації, можна коротко класифікувати так:

1) об’єкт маніпуляції (вплив на кого):

- свідомість (маси, групи);
- міжособистісні стосунки (маніпулятивне спілкування);

- неусвідомлена боротьба підструктур “Я” (само-маніпуляція);

2) предмет маніпуляції (вплив на що, чим):

- індивідуально-психологічні особливості;
- стереотипи (у т. ч. групові);
- автоматизми;
- прагнення;
- бажання;
- страхи;
- слабкості;

3) суб’єкт маніпуляції (хто маніпулює, тобто його статус):

- прибудова знизу;
- прибудова поруч;
- прибудова зверху;

4) мотивація маніпуляції (для чого):

- альтруїстична (виграш агента й адресата);
- корислива, егоїстична (однобічний виграш маніпулятора);

5) впливи за ступенем усвідомлення:

- несвідомі (істероїдні і демонстративні особистості, за К. Леонгардом [30]; приховані транзакції та ігри, за Е. Берном [31]);

- свідомі (усвідомлений і цілеспрямований психологічний вплив з очікуваним і прорахованим результатом);

б) маніпулювання інформацією:

- спотворення інформації;
- приховування інформації;
- часткове висвітлення.

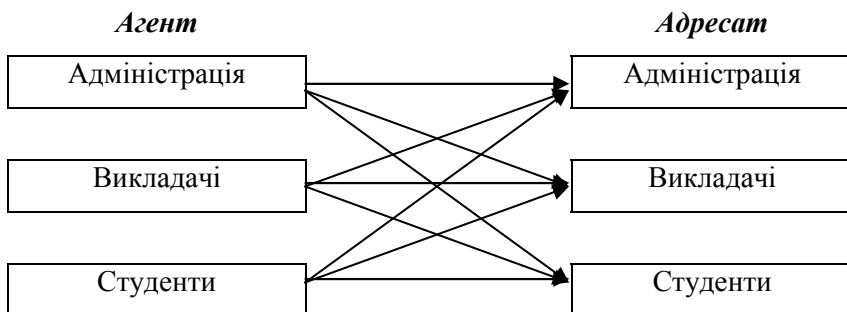
Безперечно, кожний навчальний заклад у системі вищої освіти являє собою відкриту організовану систему, яка має власну структуру та елементи, внутрішні й зовнішні системотвірні чинники. Одним із таких чинників і є характер стосунків, які виникають між структурними елементами такої системи. Існує певна модель взаємодії – у тому числі і маніпулятивної – між суб’єктами навчально-виховного процесу.

Суб’єктами є: адміністрація, викладачі, студенти.

До цієї системи можна (слід неодмінно) ввести ще одного важливого учасника – батьків студентів.

Модель взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу виглядатиме так:

Отже, існує дев'ять векторів, за якими спрямовуються соціально-психологічні механізми впливу: шість вертикальних і три горизонтальних. Нас цікавить передусім характер взаємодії між різними рівнями суб'єктів навчально-виховного процесу. Для прикладу розгляньмо деякі прийоми маніпулятивного впливу з боку адміністрації:

1) пропаганда зі спотворенням інформації (ми найкращі в місті, області, регіоні і т. ін.);

2) підміна цінностей (вимога тримати невідстаючих студентів шляхом завищення оцінок: який Ви викладач, якщо не можете навчити навіть на трійку, – що супроводжується критикою занадто принципів викладачів; прирівнювання здобутків у матеріальній базі до навчальних, наукових та методичних;

3) бюрократизація (роздування) адміністративного апарату;

4) маніпулювання перевірками підрозділів;

5) прихована погроза (не дамо доцента і т. ін.).

Що ж до видів студентських маніпуляцій і маніпуляцій викладачів, то вони докладно описані в іншій статті автора [32].

Нижче наводимо результати опитування, проведеного нами серед старшокласників і студентів середніх і вищих навчальних закладів міст Житомира та Івано-Франківська (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика взаємодії об'єктів навчально-виховного процесу з погляду маніпулятивних впливів, у %

	Учні 10-11 класів	Сту- денти 1-го курсу	Сту- денти 5-го курсу
Чи знаєте Ви, що означає термін “маніпуляція” у психологічному плані?	46	53	89
Чи використовують викладачі маніпуляцію стосовно Вас?	63	71	83
Чи зауважуєте Ви, коли Вами маніпулюють викладачі?	44	66	83
Чи неприємно Вам відчувати маніпулятивний вплив на собі?	78	97	93
Чи розумієте Ви, що таке прихована маніпуляція?	33	32	75
Чи розумієте Ви, що таке відкрита маніпуляція?	44	58	74
Як Ви думаєте, чи використовують викладачі приховані прийоми маніпуляції?	51	79	83
Чи використовуєте Ви маніпуляцію при спілкуванні з однолітками?	42	50	78
Чи використовуєте Ви маніпуляцію при спілкуванні з викладачами?	48	21	57
Чи використовуєте Ви маніпуляцію при спілкуванні з батьками?	44	74	51

Отже, спостерігаємо тенденцію зростання своєрідної “маніпулятивної компетентності” учня, а згодом і студента відповідно до їх академічного досвіду. Тобто з віком, збагачуючись досвідом, молода людина засвоює і починає все більше застосовувати маніпулятивні прийоми, вдосконалюючи їх з кожним наступним роком навчання. Проведене опитування дало змогу окреслити проблему відсутності Ми-відчуття у студентів і викладачів. Так, 74 % опитаних студентів сприймають викладачів та адміністрацію як “Вони” і лише 26 % – як “Ми”. Проведене нами анкетування, спрямоване на виявлення провідних

мотивів навчальної діяльності викладачів, засвідчило, що науково-педагогічні працівники на перше місце ставлять почуття професійного обов'язку передати знання, навчити, виховати молоде покоління. Утім, у ході аналогічного опитування студентів стосовно професійної мотивації викладачів цей мотив посів четверте місце. На нашу думку, існування такої подвійної системи норм і цінностей (“Ми” і “Вони”) є одним із чинників, які сприяють зростанню “рівня маніпулятивності” у стосунках суб'єктів навчально-виховного процесу.

Висновки. Виявлення та аналіз соціально-психологічних деформацій у стосунках учасників навчально-виховного процесу, зокрема дослідження проблеми маніпулятивних відносин між ними, є важливим кроком для підвищення якості освіти, у тому числі і вищої. На основі аналізу наукового доробку, фахової літератури нами сформульовано власне узагальнене визначення поняття “маніпуляція”, а також розроблено модель маніпулятивних впливів у взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу. Подальше розроблення означеної проблеми сприятиме подоланню негативних явищ і недоліків вітчизняної освітньої системи, піднесенню її до рівня світових вимог у світлі приєднання до болонського процесу.

Література

1. Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Вид-во УРЕ, 1961. – Т. 8.
2. Знаков В. В. Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимопонимание в межличностном общении // Вопросы психологии. – 2002. – №6. – С. 45–54.
3. Гарифуллин Р. Р. Иллюзионизм психолога. Иллюзии и манипуляции психолога. – Казань – Йошкар-ола: Марийский полигр.-изд. комбинат, 2000. – 44 с.
4. Гарифуллин Р. Р. Энциклопедия блефа. – Казань: Реноме, 1995. – 160 с.
5. Панкратов В. Н. Манипуляции в общении и их нейтрализация: Практик. рук. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2000. – 208 с.
6. Панкратов В. Н. Психотехнология управления людьми: Практик. рук. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2001. – 336 с.
7. Шейнов В. П. Психология власти. – М.: Ось-89, 2003. – 528 с.
8. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). – Минск: Харвест, 2003. – 848 с.

9. *Шейнов В. П.* Психотехнологии влияния. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 448 с.
10. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – СПб.: Речь, 2003. – 304 с.
11. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляція свідомістю: Навч. посібник. – К.: Оріяни, 2003. – 500 с.
12. *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием / Пер. с англ.; Науч. ред. Я.Н. Засурский. – М.: Мысль, 1980. – 326 с.
13. *Шостромм Э.* Анти-Карнеги, или Челевек-манипулятор. – Л.: СВІТ, 2002. – 122 с.
14. *Волкогонов Д. А.* Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. – М.: Воениздат, 1983. – 288 с.
15. *Татенко В.* Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину // Соц. психологія. – 2003. – № 1. – С. 60–72.
16. *Татенко В. О.* Психологія впливу: суб'єктна парадигма// Наук. студії із соц. і політ. психології: Зб. ст. – К.: Сталь, 2000. – Вип. 3 (6). – С. 3–18.
17. *Аронсон Э., Пратканис Э. Р.* Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
18. *Дерюгин В. И.* Теневая психология. – М.: Эксмо, 2003. – 320 с.
19. *Добротворский И.* Новейшие психотехнологии влияния на людей: Практ. рук. по упр. разумом – М.: КСП+, 2002. – 238 с.
20. *Геген Н.* Психология манипуляции и подчинения. – СПб.: Питер, 2005. – 203 с.
21. *Кириченко А. В.* Современные психологические технологии влияния на личность в профессиональных целях / А.А. Деркач (науч. ред.). – Минск: Тесей, 2003. – 224 с.
22. *Чалдини Р.* Психология влияния. – СПб.: Питер, 1999. – 272 с.
23. *Богатырева Е. Н.* Психология обмана. – СПб.: Лань, 1998. – 192 с.
24. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб.: Питер, 2001. – 608 с.
25. *Зимбардо Ф., Ляйпне М.* Социальное влияние – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.
26. *Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А.* Психологический словарь-справочник. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 576 с.
27. *Майерс Д.* Социальная психология. – СПб.: Питер, 2000. – 688 с.
28. *Психология: Учеб. для вузов / Л. Д. Столяренко.* – СПб.: Лидер, 2004. – 592 с.
29. *Карнеги Д.* Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.

30. *Леонгард К.* Акцентуированные личности: Пер. с нем. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 544 с.
31. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 480 с.
32. *Пелехатий О.* Соціально-психологічні особливості маніпулятивної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу // Соц. психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 133–143.

© Пелехатий О. М.

І. В. Жадан

ЗМІСТОВІ КОМПОНЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Представлено методологічні та методичні засади, а також результати емпіричного дослідження соціальних уявлень студентської молоді.

Ключові слова: соціальні уявлення, інформаційна складова уявлень, настанови, прототипи, репрезентації, сценарії.

Представлены методологические и методические основы, а также результаты эмпирического исследования социальных представлений студенческой молодежи.

Ключевые слова: социальные представления, информационная составляющая представлений, установки, прототипы, репрезентации, сценарии.

Methodological and methodical basis as well as the empirical results of the social ideas of university students investigation have been presented.

Key words: social ideas, information constituents of ideas, attitudes, prototypes, representations, scenarios.

Проблема. Розробка стратегій підвищення соціально-адаптивних можливостей особистості через актуалізацію в освітньому процесі механізмів зміни соціальних настанов неможлива без чіткого розуміння характеру впливу освіти на соціальні уявлення молоді. Потреба емпіричного дослідження актуально-

го змісту соціальних уявлень молоді виникла при спробі визначити ступінь впливу суспільствознавчої освіти на формування цих уявлень.

Мета статті: визначити ступінь впливу суспільствознавчої освіти на формування інформаційного компонента соціальних уявлень.

З огляду на те, що інформаційний компонент уявлень зазнає впливу з боку змісту освіти в процесі засвоєння наукових фактів, понять, методів аналізу інформації, встановлення зв'язків між поняттями та явищами, виявлення закономірностей через узагальнення та систематизацію, побудови теоретичних моделей суспільних відносин та визначення структури соціальних взаємодій, було сформульовано припущення про залежність характеру настанов від рівня сформованості інформаційного компонента соціальних уявлень. У межах представленого дослідження передбачалася перевірка цього припущення.

Методологічні засади дослідження. Посилаючись на когнітивістські теорії, М. Х'юстон і В. Штрюбе стверджують, що в процесі дослідження соціального пізнання слід враховувати такі особливості формування соціальних уявлень [1, с. 113–114]:

- соціальні судження стосовно тих чи тих явищ лише частково визначаються стимулами актуальної ситуації. Значною мірою вони залежать від *наявних знань, які залучаються в процесі аналізу ситуації*;
- імовірність того, що нова інформація змінить попереднє знання, визначається можливостями переробки інформації і рівнем мотивації, тобто *на остаточне судження істотно впливає загальний обсяг наявної інформації та глибина її переробки*;
- у процесі формулювання соціальних суджень суб'єкт послуговується як *довільно актуалізованою інформацією*, так і тією, що актуалізується *мимовільно*, а отже, дослідження соціальних уявлень не може обмежитися лише раціонально-логічними, рефлексивними складовими. Як стверджує О. Крокінська, несвідоме історично раніше свідомого долучилося до конструювання соціальної дійсності, використовуючи для інтерпретації свій інструментарій – аналогію, ототожнення, емоції, нечутливість до суперечностей тощо. При цьому

семіотична система соціального несвідомого працює на матеріалі “неартикульованого, невербалізованого, неформалізованого знання” [2, с. 25].

Соціальні категорії як елементарні структури соціального знання можуть бути представлені в конструктах, що різняться за рівнем абстракції, – прототипах та окремих репрезентаціях. **Прототипи** являють собою уявлення про загальну чи усереднену тенденцію категорії, абстрактне відображення властивостей, що з нею асоціюються. **Окремі репрезентації** є відображенням конкретних прикладів, а не властивостей категорій. Ступінь абстракції інформаційної складової соціальних уявлень не єдиний критерій їх оцінювання. Аналіз соціальних категорій може здійснюватися також за змістом (наприклад, можна вирізняти категорії, пов’язані з певною соціальною групою і з власним Я). Окремий інтерес становить розрізнення соціальних уявлень за **завершеністю і цілісністю структури**, що виявляється у **формі сценаріїв**, які відображають типовий спосіб поведінки в певній ситуації.

Гіпотеза дослідження:

1) наявність наукової складової інформаційного компонента соціальних уявлень сприяє зменшенню міфологізації поля соціальних уявлень і спрямовує настанови в бік власної активності та усвідомлення відповідальності за своє життя;

2) низький рівень обізнаності щодо механізмів і функцій соціальних інститутів та явищ корелює з домінуючими протестними настановами, агресивно-негативістським ставленням до соціального життя.

Намагаючись віднайти адекватний завданням дослідження методичний інструментарій, ми припустили, що визначити особливості освітнього впливу можна шляхом порівняльного аналізу змісту засвоєних наукових понять, що стосуються соціального життя суспільства, та інформаційної складової соціальних уявлень, яка може бути представлена асоціативним рядом, актуалізованим респондентами при пред’явленні цих же понять.

Дослідження проводилось у два етапи. На першому застосовувалася досить поширена і відома техніка семантичного аналізу – асоціативний експеримент. Респондентам пред’являлися слова-стимули і пропонувалося назвати перші асоціації, що спа-

ли на думку. Перелік цих слів було визначено на основі аналізу навчальних програм загальноосвітньої школи, він стосувався різних сфер соціального життя – політики, права, моралі, громадянських цінностей. Усі поняття вивчалися у школі, а наші респонденти ще й додатково опановували їх, навчаючись на першому-другому курсах НаУКМА за спеціальністю “політологія”. На другому етапі респондентам пропонувалося дати визначення цих же понять.

У дослідженні взяли участь 56 студентів другого й третього курсів факультету суспільних наук НаУКМА.

Аналіз отриманих даних здійснювався за такими показниками:

- наявність базових характеристик категорій (понять) у дефініціях та асоціативних рядах;
- ступінь абстракції асоціацій (прототипи-окремі репрезентації);
- наявність сценаріїв в асоціативних рядах;
- пов’язаність категорій з власним Я;
- ступінь стереотипізації асоціацій;
- частка моральних уявлень у різних видах соціальних уявлень і їх змістове ядро.

У дефініціях (12,5% респондентів) і вдвічі частіше в асоціативних рядах (26,8%), актуалізованих респондентами, пов’язуються і почасти ототожнюються *право* та *обов’язок*, що властиво радше тоталітарній культурі (див. табл. 1). Кожний десятий в асоціативних рядах згадав про права людини, і 3,6 % респондентів посилаються в контексті права на демократію.

З’ясувалося, що 41,1% студентів асоціюють з категорією “право” поняття “закон”, що може бути виявом певного стереотипу чи звички у вживанні цих понять, а може інтерпретуватися як стійке відчуття незахищеності прав. Серед “моральних” асоціацій переважали такі: відповідальність, справедливість, рівність.

До конкретних репрезентацій вдалися близько 29% респондентів. Уявлення, які, на нашу думку, можна класифікувати як сценарії, актуалізували 32,1% з тих, хто взяв участь у дослідженні.

Особливості правових уявлень студентів, у %

Поняття та їх базові ознаки	Частка респондентів, що актуалізували базові ознаки поняття		Частка актуалізованих моральних категорій в асоціативному ряду
	У дефініції	В асоціативному ряду	
Права: 1) загальнообов'язкові норми 2) регулятори відносин 3) створюють можливості життєдіяльності	3,6 30,4 41,1	9,0 5,4 10,7	30,4
Закон: 1) нормативний акт 2) регулятор відносин 3) обов'язково чинний для всіх	62,5 12,5 19,6	21,4 7,2 16,1	25,0
Конституція: 1) основний закон держави 2) сукупність норм і принципів державного життя 3) закріплюють основні засади державного устрою	98,2 7,2 9,0	48,2 3,6 3,6	5,4

Як видно з табл. 1, втрати “наукового знання” в змісті соціальних уявлень про **закон** ще більші, ніж це було у випадку з категорією “право”. Причому, якщо в соціальних уявленнях про право більше втрат було в розумінні функцій права, то в асоціаціях із законом втрачається сутність самого явища. Респонденти визначають закон як право, практично не розрізняючи ці поняття, ототожнюючи їх. Кожен четвертий, асоціюючи закон із моральністю, згадує про відповідальність (як покарання за порушення закону).

Рівень абстракції асоціацій досить високий – 32,1% з них можна віднести до прототипів і лише 9,0% – до конкретних репрезентацій. 21,4% респондентів запропонували асоціативні ряди, які можна кваліфікувати як сценарії.

В уявленнях про *Конституцію* втрати наукового знання про сутність і функції цієї правової репрезентації однакові. Порівняно малою є частка моральних асоціацій, як і уявлень на рівні сценаріїв (5,4%). Ті, хто вдавався до понять із сфери моралі, переважно згадували про відповідальність і чесність (брехню). Частка прототипів і конкретних репрезентацій однакова – по 26,8%.

28,6% респондентів, що актуалізували асоціації морального ряду, згадували переважно про порядність, чесність, надійність (табл. 2).

Таблиця 2

Особливості моральних уявлень студентів

Поняття та їх базові ознаки	Частка респондентів, що актуалізували базові ознаки поняття		Частка актуалізованих моральних категорій в асоціативному ряду
	У дефініції	В асоціативному ряду	
Відповідальність:			
1) дотримання законів	1,8	0	28,6
2) виконання взятих зобов'язань	25,0	23,2	
3) прийняття відповідальних рішень (прогнозування наслідків своїх дій)	12,5	0	
4) підзвітність	3,6	0	
Моральні норми:			
1) норми поведінки	94,6	1,8	28,6
2) регулятори ставлень людей один до одного та до суспільства	23,2	1,8	

Показовим є те, що в семантичному полі значень 38% респондентів з *відповідальністю* межує покарання, а 3,6% пов'язують відповідальність з власним Я. Уявлення про відповідальність кожного четвертого досить абстрактні, належать до групи прототипів; удвічі менше респондентів мають уявлення рівня конкретних репрезентацій. Асоціативні ряди 16,1% респондентів можна кваліфікувати як сценарії.

Уявлення про *моральні норми* мають високий ступінь абстракції – 46,4% можна віднести до прототипів і 26,8% – до конкретних репрезентацій. Серед “моральних” асоціацій найчастіше трапляється “совість”. Практично немає асоціацій, пов’язаних із власним Я. Уявлення на рівні сценаріїв продемонстрували 46,4% респондентів.

У 46,4% респондентів в уявленнях про *людину* на першій позиції соціальні її характеристики, решта 53,6% учасників експерименту згадують насамперед про біологічне. Ті, хто вдаються до асоціацій морального ряду, називають переважно чесність, відповідальність, гуманність. 21,4% мають стереотипні уявлення (людина розумна). 60,7% респондентів оперують переважно конкретними репрезентаціями, 39,3% – абстрактними. Уявлення, що можуть кваліфікуватись як сценарії, актуалізували 23,2% респондентів.

До виявів стереотипів можна віднести асоціювання *громадянина* з державою, країною, Батьківщиною. Частка респондентів, що актуалізували такі асоціації, є досить значною – 51,8%. Асоціації на рівні прототипів виникли майже у 52%, а на рівні окремих репрезентацій – у 28,6% учасників експерименту. Близько 38% опитаних в асоціативному ряду відтворили сценарії громадянської поведінки.

Серед асоціацій морального ряду (табл. 3) частіше за все стоять відповідальність, патріотизм, чесність, порядність. Яскравим виявом стереотипів “старого” світосприймання є переконаність значної частки респондентів у тому, що держава має забезпечити реалізацію їх *інтересів* – таких виявилось близько 20%. Серед “моральних” асоціацій частіше за все актуалізуються чесність і рівність. Уявлення про інтереси громадян частіше представлені на рівні конкретних репрезентацій (у 50% респондентів) і значно рідше – на рівні прототипів (12,5%). 21,4% асоціацій представлені у формі сценаріїв.

Аналіз змісту запропонованих дефініцій вказує на дещо спрощену, але досить непогану обізнаність респондентів щодо функцій і форм існування *громадянського самоврядування*. Водночас асоціативний ряд при цьому значно примітивніший. Переважають конкретні репрезентації (35,7% проти майже 40% абстрактних). Лише 9% респондентів мають уявлення, які можна віднести до типу сценаріїв. Порівняно мало моральних категорій в асоціативних рядах, власне, йдеться про одну категорію – рівність.

**Особливості уявлень студентської молоді
про громадянськість**

Поняття та їх базові ознаки	Частка респондентів, що актуалізували базові ознаки поняття		Частка актуалізо- ваних мора- льних категорій в асоціатив- ному ряду
	У дефініції	В асоціатив- ному ряду	
Людина: 1) свідомість 2) мова 3) мислення, розум 4) продукт еволюції 5) знаряддя праці	9,0 7,2 42,9 3,6 0	5,4 1,8 21,4 0 0	14,3
Громадянин: 1) ідентифікація 2) статус 3) права	5,4 62,5 32,1	17,9 50,0 32,1	26,8
Інтереси громадян: усе розмаїття інтересів людей	42,9	60,7	16,1
Громадське самовряду- вання: самостійне вирішення грома- дянами (громадами) питань внутрішнього законодавства	76,8	48,2	7,2
Цінності демократії: принципи демократії	66,1	64,3	14,0

В уявленнях про *цінності демократії* переважають конкретні репрезентації (64,3%), прототипів учетверо менше – 16,1%. Уявлення, які можна віднести до сценаріїв, продемонстрували 23,2% респондентів. Ті, хто вдався до моральних експектацій, згадували переважно про рівність і чесність.

Як видно з табл. 4, як наукові, так і соціальні уявлення про особливості суспільства, яке Україна офіційно буде вже впродовж 14 років, дуже приблизні. Показовою є частка респондентів, у соціальних уявленнях яких представлено дві найважливіші форми існування *демократії* – виборність влади і контроль над владними інституціями. Асоціації у формі конкретних репрезентацій виникли у 12,5% респондентів, у формі прототипів – у

30,4%. Ті, що можуть кваліфікуватися як сценарії, – у 25% учасників експерименту. У ряду асоціацій морального забарвлення найчастіше бачимо справедливість, чесність, рівність. Слід відзначити значну емоційну забарвленість асоціацій – майже у 29% респондентів вона явно позитивна і у 25% – явно негативна.

Таблиця 4

Особливості політичних уявлень студентів

Поняття та їх базові ознаки	Частка респондентів, що актуалізували базові ознаки поняття		Частка актуалізованих моральних категорій в асоціативному ряду
	У дефініції	В асоціативному ряду	
Демократія: 1) влада народу 2) виборність влади 3) контроль над владними інститутами	32,1 7,2 17,9	17,9 5,4 7,2	17,9
Держава: 1) владно упорядковане суспільство 2) адміністративно-територіальний устрій	55,4 42,9	28,6 30,4	16,1
Влада: 1) легітимізоване підпорядкування 2) примус	39,3 12,5	16,1 12,5	35,7
Політична система: 1) соціальна структура 2) класові відносини 3) форма організації влади	39,3 10,7 39,3	17,9 7,2 19,6	3,6
Політичні партії: 1) добровільні об'єднання людей 2) здійснення ідей 3) задоволення інтересів	55,4 21,4 51,8	19,6 7,2 12,5	7,2
Політичні вибори: 1) спосіб зміни влади 2) вільне волевиявлення у формі виборів 3) голосування за кандидатів	33,9 48,2 9,0	5,4 9,0 3,6	41,1

Ряд асоціацій сфери моралі частіше пов'язаний із захищеністю і порядком, власне, тим, що впродовж тривалого проміжку часу очолює рейтинг політичних очікувань українців.

Уявлення про *державу* мають високий ступінь абстракції у 78,6% респондентів, представлені конкретними репрезентаціями – у 14,3%. Ті, що можна кваліфікувати як сценарії, виникли у 23,2% респондентів. Асоціації, які є виявами стереотипів, продемонстрували 12,5% учасників експерименту.

У дефініціях *влади* часто визначення влади підміняється переліком владних інститутів (10,7% респондентів) або осіб, що здійснюють владні повноваження (12,5%). В окремих випадках дефініції підміняються переліком наслідків владних повноважень або ж очікувань тих, хто прагне здобути владу. Асоціативний ряд має досить високий ступінь абстракції – 53,6% уявлень на рівні прототипів проти 26,8% на рівні конкретних репрезентацій. 53,6% асоціацій можна кваліфікувати як сценарії владної поведінки.

Поняття із сфери моралі частіше мають негативне емоційне забарвлення (брехня, нахабність, жорстокість тощо).

Слід зазначити, що 14,3% респондентів (студенти політологічного факультету!) взагалі не змогли визначити, що таке *“політична система”*. Частка прототипів і конкретних репрезентацій майже однакова – відповідно 30,4% і 28,6%. Зовсім незначною (3,6%) є частка уявлень на рівні сценаріїв. Незначною є й частка *“моральних”* асоціацій – актуалізуються поняття *“рівність”* і *“хабарництво”*. Загалом частка негативно забарвлених асоціацій становить 16,1%.

У 32,1% дефініцій *політичні партії* пов'язуються з владою. Частка уявлень на рівні конкретних репрезентацій дещо перевищує частку прототипів – 33,9% проти 30,4%. Досить значною є й частка уявлень на рівні сценаріїв – 26,8%. Серед *“моральних”* складових уявлень про політичні партії частіше за все трапляються обман і зловживання.

“Політичні вибори” зазвичай асоціюються з такими поняттями із сфери моралі, як чесність, фальсифікації, бруд, рівність.

Уявлення 37,5% респондентів можна кваліфікувати як прототипи, 30,4% – як конкретні репрезентації, 48,2% – як сценарії.

Висновок.

1. Поза межами інформаційної складової соціальних уявлень молоді залишається майже половина наявного ресурсу наукових знань.

2. Частка наукових знань у соціальних уявленнях різного типу неоднакова. У моральних і правових уявленнях вона менша, ніж у громадянських та політичних.

3. Частка моральних експектацій у соціальних уявленнях є дуже істотною, можна говорити про їх перенасиченість стереотипами та емоційними компонентами. Ядром семантичного поля моральних значень є очікування рівності, чесності, відповідальності. При цьому розуміння сутності відповідальності надзвичайно схематичне і майже відсутнє уявлення про політичну відповідальність. Соціальні уявлення щодо відповідальності (моральні уявлення) рідше представлені у вигляді сценаріїв порівняно з політичними чи правовими уявленнями. Щоправда, так само мало уявлень на рівні сценаріїв продемонстрували респонденти стосовно поняття “політична система”.

4. Вивчення особливостей змісту соціальних уявлень молоді як чинника конструювання реальності дасть змогу певним чином зорієнтувати зміст суспільствознавчої освіти на розвиток нових, адекватних соціальному запитові уявлень. Зрозуміло, що аналіз і цілеспрямоване конструювання соціальної дійсності, у тому числі й за допомогою суспільствознавчої освіти, не заперечує міфологічних моделей її інтерпретації, а лише доповнює їх. Однак імовірно, що певним чином організований освітній процес здатен трансформувати соціальну архаїку чи принаймні до певної міри зняти ототожнення суб’єктивного та об’єктивного, відображуваного і дійсного, бажаного і реального в соціальних уявленнях. Для цього слід подбати про те, щоб окремими завданнями освіти стали формування вмінь раціонально аргументувати твердження, відчувати суперечності, розрізняти несумісні уявлення, відокремлювати причини соціальних процесів і явищ від їх наслідків.

Л і т е р а т у р а

1. Синкевич З. В., Крокинская О. К., Поссель Ю. А. Социальное бессознательное. – СПб., 2005. – 266 с.
2. Хьюстон М., Штребе В. Введение в социальную психологию. – М., 2004. – 594 с.

© Жадан І. В.

КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ЧИННИК ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ ДО АДАПТАЦІЇ В ІНШОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Досліджується комунікативний потенціал студентів як чинник їх готовності до адаптації в іншомовному середовищі; адаптація в такому середовищі розглядається як особливий випадок виходу особи в “чужий світ”, переживання молодого людиною екстремальної ситуації. Описано концептуальну модель комунікативного потенціалу та її емпіричну верифікацію з огляду на мовну компетентність студентів немовних ВНЗ.

Ключові слова: комунікативний потенціал, адаптація, іншомовне середовище, мовна компетентність, емоційні переживання, комунікативні навички, міжкультурна взаємодія.

Исследуется коммуникативный потенциал студентов как фактор их готовности к адаптации в иноязычной среде; адаптация в такой среде рассматривается как особый случай выхода личности в “чужой мир”, переживания молодым человеком экстремальной ситуации. Описаны концептуальная модель коммуникативного потенциала и ее эмпирическая верификация, исходя из языковой компетентности студентов вузов.

Ключевые слова: коммуникативный потенциал, адаптация, иноязычная сфера, языковая компетентность, эмоциональные переживания, коммуникативные навыки, межкультурное взаимодействие.

The communicative potential of university students as a factor of their readiness for the foreign language environment adaptation is investigated; adaptation in such environment is examined as a special example of a person's coming out to “a strange world”, and experiencing an extreme situation by a young person. The conceptual model of the communicative potential and its empirical verification taking into consideration the language competence of university students who do not study languages as professionals are described.

Key words: communicative potential, adaptation, foreign languages environment, language competence, emotional experience, communicative skill, cross-cultural communication.

Проблема. З розвитком комунікацій і транспортних технологій людство вступило в нову епоху своєї історії, епоху стирання кордонів. Це підтверджує й помітне зростання останнім часом мобільності населення України у світовому соціокультурному просторі. Різко збільшується кількість мігрантів, у світовій спільноті прискорюється процес інтеграції державних утворень до дедалі більших об'єднань. Разом з тим спостерігається й значний вплив з України інтелектуального потенціалу, який спричинено трансформацією соціально-економічної системи, входженням України до європейського та світового економічного простору, а також економічною кризою і зниженням життєвого рівня більшості населення країни. М. Тоба наводить такі дані: “Міграційне сальдо України з іншими країнами становить понад 700 тисяч осіб. Понад 10 мільйонів українських громадян працюють на сезонних або тимчасових роботах за кордоном” [1, с. 134].

Особливо слід відзначити зміни у сфері науки та освіти, де відбувається активний обмін студентами та викладачами, що сприяє взаємозбагаченню знаннями, досвідом та методиками викладання між вітчизняними і зарубіжними колективами. Останнім часом стажування студентів за кордоном стало обов'язковою частиною навчальних програм майже всіх українських ВНЗ. Існує думка, що близько 70% студентів лінгвістичних факультетів провідних закладів вищої освіти України щорічно проходять стажування в країнах, мови яких вони вивчають. За таких обставин створюється ситуація, коли на обмеженій території одночасно перебувають численні етнічні групи, представники різних національностей та культур зі своїми цінностями, традиціями, нормами, менталітетом та способом життя, що активізує процеси взаємодії та взаємообміну культур. Тому дослідження процесів адаптації студентів в іншомовному середовищі стає нагальною потребою. Вона диктується завданнями оптимізації цих процесів та забезпечення попередньої передстартової готовності студентів до адаптації.

Мета статті: описати концептуальну модель комунікативного потенціалу та її емпіричну верифікацію з огляду на мовну компетентність студентів немовних ВНЗ.

Упродовж останніх десятиліть зросло значення кроскультурних досліджень, присвячених виявленню та вивченню чинників, що впливають на процес адаптації особистості до нового культурного середовища [1–4]. У більшості таких досліджень міграції розглядаються з погляду процесів акультурації. Явище акультурації буквально трактується вченими як *засвоєння нової культури*. Це поняття було введено антропологами (Redfield, Linton, Herskovits) 1936 р. й визначалося як результат тривалого безпосереднього контакту різних культурних груп однієї з одною, що значною мірою впливає на культурні стереотипи цих груп. Л. А. Найдьонова наголошує на двосторонності процесу акультурації: “Новоприбульцям, звичайно, треба більше адаптуватися, пристосовуючись до нових умов існування, але навіть самим фактом свого прибуття вони також змінюють умови і для індегенічної (місцевої) спільноти, яка також має адаптуватися до цих змін” [4, с. 192]. Такий підхід пропонує розглядати акультурацію як реципрокний, взаємозумовлений процес реагування двох спільнот на виклики їхнього територіального об’єднання у більш широку спільноту.

В етнопсихологічній літературі виокремлюють дві категорії людей: до першої відносять переселенців або емігрантів, які за власним вибором або вимушено (біженці) назавжди покидають батьківщину, щоб створити власний дім на новому місці. Друга категорія – це візитери: студенти, військові, дипломати, бізнесмени та їхні сім’ї. З нашого погляду, на відміну від емігрантів, щодо яких основними тематичними центраціями адаптації є влаштування побуту, вивчення мови, пошук роботи та ін. [1], у дослідженні проблеми психічної адаптації іноземних студентів важливе місце має бути відведено реалізації ними позитивного комунікативного потенціалу в іншомовному вузівському середовищі. Це характеризує їх як суб’єктів тимчасового ділового спілкування та спільної навчальної діяльності.

Сучасні дослідження свідчать, що процес адаптації студентів за кордоном не завжди протікає успішно і може трактуватися як екстремальна ситуація. Через спонтанність цього процесу люди часто потерпають від подій, які травмують і спричиняють страх, тривогу, психосоматичні захворювання, погану успішність у роботі й навчанні, переривання навчального

процесу, достроковий від'їзд з країни тощо. На думку Н. Б. Михайлової, у випадку входження особи в іншу культуру порушується чи повністю зникає попередня звична ситуація її життя, що становила основний предмет думок і переживань особистості. Її змінює нова, невідома людині ситуація з великою кількістю соціально-психологічних проблем, неодмінною умовою розв'язання яких є активне, творче входження особи в чужий, складний соціум [3]. Це часто викликає в іноземних студентів “культурний шок”, який може супроводжуватися постійним відчуттям тривоги, роздратованістю, страхом перед контактами з іншими людьми, невпевненістю в собі, соматичними захворюваннями, депресією, агресивністю, ворожістю щодо себе та представників приймаючої країни [5].

Культурний шок може призвести до кризи соціальної ідентичності особистості за необхідності повністю інтегруватися в іншу культуру. Адже кожна людина, яка потрапляє в іноземну країну, неминуче постає перед проблемою, як влитися в нову соціальну ситуацію і при цьому не “втратити” себе, свою особистісну цілісність і стабільність. Хтось надає перевагу іншій стратегії: усвідомити й змінити свої попередні стереотипні настанови під впливом нових реалій.

Враховуючи сказане вище, ми спрямовуємо своє дослідження на вивчення адаптації студентів в іноземному середовищі як особливого випадку виходу людини в “чужий світ”, що має допомогти в подальшій підготовці студентів до подібних екстремальних ситуацій. Такий підхід зумовив вибір мети дослідження.

Дослідження проводилося у два етапи:

1) вивчення соціально-психологічних проблем адаптації в іноземному середовищі на основі напівструктурованого глибинного інтерв'ю;

2) розробка концептуальної моделі і методики оцінювання комунікативного потенціалу студентів та їх емпірична верифікація.

1-й етап дослідження. Опитування проводилося серед української студентської молоді, яка нещодавно повернулася з-за кордону. Інтерв'ювалися представники різних спеціальностей, переважно лінгвісти (45%). Було опитано 12 осіб віком від

18 до 25 років, серед яких 7 жінок і 5 чоловіків. Освітній статус респондентів: студентів – 8, аспірантів – 4. При доборі респондентів враховувалося, що студенти стажувалися в різних країнах, у різний час, мали різні терміни стажування і різний рівень готовності до адаптації в іншомовному середовищі.

На цьому етапі дослідження було зроблено спробу виявити типові проблеми соціально-психологічної адаптації, з якими студенти стикаються під час проходження стажування за кордоном. На нашу думку, зрозуміти поведінку людини можна лише знаючи ситуативні умови, в яких вона перебуває. Ми також визначали, яким чином вибір стратегії поведінки впливає на розв'язання проблеми інтеграції в новому соціальному середовищі. Важливе місце на цьому етапі було відведено дослідженню ролі мовної компетентності в процесі міжкультурної адаптації.

Опитування проводилося методом напівструктурованого глибинного інтерв'ю. Взавши за основу підхід Б. Д. Паригіна [6] до визначення структури психологічної готовності до соціальної дії (така готовність охоплює цілий ряд компонентів, що забезпечують самоефективність особистості впродовж усієї міжкультурної взаємодії), ми виділили чотири **основні етапи процесу міжкультурної комунікації**, які й визначили структуру нашого глибинного інтерв'ю:

1) *передстартовий* – передбачає формування настанов на вхідження в іншомовне середовище;

2) *початковий* – характеризується наявністю здатності максимального залучення особи до комунікативної діяльності;

3) *перебігу акту міжкультурної комунікації* – повинен містити такі соціально-психологічні характеристики, як здатність взяти за мету подолання попередніх поведінкових стереотипів, спроможність у нестандартній ситуації змінювати власні настанови та створювати нові, а також готовність самостійно взяти на себе відповідальність за прийняття рішень;

4) *завершальний* – передбачає здатність до ефективного досягнення мети міжкультурної взаємодії.

Аналіз емпіричних даних про особистісний профіль 12-ти опитаних студентів дав змогу зауважити полярні реакції на зміну умов існування (табл. 1).

Таблиця 1

**Адаптація в іншомовному середовищі
залежно від мовної компетентності**

Мовна компетентність	Само-ефективність	Емоційні переживання	
		позитивні	негативні
Досконале знання іноземної мови	R ⁺	Нові враження Соціальні контакти	Нерозуміння культурних традицій
	R ⁻	Нові перспективи Орієнтація на особисті досягнення	Невпевненість у собі Відсутність рідних Нездатність вільно спілкуватися мовою через хвилювання
Погане знання іноземної мови	R ⁺	Можливість заробітку Соціальні контакти Розуміння життєво важливих фраз	Недостатній рівень володіння мовою
	R ⁻	Нові перспективи Цікава робота Соціальні контакти	Складності за-своєння мови Втрата соціальних контактів Звільнення з роботи Припинення навчання Швидкий від'їзд
Незнання іноземної мови	R ⁺	Соціальні контакти Уміння порозумітися з іноземцями	Короткий час перебування за кордоном
	R ⁻	Нові перспективи	Заборона в'їзду в країну через незнання елементарної лексики

R⁺ – ефективна адаптаційна здатність студентів;

R⁻ – безпорадність під час адаптації

У цілому дослідженням встановлено, що на момент в'їзду до іншомовної країни більшість опитуваних не мала чіткого уявлення про те, як розв'язувати проблеми загальної орієнтації в новій життєвій ситуації. Це стало складним і небезпечним випробуванням для психіки студентів, викликавши значне емоційне напруження і культурний шок.

Табл. 1 містить опис шести характерних випадків адаптаційної здатності опитуваних за наявності в них різних рівнів мовної компетентності. Порівняння основних емоційних переживань студентів, які добре знали мову, не досить вільно володіли та зовсім не володіли мовою приймаючої країни, дає підстави стверджувати, що майже всі вони перш за все були пов'язані із встановленням та підтриманням нових соціальних контактів. Слід проте відмітити, що на початковому етапі перебування за кордоном більшість опитаних тяжіла до спілкування виключно з тими людьми, з якими можна було добре порозумітися рідною мовою. Також важливе місце належить отриманню вигідного місця роботи та новим перспективам особистісного розвитку на території приймаючої країни. Негативні переживання за цих умов пов'язані з відчуттям самотності через втрату соціальних контактів, відсутність близьких людей, а також із незадоволеністю життям, складністю подолання мовних та культурних бар'єрів, причиною чого були невпевненість у своїй мовній компетентності та культурний шок. Культурний шок спричинили брак знань про культурні традиції жителів приймаючої країни, а також нездатність прийняти надто обтяжливі загальні норми і правила, що вимагали відмови від попередніх життєвих стереотипів та організації поведінки відповідно до нової конкретної ситуації. Такий вибір стратегії реагування міг викликати підозріливе, обурливе ставлення до місцевого населення, що в одного з опитуваних навіть стало причиною звільнення з роботи, припинення навчання та швидкого від'їзду з країни.

Як не дивно, саме лінгвісти виявили найвищий ступінь невпевненості у своїй мовній компетентності. Було з'ясовано, що лінгвісти з досить високим рівнем володіння іноземною мовою мали набагато більше проблем у спілкуванні з іноземцями, ніж ті студенти, які погано володіли іноземною мовою або й зовсім не знали її. Спілкуючись з іноземцями вони часто бояли-

ся зробити помилку в побудові речення чи не знайти потрібного слова для чіткого висловлення своєї думки. Це й ставало причиною високої емоційної напруги ще задовго до спілкування. Як правило, такий психологічний стан супроводжувався довгим обмірковуванням окремих думок і фраз наперед. Проте в ході спілкування ці фрази забувалися, плуталися, що спричиняло надзвичайне хвилювання, велику кількість граматичних помилок, тремтіння голосу та інші негативні реакції. Особливо це проявлялося у статусних відносинах студентів з викладачами на початковому етапі їх перебування за кордоном. З плином часу студенти стали більш упевненими в собі, в них з'явилася готовність до спілкування з іноземцями та здатність самостійно вирішувати навчальні та повсякденні проблемні ситуації.

Цікава картина спостерігалася в групі студентів, які, від'їжджаючи за кордон, зовсім не володіли мовою. Студент із високим рівнем самоефективності виявився найбільш успішним з усіх 12-ти опитуваних. Він їздив до Німеччини на конференцію, при цьому добре знав англійську мову, якою міг спілкуватися в науковому середовищі, але зовсім не знав німецької. Проте там, де виключалася можливість застосування англійської мови, він добре міг порозумітися з іноземцями, застосовуючи компенсаторні механізми, такі як жести, показування пальцем, кивання головою або малювання. У результаті опитуваний зовсім не відчував напруження під час спілкування. Він легко вступав у контакт з місцевим населенням і завжди мав позитивний результат дискусії.

Отже, можна зробити висновок, що існує два основних чинники готовності до адаптації: рівень мовної компетентності та соціально-психологічний компонент (передбачає засвоєння та вміння реалізувати певний набір комунікативних навичок, що в сумі становлять реальний комунікативний потенціал студента). Оскільки мовний чинник не забезпечує ефективної адаптації до іншомовного середовища, постає завдання детального дослідження соціально-психологічного компонента адаптації.

2-й етап дослідження. На цьому етапі було запропоновано концептуальну модель комунікативного потенціалу студентів. На сьогодні у вітчизняній і західній науковій літературі існує багато наукових праць, присвячених вивченню ефективності в процесі комунікації, у т. ч. міжкультурної комунікації

студентів. На думку О. Швед, під комунікативним потенціалом студентів слід розуміти “сукупність особистісних рис, здібностей та умінь, які створюють комунікативну структуру кожного окремого студента, його індивідуальний стиль при взаємодії з іншими членами студентського мікросоціуму” [2]. Основні навички та вміння, досліджувані нами, стосуються комунікативної, мовної та соціокультурної компетентності студентів, які перебувають за кордоном. Це передбачає інтегрування кількох наукових аспектів, а саме: психолінгвістичного, лінгвосоціопсихічного, соціолінгвістичного, мовного і культурологічного.

У розумінні психологічної сутності процесу комунікації ми спиралися на підхід, розроблений американськими психологами Е. Філіпсом та Б. Сімоном. Перевагою цього теоретичного підходу є його комплексність; він передбачає аналіз прояву ситуації міжкультурного спілкування, виходячи з того, як “власна ідентичність та значиме існування особистості залежать від віднайдення людиною свого місця в іншому соціальному середовищі” [7, р. 66]. Здатність зайняти це “місце”, у свою чергу, значною мірою залежить від інтерактивних здібностей особистості. Надзвичайно важливим в ефективній міжкультурній взаємодії є те, наскільки швидко у відповідній ситуації людина здатна реалізувати свої комунікативні навички. Філіпс вважає, що про соціальну вмілість людини можна скласти уявлення з того, “наскільки вона вміє спілкуватися з іншими, задовольняючи свої права, вимоги, задоволення чи обов’язки, до певної міри не порушуючи тих самих прав, вимог, задовольень чи обов’язків інших людей, а навпаки, поділяє ці права та ін. з іншими людьми у вільному та відкритому взаємообміні” [7, р. 13].

Західні психологи надають перевагу вивченню таких основних комунікативних навичок: невербальні елементи [8]; рефлексивні елементи з концентрацією на тому, що говорить людина та зворотним відображенням того, що мається на увазі [9]; уміння слухати, впливати та переконувати співрозмовника; уміння вести переговори; уміння взаємодіяти в групі [10] та ін. У вітчизняній науковій літературі чільне місце посідають дослідження мовної компетентності емігрантів та візитерів і працездатності в умовах перебування за кордоном [3], соціокультурної компетентності та вміння володіти невербальними засобами [2]. Нові методики Інституту рефлексивних

досліджень та спеціалізації (м. Київ), на які ми спираємося, спрямовано на вивчення та культивування групової рефлексії в процесі навчання студентів іноземної мови. У межах цих методик групову рефлексію трактують як “багатомірне утворення, вершину якого утворюють компоненти рефлексії взаємодії, взаєморозуміння та взаємоузгодження, що складають комунікативно-кооперативну сферу, яка опосередковує інтелектуальний та особистісний типи рефлексії” [11].

Аналіз традиційної системи навчання іноземної мови в школі та у вищому навчальному закладі часто засвідчує її безрефлексивність і націленість на розвиток лише змістових аспектів володіння мовленням, тобто на знання лексичного матеріалу за певними темами. При цьому рефлексіоністи вважають, що вміння спілкуватися в іншомовному середовищі охоплює не лише вміння висловлюватися мовою приймаючої країни, а й уміння самостійно залагоджувати проблемні ситуації, що виникають, знаходити виходи з “глухих кутів”, долати особистісну конфліктність, що супроводжує процес адаптації студентів в іншомовному середовищі [12]. Тому розроблена нами концептуальна модель комунікативного потенціалу студентів в іншомовному середовищі спирається на такі теоретичні положення:

1) комунікативний потенціал студентів, розгорнутий у спілкуванні, є ресурсом підвищення їх готовності до адаптації в іншомовному середовищі;

2) комунікативний потенціал – це інтегроване структурно-функціональне утворення, в основі якого лежать зв'язки індивіда з іншомовним середовищем;

3) особливості комунікативного потенціалу визначаються структурою та рівнем розвитку групової рефлексії;

4) в основі ефективної комунікації лежить механізм саморефлексії, що дає змогу людині бути самоефективною протягом усього процесу міжособистісного спілкування і досягати бажаних результатів комунікативної взаємодії.

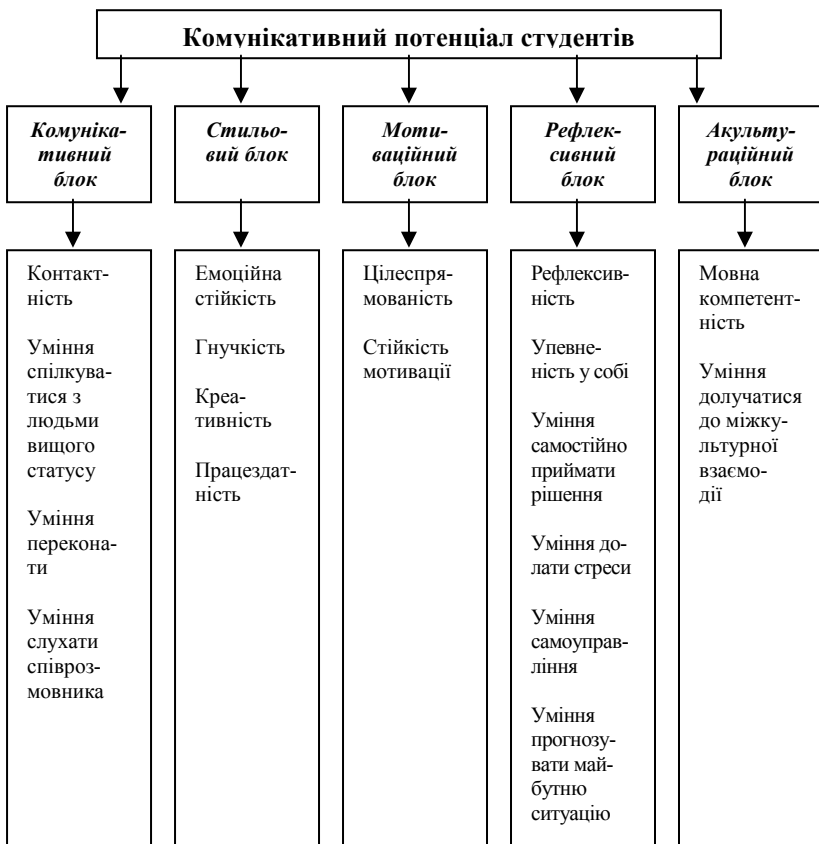
Такий підхід зумовив потребу створити методiku оцінювання комунікативних навичок студентів. *Мета методики* – оцінити рівень розвитку комунікативних навичок у студентів, що проявляється в ступені вираженості прагнення до активної міжкультурної взаємодії.

Опитуваним пропонувалося попрацювати з анкетною, що складалася із 40 суджень і запропонованих варіантів відповідей. В основу кожного із суджень було покладено одну з комунікативних навичок, які ми вважаємо обов'язковими для успішної адаптації студентів в іншомовному середовищі.

Передусім ми визначили структуру та рівні комунікативного потенціалу студентів (рис. 1). Щоб підвищити достовірність результатів, до анкети було включено прямі і зворотні твердження. Кількість прямих і зворотних тверджень збалансовано: варіантам “так” і “ні” за кожною шкалою відповідає однакова кількість пунктів анкети. Аби уникнути труднощів при виборі традиційних відповідей “так” і “ні” через їхню категоричність, в анкеті було запропоновано більш розширений набір варіантів відповідей: “згоден”, “швидше згоден, ніж не згоден”, “швидше не згоден, ніж згоден”, “не згоден” і “важко відповісти”). Кожне судження оцінювалося максимально в 4 бали, відповідно найнижчий бал був 1. За вибір запитання “важко відповісти” опитуваний отримував 0 балів, тобто вибір не оцінювався.

Приклади тверджень:

- якби я мав можливість поспілкуватися з кимось із носіїв іноземної мови, я б обов'язково скористався нею (пряме твердження);
- якщо я й буду спілкуватися з іноземцями, то лише в разі крайньої потреби (зворотне твердження);
- коли оточення змінюється, я завжди намагаюся зробити його більш звичним (зворотне твердження);
- я люблю зміни в житті – нові враження, нових людей, нове оточення навколо себе (пряме твердження);
- я вільно спілкуюся з іноземцями англійською мовою (пряме твердження);
- я добре розумію англійську мову, але мені самому складно висловити свої думки англійською (зворотне твердження);
- навіть у складній ситуації я завжди знаю, що треба говорити (пряме твердження);
- коли я не знаю, що сказати, то відчуваю сильне хвилювання (зворотне твердження) та ін.

Рис 1. Комунікативний потенціал студентів

Коли опитувані відповіли на запитання анкети, їм запропонували вказати свою оцінку з англійської мови, а також дати оцінку, якою б вони самі оцінили свої знання.

Дослідження проводилося 2004 р. за участі студентів немовних ВНЗ: Київського національного університету технологій та дизайну та Міжнародного європейського університету (м. Київ). До вибірки увійшли представники двох напрямів спеціалізації: економічного та інженерно-технологічного (усього 69 осіб). Загальний склад вибірки наведено в табл. 2. Вік опи-

туваних від 19 до 21 року. Статевий склад вибірки – 18 чоловіків і 51 жінка. Із загальної кількості опитуваних 39 осіб уже раніше побували за кордоном.

Таблиця 2

Характеристика вибірки

ВНЗ	Спеціальність	Кількість респондентів
Європейський університет	Менеджери	24
	Організатори виробництва	7
	Маркетологи	2
КНУТД	Інженери	6
	Конструктори	5
	Технологи	13
	Хіміки	12

Аналіз емпіричних даних здійснювався у два етапи:

1) визначалася середня оцінка комунікативних навичок у студентів по вибірці загалом;

2) середні показники порівнювалися за спеціальностями, статевую ознакою; з'ясувалося також, як рівень розвитку комунікативного потенціалу співвідноситься з академічною оцінкою з іноземної мови та самооцінюванням студентами своїх знань.

У табл. 3 представлено середні арифметичні (по всій вибірці) і стандартні відхилення за всіма шкалами методики, що застосовувалася в дослідженні. Як видно з даних, наведених у таблиці, в опитуваних студентів значимо вищі показники контактності, гнучкості, креативності, цілеспрямованості та вміння прогнозувати майбутню ситуацію. Значимо нижчі такі комунікативні навички, як емоційна стійкість, стійкість мотивації, уміння самостійно приймати рішення і мовна компетентність.

У табл. 4 представлено середні арифметичні і стандартні відхилення за всіма шкалами методики. Групи розділено за статевою ознакою “чоловіки – жінки”. За даними, представленими в таблиці, у жінок значимо вищі показники контактності, уміння слухати співрозмовника, креативність, цілеспрямованість, уміння приймати рішення. У чоловіків дещо вищі показники рефлексивності, працездатності, уміння долати стреси та вміння прогнозувати майбутню ситуацію.

Таблиця 3

**Середні значення і стандартні відхилення шкал за вибіркою
(за 4-бальною шкалою)**

Комунікативні навички	Середнє значення	σ
Контактність	2,86	0,93
Уміння спілкуватися з людьми вищого статусу	2,08	0,80
Уміння переконати співрозмовника	2,33	2,31
Уміння слухати співрозмовника	2,87	0,44
Емоційна стійкість	1,87	0,85
Гнучкість	2,49	0,75
Креативність	2,60	0,64
Працездатність	2,20	0,84
Цілеспрямованість	3,49	0,48
Стійкість мотивації	1,95	0,61
Рефлексивність	2,28	0,66
Упевненість у собі	2,56	0,69
Уміння самостійно приймати рішення	1,69	0,88
Уміння долати стреси	2,11	0,60
Уміння володіти собою	2,3	0,85
Уміння прогнозувати майбутню ситуацію	2,51	0,74
Мовна компетентність	1,60	0,56
Уміння долучатися до міжкуль-турної взаємодії	2,12	0,91

**Середні і стандартні відхилення шкал за статевим критерієм
(за 4-бальною шкалою)**

Комунікативні навички	Чоловіки (18 осіб)	Жінки (51 особа)	σ
Контактність	2,76	3,02	0,93
Уміння спілкуватися з людьми вищого статусу	2,12	2,16	0,80
Уміння переконати співрозмовника	2,21	2,45	2,31
Уміння слухати співрозмовника	2,81	2,98	0,44
Емоційна стійкість	1,99	1,95	0,85
Гнучкість	2,49	2,50	0,75
Креативність	2,40	2,75	0,64
Працездатність	2,46	2,25	0,84
Цілеспрямованість	3,36	3,65	0,48
Стійкість мотивації	1,98	1,99	0,61
Рефлексивність	2,44	2,25	0,66
Упевненість у собі	2,50	2,65	0,69
Уміння самостійно приймати рішення	1,66	1,80	0,88
Уміння долати стреси	2,29	2,11	0,60
Уміння володіти собою	2,11	2,10	0,85
Уміння прогнозувати майбутню ситуацію	2,65	2,54	0,74
Мовна компетентність	1,70	1,73	0,56
Уміння долучатися до міжкультурної взаємодії	2,24	2,20	0,91

У табл. 5 представлено середні арифметичні і стандартні відхилення за всіма шкалами методики. Групи виокремлено за критерієм академічної оцінки з іноземної мови та самооцінювання студентами своїх знань: 1) студенти, які мають академічні оцінки з мови “відмінно” або “добре” і високо оцінюють себе; 2) студенти, які мають академічні оцінки з мови “відмінно” або “добре” з низькою самооцінкою; 3) студенти, які мають академічну оцінку з мови “задовільно”, але оцінюють себе вище; 4) студенти, які мають академічну оцінку з мови “задовільно”, з низькою самооцінкою.

Середні і стандартні відхилення шкал за критерієм співвідношення академічної оцінки з іноземної мови та самооцінки (за 4-бальною шкалою)

Комунікативні навички	Відмінно, добре+ (23 особи)	Відмінно, добре – (25 осіб)	Задовільно+ (4 особи)	Задовільно – (17 осіб)	σ
Контактність	2,53	2,87	3,63	2,79	0,93
Уміння спілкуватися з людьми вищого статусу	1,88	2,02	2,50	1,79	0,80
Уміння переконати співрозмовника	2,40	2,07	2,00	2,14	2,31
Уміння слухати співрозмовника	2,46	2,79	3,50	2,79	0,44
Емоційна стійкість	1,78	1,98	2,08	1,55	0,85
Гнучкість	2,22	2,64	2,00	2,50	0,75
Креативність	2,22	2,67	2,50	2,68	0,64
Працездатність	2,01	2,46	1,63	1,79	0,84
Цілеспрямованість	2,94	3,56	4,00	3,50	0,48
Стійкість мотивації	1,71	1,98	2,25	2,11	0,61
Рефлексивність	2,01	2,44	2,13	1,96	0,66
Упевненість у собі	2,25	2,61	2,75	2,26	0,69
Уміння самостійно приймати рішення	1,56	1,80	1,75	1,54	0,88
Уміння долати стреси	1,91	2,14	2,00	1,83	0,60
Уміння володіти собою	1,89	2,11	2,13	1,86	0,85
Уміння прогнозувати майбутню ситуацію	2,19	2,67	2,63	2,36	0,74
Мовна компетентність	1,49	1,57	1,25	1,43	0,56
Уміння долучатися до міжкультурної взаємодії	0,91	2,14	1,38	2,00	0,91

+ висока самооцінка; – низька самооцінка.

Висновки.

1. Існують два основних чинники готовності до адаптації в іншомовному середовищі: рівень мовної компетентності і со-

ціально-психологічний компонент (передбачає засвоєння студентами певного набору комунікативних навичок та вміння реалізувати свій реальний комунікативний потенціал).

2. Мовний чинник є важливим під час адаптації в іншомовному середовищі, але сам по собі не забезпечує її ефективності.

3. Є певна відмінність між академічною оцінкою студентів з іноземної мови й тим, як вони оцінюють самі себе. За цим критерієм виділено чотири групи студентів: ті, які мають академічні оцінки з мови “відмінно” або “добре” і високо оцінюють себе; ті, які мають академічні оцінки з мови “відмінно” або “добре” з низькою самооцінкою; студенти, які мають академічну оцінку з мови “задовільно”, але оцінюють себе вище, й ті, які мають академічну оцінку з іноземної мови “задовільно”, з низькою самооцінкою. Ці групи відрізняються показником соціально-психологічного компонента адаптації.

4. Розробляючи тренінг готовності студентів до адаптації в іншомовному середовищі, слід враховувати співвідношення мовного й соціально-психологічного компонентів адаптації, а також те, як вони виражені в кожній із чотирьох груп. При цьому слід задіяти два підходи:

- диференційний – виділити групи з різним співвідношенням чинників;
- індивідуальний – враховувати конфігурацію комунікативного потенціалу кожного окремого студента.

Література

1. *Тоба М.* Адаптація емігрантів до нового етнічного середовища // Соціальна психологія. – К., 2003. – № 1. – С. 134–139.
2. *Иванова Н. Л.* Социальная идентичность в различных социокультурных условиях // Вопросы психологии. – М., 2004. – № 4. – С. 65–75.
3. *Михайлова Н. Б.* Психологические исследования ситуации миграции // Психол. журн. – М., 2000. – Т. 21, № 1. – С. 26–38.
4. *Найденова Л. А.* Развитие территориальных сообществ в контексте миграционных процессов // Миграция в Европе: социальные и психологические аспекты: Междунар. конф. – Судак, 2004. – С. 190–195.
5. *Juffer K. A.* (1984). State of the art research on culture shock // ISECSI Bulletin of International Interchanges. – 1984. – № 21. – P. 16–28.

6. *Парыгин Б. Д.* Психологическая готовность к деятельности // Социально-психологическая теория. – СПб., 2000. – С. 224–236.
7. *Phillips E.* The social skills basis of psychopathology. – New York: Grune and Stratton, 1999.
8. *O'Brien J. S., Holborn S. W.* Verbal and nonverbal expressions as reinforcers in verbal conditioning of adult conversation // Journal of Behaviour Psychiatry. – 1979. – № 10. – P. 267–269.
9. *Hayes J.* Interpersonal skills at work (2nd edn). – London: Routledge, 2002.
10. *Hargie O., Dickson D.* Skilled interpersonal communication. Research, theory and practice (4th edn). – London – New York, 2004.
11. *Найденов М. И., Григоровская Л. В.* Персональная педагогика на основе концепции групповой рефлексии как форма психокоррекционной работы практического психолога // Проблемы розвитку та вдосконалення психологічної служби системи освіти: Тези конф. – Донецьк, 1994. – С. 14–16.
12. *Найденова Л. А.* Диалог и рефлексивные способности партнеров // Человек в мире диалога: Тез. всесоюз. конф. – Ленинград, 1990. – С. 158–159.

© Кузічкіна Н. В.

С. І. Позняк

УЯВЛЕННЯ УЧАСНИКІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ПРО ДОБРОГО ГРОМАДЯНИНА

Аналізується значення соціальних уявлень особистості/групи в процесі адаптації до соціальних змін і їх наслідків для умов життя та діяльності особистості, а також роль суспільствознавчої, зокрема громадянської, освіти як чинника формування соціальних уявлень учнів і технології підвищення їх соціально-адаптивних можливостей у межах шкільної освіти. Розглянуто підходи до класифікації громадянських компетентностей як мети громадянської освіти школярів. Наведено результати психосемантичного дослідження уявлень учнів старших класів і вчителів основного і старшого ступенів ЗОШ щодо доброго громадянина; висвітлено їх значення для окреслення шляхів підвищення соціально-адаптивних можливостей учнів засобами громадянської освіти.

Ключові слова: соціальні уявлення, адаптація, соціально-адаптивні можливості, громадянська освіта, громадянська компетентність.

Анализируется значение социальных представлений личности/группы в процессе адаптации к социальным изменениям и их последствиям для условий жизни и деятельности личности, а также роль обществоведческого, в частности гражданского, образования как фактора формирования социальных представлений учащихся и технологии повышения их социально-адаптивных возможностей в рамках школьного образования. Рассмотрены подходы к классификации гражданских компетентностей как цели гражданского образования школьников. Представлено результаты психосемантического исследования представлений учащихся старших классов и учителей основной и старшей ступеней общеобразовательной средней школы о хорошем гражданине; освещено их значение для определения путей повышения социально-адаптивных возможностей учащихся средствами гражданского образования.

Ключевые слова: социальные представления, адаптация, социально-адаптивные возможности, гражданское образование, гражданская компетентность.

In the article consideration is given to the role of social representations of an individual/group in the process of adaptation to social changes and their impact on individual's life and activities as well as the role of social studies and citizenship education in particular as a factor of students' social representation development and technology of increasing their social adaptation capabilities within school education. Approaches to citizenship competences as the goal of citizenship education are described. The article presents the results of the psycho semantic research of upper-secondary school students' and lower- and upper-secondary school teachers' representations of a good citizen and considers their impact on identifying ways of increasing students' social adaptation capabilities by means of citizenship education.

Key words: social representations, adaptation, social adaptation capabilities, citizenship education, citizenship competence.

Проблема. Громадянська освіта є ключовим фактором соціальної адаптації учнів у межах школи. Вивчення соціальних уявлень учасників навчально-виховного процесу про громадянські цінності дає змогу визначити напрями вдосконалення

системи громадянської освіти для підвищення соціально-адаптивних можливостей учнів ЗОШ.

Мета статті: розглянути роль соціальних уявлень особистості в процесі адаптації до соціального контексту, а також роль громадянської освіти як чинника формування соціальних уявлень учнів і технології підвищення їх соціально-адаптивних можливостей.

Здатність особистості до соціальної адаптації, за К. Абульхановою [1], залежить від способу використання нею своїх інтелектуальних здібностей у реальному житті, неперервності інтелектуальних занять, потреби постійно мислити. Ця здатність залежить від ставлення людини до соціальної дійсності, її життєвої позиції, настанов, цінностей, орієнтацій, які вона визначає, іншими словами, від соціальних уявлень особистості. Соціальні уявлення виконують реальну життєву і соціальну функцію. Ця функція, з погляду соціальної адаптації, в одних випадках виявляється позитивною, в інших – негативною, малопродуктивною. Позитивне, активне ціннісне ставлення до соціальної дійсності, потреба брати участь у значущих соціальних процесах сприяє усвідомленню сутності того, що відбувається, постановці проблем і завдань. Пасивне або негативне ставлення до соціальної дійсності блокує потребу шукати конструктивні рішення і, взагалі, структурно, послідовно, цілеспрямовано мислити.

Школа, на думку Ф. Одіже [2], завжди виконувала потрійну функцію: навчання, виховання та підготовки дітей до життя в суспільстві. Ідеться про засвоєння учнями певних знань, досвіду, вмій та навичок в межах загальнонавчаних академічних дисциплін, а також створення можливостей для опанування ними правил життя в суспільстві, етичних та моральних норм і стандартів, які не тільки формують уявлення дітей про людину і суспільство, а й самі будуються на них. Отже, шкільна освіта справляє цілеспрямований вплив на соціальні уявлення молоді, підвищуючи її соціально-адаптивні можливості.

Під кутом зору реалізації завдання розвитку самостійної, відповідальної та компетентної особистості, здатної до самореалізації в суспільстві особливе місце належить суспільство-

знавчій освіті, політичній, або громадянській, зокрема. Пояснюється це, перш за все, тим, що вона створює умови для дискусії і діалогу на основі спірних питань, стимулює участь і співпрацю, створює демократичну атмосферу як у класі, так і в школі в цілому завдяки парадоксальності її мети: з одного боку, сприяти солідаризації учнів із стандартами та цінностями, що є соціальною спадщиною, і забезпечити їх інтерналізацію, а з іншого – розвивати їхнє критичне мислення для того, щоб вони могли вільно створювати й розвивати стандарти й цінності самостійно. Конфлікт громадянської освіти полягає в наданні учням знань про суспільство, в якому вони живуть, забезпеченні усвідомлення його цінностей та одночасно створенні можливостей для їх критичного аналізу, виявлення відповідальності й ініціативи щодо їх перегляду, якщо вони перешкоджають вільному використанню прав і свобод. Це дає змогу розглядати громадянську освіту як ключовий фактор соціальної адаптації учнів у межах школи, фактор, що сприяє розвитку здатності учнів усвідомлювати й розв'язувати проблеми, які визначають сучасний стан суспільства. Саме тому громадянська освіта виходить на перший план у часи соціальних криз, проблем і сумнівів, про що свідчить її нинішня актуальність як на національному, так і загальноєвропейському рівні.

Дж. Равен [3] називає соціальну, громадянську і політичну освіту центральними складовими навчання компетентності, вирішальною умовою ефективної поведінки, а адекватні соціальні уявлення – невід'ємною частиною компетентності. Він підкреслює, що для компетентної й адекватної поведінки потрібно створити більш адекватні уявлення про суспільство, механізми його функціонування і нашу роль у ньому. Але їх не можна розвивати безвідносно до особистих систем цінностей, і система освіти, шкільної або соціальної, повинна це враховувати. Важливі види компетентності формуються тільки у зв'язку із значущими для особистості цілями.

Цю думку важливо враховувати в процесі навчання. Слід пам'ятати, що дитина, яка приходить до школи, уже має уявлення і знання про норми життя та взаємовідносини в суспільстві, тобто має певні соціальні уявлення. Як зауважував С. Московічі, школа, як і інші соціальні інститути, є посередником у процесі

інтеграції і модифікації індивидом соціальної інформації, створеної культурою та окремими групами, впливаючи на “переклад” інформації в уявлення здорового глузду. Найголовнішим фоном, на якому розгортається цей процес, є група, її досвід, система уявлень, що склалася раніше [4].

Два аспекти соціальних уявлень потребують особливої уваги. Це судження і настанови. Право і справедливість присутні у свідомості кожного учня і справляють на нього потужний моральний та емоційний вплив, особливо в старшій школі. Кожний учень упевнений, що його уявлення про спосіб життя і відносини між людьми в суспільстві є правильними, якщо не найкращими. Через свої уявлення учень інтерпретує навколишній світ і спілкується з іншими. Тому їх, на думку Одіже, не можна вважати перепоною, яку потрібно прибрати. Їх роль більш складна. На них можна і потрібно посилалися під час роботи в класі, оскільки вони репрезентують індивідуальний досвід і думки учнів. За такого підходу учні оволодівають громадянськими знаннями через вправу, яка допомагає їм усвідомити свої власні уявлення та дистанціюватися від них.

Зміст громадянської освіти спрямований на формування низки категорій компетентностей, кожна з яких має відображатися в будь-якій навчальній ситуації:

- *когнітивні компетентності*, які, своєю чергою, охоплюють чотири групи: 1) правові і політичні компетентності; 2) знання міжнародної ситуації; 3) компетентності процедурного характеру; 4) знання принципів і цінностей прав людини та демократичного громадянства;

- *етичні компетентності і ціннісний вибір*, що становлять емоційний аспект і стосуються переконань та усвідомлення принципів, які є основою взаємовідносин особи з іншими людьми і світом та поширюються освітою для демократичного громадянства; ідеться про свободу, рівність і солідарність;

- *здатність до дії, або соціальні компетентності*, що означають здатність жити й співпрацювати з іншими, розв’язувати конфлікти за принципами демократичного права, брати участь у публічних дебатах [5].

Інша класифікація, запропонована Р. Фельдхаусом [6], розглядає компетентності (знання, настанови та цінності, інте-

лектуальні вміння та вміння участі) відповідно до чотирьох вимірів громадянства: *політичного і правового, соціального, культурного та економічного*.

На основі наведених класифікацій громадянських компетентностей, що визначають мету, зміст і методику громадянської освіти, було побудовано модель доброго громадянина, на якій ґрунтується емпірична частина нашого дослідження. Її метою є вивчення уявлень старшокласників, учителів основного і старшого ступенів ЗОШ та розробників змісту суспільствознавчої освіти про доброго громадянина.

У дослідженні брали участь 30 учнів 10–11 класів і 30 учителів різних предметів ЗОШ м. Києва, а також 18 учителів, науковців та керівників освіти різних рівнів, причетних до формування змісту суспільствознавчої, зокрема громадянської, освіти шляхом розробки її основних напрямів на рівні концептуальних документів, навчальних програм з окремих предметів/курсів та їх навчально-методичного забезпечення.

Зазначимо, що оскільки в дослідженні брала участь обмежена кількість учасників, його результати можуть свідчити тільки про певні тенденції, що спостерігаються в галузі громадянської освіти старшокласників.

Вважаємо за доцільне зупинитися на результатах факторного аналізу масиву даних, отриманих у результаті опитування учнів старших класів ЗОШ. Аналізуючи оцінки респондентів щодо запропонованих характеристик доброго громадянина (за основу було взято шестифакторну модель), ми виділили основні складові семантичного простору уявлень учнів про доброго громадянина.

Першим, найбільш інформативним фактором став фактор *лояльності*, що свідчить про налаштованість учнів на законслухняність, повагу до влади, підтримку існуючих норм культури та співжиття, національної ідеї, повагу до представників уряду, усвідомлення обов'язку брати участь у голосуванні. *Другий і третій* фактори об'єднали судження, які представляють *позитивні риси особистості*. (Це весела, доброзичлива, порядна та добра людина з позитивними думками, яка намагається з усіма знайти спільну мову, веде здоровий спосіб життя). *Четвертий* фактор об'єднав судження під назвою *“загальна культура”* й

охопив такі норми поведінки, як надання допомоги незнайомим людям, підтримання чистоти на вулицях і піклування про навколишнє середовище, небайдужість до менш забезпечених співвітчизників, знання власних прав і повага до прав інших. *П'ятий* фактор поєднав риси, що характеризують **соціальну і пізнавальну активність**, що складається з участі в громадських організаціях, діяльності на благо спільноти, участі в політичних дискусіях, сумлінного виконання обов'язків, прагнення поповнювати знання і підтримувати високий фаховий рівень. *Шостий* – фактор **відповідальності** – вміщує прагнення самостійно приймати рішення й відповідати за їх наслідки, турботу про проблеми оточення, патріотичну налаштованість, справедливість.

За результатами факторного аналізу можна зробити висновки, що уявлення учнів про доброго громадянина в цілому відповідають очікуванням держави від своїх громадян, а саме очікуванням лояльності і поваги до влади, законслухняності, знання історії і культури свого народу, турботи про інтереси держави. Разом з тим ці уявлення свідчать про високі вимоги учнів до самої держави та очікування від неї в обмін на свою лояльність, а отже, високий ступінь екстернальності. Важливою складовою семантичного простору уявлень учнів є порядна, позитивна людина з високим рівнем культури. Щодо соціальної активності й відповідальності як ключових рис сучасного розуміння громадянства, то, хоча вони й присутні в уявленнях учнів, проте є найменш інформативними компонентами.

Видається можливим зробити висновок, що уявлення учнів про доброго громадянина ґрунтуються в цілому на певному оволодінні ними когнітивними та етичними компетентностями (за Одіже), хоча на основі використаної методики не можна з упевненістю стверджувати про інтеріоризацію відповідних понять і цінностей, оскільки, певною мірою, відповіді учнів можуть бути зумовлені фактором відповідності соціальним очікуванням. Значно гірше учні демонструють здатність до активної дії й відповідальності. Результати дослідження не продемонстрували налаштованості учнів на критичний аналіз суспільних процесів і цінностей та виявлення ініціативи щодо їх обговорення й перегляду, якщо вони переш-

коджують вільній реалізації їх прав. Проте саме активне і критичне ставлення до суспільних цінностей і процесів визначає сучасне розуміння громадянства відповідно до вимог суспільства і є важливим фактором соціальної адаптації учнів.

Отже, варто й доцільно у змісті суспільствознавчої освіти посилити наголос на формуванні поведінково-процесуальних умінь учнів та їх соціальних компетентностей, що стимулюватиме критичний аналіз суспільних проблем і, своєю чергою, сприятиме розвитку адекватних уявлень учнів про суспільство, механізми його функціонування і їх роль у ньому. Брак уваги до розвитку саме цього компонента громадянської компетентності підтверджує також аналіз змісту суспільствознавчої галузі Державного стандарту освіти для основного і старшого ступенів ЗОШ та відповідних навчальних програм [7].

Що ж до вчителів, то найвагоміший фактор, що визначає семантику їхніх уявлень про доброго громадянина, складається із суджень про **позитивні риси особистості** (Ф 1). Добрий громадянин в уявленнях учителів – це перш за все вихована й порядна людина, яка вміє й хоче співпрацювати з іншими, справедлива й відповідальна, відкидає насильство, поважає інших людей та їхні права, дотримується не тільки юридичних, а й моральних норм. Важливе місце в семантиці уявлень учителів займає також фактор **активної громадянської позиції** (Ф 2–3), що охоплює почуття патріотизму, високу політичну, соціальну й правову свідомість, налаштованість на активну громадську діяльність. Значну вагу має фактор **пізнавальної активності** (Ф 4), що характеризується судженнями про важливість підвищення власного інтелектуального й фахового рівня, прагнення до просвіти й інтерес до культурного життя суспільства. Певне значення надають учителі й **загальній культурі** (Ф 5) як рисі доброго громадянина, який повинен чемно поводитися, дотримуватися правил дорожнього руху, багато працювати, вести здоровий спосіб життя й не мати шкідливих звичок. Найменш інформативним виявився фактор **лояльності** (Ф 6), що об'єднав судження, які характеризують доброго громадянина як такого, що поважає уряд і владу, є законослухняним, дотримується загально визнаних норм культури та співжиття і чесно працює на благо держави.

Висновок. Отже, з погляду вчителів добрий громадянин – це хороша, порядна людина, яка дотримується моральних норм та цінностей і з повагою ставиться до інших людей. На відміну від учнів, учителі надають значно більшого значення активній громадянській позиції як рисі доброго громадянина і значно менше уваги приділяють виявленню лояльності особи до держави. Означені відмінності можна пояснити об'єктивними факторами, як-от різницею у віці, досвіді, статусі тощо.

Особливості уявлень учителів, уповноважених здійснювати громадянську освіту й виховання школярів, щодо громадянських цінностей особистості слід брати до уваги під час формування цілей і завдань громадянської освіти в цілому і розроблення відповідних навчальних програм зокрема. Їх також доцільно аналізувати під кутом зору можливостей адекватного розв'язання завдань громадянської освіти в нашій державі.

Література

1. *Абульханова К. А.* Российский менталитет: кросс-культурный и типологический подходы // Российский менталитет. Вопросы психологической теории и практики. – М.: Ин-т психологии РАН, 1997. – С. 7–37.
2. *Audigier F.* Teaching about society, passing on values. – Council of Europe Publishing, 1996.
3. *Рамен Дж.* Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. – М.: Когито-Центр, 2002.
4. *Андреева Г. М.* Наследие А. Н. Леонтьева и современная психология социального познания // Мир психологии. – 2003. – № 2. – С. 124–135.
5. *Audiger F.* Concepts de base et competence-cles de l'education a la citoyennete democratique: Une deuxieme synthese. – Strasbourg: Conseil de l'Europe, 1999.
6. *Veldhuis R.* Education for Democratic Citizenship: Dimensions of Citizenship, Core Competences, Variables and International Activities. – Strasbourg: Council of Europe, 1997.
7. Забезпечення формування громадянської компетентності у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи України: Підсумковий документ робочої групи з розроблення навчальних програм проекту “Громадянська освіта – Україна”. – Режим доступу: <http://www.civiced.org.ua>.

ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ КАР'ЄРНИХ ДОМАГАНЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Розглядаються суб'єктивні чинники гендерної нерівності в професійній сфері та їх прояви під кутом зору покращення умов професійної самореалізації особистості. З'ясовується роль кар'єрних домагань студентської молоді щодо досягнення бажаного становища в соціумі в гендерному аспекті.

Ключові слова: кар'єра, рівень кар'єрних домагань, ресурси та обмеження, освітні домагання, домагання щодо зарплати, посадові домагання, керівницькі домагання.

Рассматриваются субъективные факторы гендерного неравенства в профессиональной сфере и их проявления с точки зрения улучшения условий профессиональной самореализации личности. Выясняется роль карьерных притязаний студенческой молодежи относительно достижения желаемого положения в социуме в гендерном аспекте.

Ключевые слова: карьера, уровень карьерных притязаний, ресурсы и ограничения, образовательные притязания, притязания относительно зарплаты, должностные притязания, руководительские притязания.

Subjective factors of gender inequality in professional realm and their display from the point of view of a personality professional self-realization conditions improvement are examined. The role of university students' career inspirations concerning desirable social position in its gender aspect are being revealed.

Key words: career, career aspirations level, resources and limitations, education aspirations, salary claims, job claims, manager claims.

Проблема. На сьогоднішній день очевидним фактом є гендерна нерівність на ринку праці України, коли чоловіки і жінки мають неоднакові можливості для кар'єрного просування та реалізації власного потенціалу в професійній сфері. Так, серед державних службовців першої (найвищої) посадової категорії жінки становлять тільки 5,7%. Заробітна платня жінок сягає близько 65% заробітної платні чоловіків [1, с. 24]. Більшість емпіричних досліджень проблем гендерної нерівності торкається соціальних (об'єктивних) чинників, що спричиняють таку ситуацію (гендерна дискримінація, сексизм, феномен “скляної скелі”

тощо). Проте недостатньо вивченим досі залишається питання суб'єктивних чинників гендерної нерівності в професійній сфері. Чи існують такі взагалі? Якщо так, то в чому вони проявляються? І чи можна, змінивши суб'єктивні чинники гендерної нерівності, покращити умови професійної самореалізації особистості?

Метою статті є оприлюднення отриманих за допомогою авторської анкети “Мої кар’єрні цілі” результатів дослідження кар’єрних домагань студентської молоді.

Результати зарубіжних і вітчизняних досліджень (К. Левін, Т. Дембо, Ф. Хоппе, Б. Г. Ананьєв, В. М. Мясіщев, В. С. Мерлін, Є. А. Серебрякова, Н. Л. Коломінський, Р. С. Немов, Ю. В. Синягін, К. О. Абульханова, Т. М. Титаренко) засвідчили, що за початковий момент активності особистості на шляху досягнень і самореалізації (у т. ч. й професійної) правлять її домагання. Пояснюється це тим, що характерною рисою людського життя є детермінація майбутнім [2], коли майбутнє (і професійне зокрема), яке уявляється як можливе і бажане, мотивує людину організовувати свої теперішні дії таким чином, щоб вони наближали її до цього майбутнього. Тому від того, які саме висоти професійного розвитку є бажаними для людини, значною мірою залежить і рівень її досягнень.

Кар’єрні домагання уособлюють той рівень кар’єрних досягнень і становище в соціумі, яких людина прагне і котрих планує досягти в майбутньому. Отже, кар’єрні домагання, виконуючи мотиваційну функцію, впливають на життєві вибори, вчинки та діяльність людини, вектор її професійного розвитку та реалізацію професійного потенціалу.

З огляду на це видається доцільним дослідити, чи відрізняються кар’єрні домагання чоловіків і жінок, які вже обрали професію і незабаром розпочнуть свій професійний шлях, тобто об’єктом нашої уваги стали кар’єрні домагання студентів вузів. Вибірка охоплювала 191 студента (98 жінок і 93 чоловіків) 3–4-х курсів вищих навчальних закладів Києва, Горлівки (Донецька обл.) і Житомира.

За основу авторської анкети “Мої кар’єрні цілі” було взято запитання двох досліджень життєвих перспектив і домагань молоді, що проводилися в Україні та Росії В. С. Магуном і М. В. Енговатовим [3]. Цілком погоджуємося із цими авторами,

що в різних людей одне й те саме домагання (освітнє, матеріальне тощо) може набувати різних значень у межах певного діапазону. Тому термін “рівень кар’єрних домагань” розглядатимемо як таке конкретне значення в діапазоні потреби, яке особистість вільно обрала для себе, на відміну від тих значень, які вона мусить приймати під тиском зовнішніх (соціальних) обставин. Услід за згаданими дослідженнями запитання було сформульовано таким чином, щоб актуалізувати у свідомості респондентів той рівень домагань, який вони вважають за *достатній* для себе.

Перший блок запитань анкети мав на меті виявити той мінімальний набір ресурсів, яким на сьогоднішній день володіють респонденти, адже, як зазначається в літературі [3], рівень домагань формується під впливом уявлень особистості про наявні в неї ресурси (можливості) та обмеження, які перешкоджають досягненню поставленого рівня. Слід зазначити, що в цьому випадку ми розглядали рівень освітніх домагань (достатній рівень освіти) як один із ресурсів досягнення кар’єрних домагань.

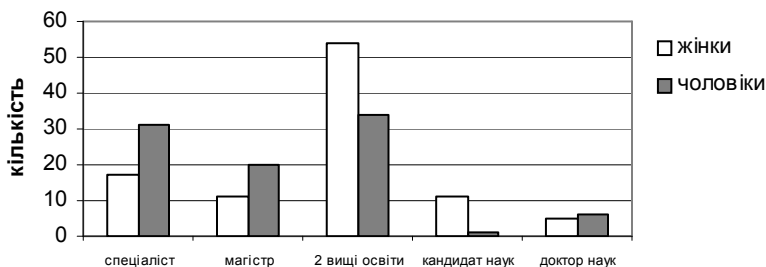
Другий блок запитань був безпосередньо спрямований на виявлення рівня кар’єрних домагань студентів. Визначаючи предмет кар’єрних домагань, ми керувалися запропонованими у вищезазначених дослідженнях компонентами, які є атрибутами професійної кар’єри: посада, керівництво (кількість підлеглих) і зарплата.

Як альтернативи відповідей випробуваним пропонувалися певні діапазони того або іншого виду домагань. Наприклад, на запитання “Яку посаду Ви б вважали достатньою для себе в майбутньому?” пропонувалися такі варіанти відповідей: 1 – рядовий працівник; 2 – керівник невеликого відділення/підрозділу; 3 – керівник великого відділення/підрозділу; 4 – керівник підприємства; 5 – керівник більш високих ланок управління. Вибір тієї або іншої відповіді свідчив про рівень домагань студента. Спираючись на оригінальні дослідження, допускаємо, що в наведеному переліку запитань різниця між сусідніми варіантами відповідей є приблизно однаковою, що дає нам підстави використати метричну шкалу та середні значення для проведення статистичного аналізу.

Аналіз відповідей першого блоку анкети, метою якого було виявити базовий набір ресурсів, яким володіють респонденти, вказує на те, що чоловіки і жінки однаково позитивно

ставляться до поняття “кар’єра” (змінні “стать” і “ставлення до кар’єри” не пов’язані одна з одною при критерії незалежності $\chi^2 = 6,144$; $p = ,105$) і рівною мірою оцінюють наявність у себе практичних навичок, що вимагаються від молодого спеціаліста (уміння працювати з комп’ютером та оргтехнікою, наявність практичного досвіду роботи за своєю спеціальністю, знання іноземної мови).

Порівняння середніх значень у групах чоловіків і жінок за показником “достатній рівень освіти” вказує на вищий рівень освітніх домагань жінок ($p = ,002$). Як свідчать результати дослідження, більше жінок прагнуть здобути дві вищі освіти, тоді як більше чоловіків, ніж жінок, задовольняє ступінь спеціаліста або магістра, тобто одна вища освіта. Оскільки середній вік респонденток становить 21 рік і, очевидно, їхня теперішня спеціальність є першою освітою, бажання значної кількості дівчат отримати саме дві вищі освіти, тобто ще одну, іншу спеціальність, свідчить, на нашу думку, про певну невдоволеність жінок їхнім теперішнім фахом та активне бажання отримати привабливішу професію. На рис. 1 зображено розподіл відповідей чоловіків і жінок на запитання про достатній рівень освіти.

Рис. 1. Освітні домагання чоловіків і жінок

Отже, отримані результати засвідчили, що не існує значимих розбіжностей між тими стартовими ресурсами, якими володіють жінки і чоловіки перед початком своєї професійної діяльності.

Запитання про мінімальну бажану зарплату мало на меті не тільки дослідити рівень домагань респондентів щодо зарпла-

ти, а й виявити динаміку цих домагань у зв'язку зі зростанням професійного досвіду. Для цього респондентів просили вказати, яку мінімальну зарплату вони б погодились отримувати через 1–2 місяці після працевлаштування, через 1 рік та через 3 роки. Відповіді чоловіків і жінок порівнювалися в межах двох груп: до першої групи увійшли студенти, які навчаються в Києві, до другої – ті, що навчаються в Горлівці та Житомирі. Таке розмежування респондентів зумовлено реально існуючими відмінностями в рівні зарплати в столиці та інших містах України.

У табл. 1 наведено результати порівняння відповідей чоловіків і жінок, які навчаються в Києві, щодо рівня бажаної зарплати. Середні значення порівнювалися за допомогою t-критерію Стьюдента.

Таблиця 1

**Домагання студентів, які навчаються в Києві,
щодо зарплати**

Часова перспектива	Стать	Середня зарплата (в грн)
Зарплата через 1-2 місяці	жінки	1157,81
	чоловіки	2006,41
Зарплата через 1 рік	жінки	2225,00*
	чоловіки	4336,59*
Зарплата через 3 роки	жінки	5266,67*
	чоловіки	7372,97*

* $p < ,05$

Такі дані свідчать про те, що жінки, які навчаються в Києві, значимо нижче оцінюють власну вартість на ринку праці і суб'єктивно готові працювати за зарплату, яка є нижчою за чоловічу в 1,9 разу через один рік від початку професійної діяльності та в 1,4 разу – через 3 роки. Аналіз динаміки домагань щодо зарплати також вказує на те, що чоловіки розраховують на більш стрімке зростання своєї заробітної платні (і відповідно своєї кар'єри) вже протягом першого року роботи і їхня мінімальна бажана зарплата через один рік після працевлаштування є вдвічі більшою, ніж стартова.

У регіонах спостерігаються такі ж, як і в Києві відмінності між домаганнями щодо зарплати у чоловіків і жінок. Чоловікам,

які навчаються в Горлівці і Житомирі, притаманні значно вищі домагання щодо зарплати на кожному етапі їхньої професійної діяльності. Так, мінімальна бажана стартова зарплата чоловіків у 1,5 разу більша, ніж у жінок; причому такий розрив зберігається і навіть посилюється через 1 та 3 роки після працевлаштування – різниця сягає 1,2 разу та 2 рази, відповідно. До того ж динаміка зростання домагань щодо зарплати свідчить про різкий стрибок у домаганнях чоловіків після першого року професійної діяльності – у 2,7 разу (від 1713,83 грн до 4702,13 грн), тоді як жінки хоча й розраховують на зростання зарплати, але динаміка їхніх домагань є значно повільнішою.

Аналіз відповідей респондентів на запитання “Яку посаду Ви б вважали за достатню для себе в майбутньому?” (рис. 2) свідчить про те, що чоловікам притаманний значимо вищий, ніж у жінок, рівень посадових домагань ($p = ,0$). Порівняння середніх значень посадових домагань чоловіків і жінок у межах кожного з міст вказує на те, що такі відмінності зберігаються у всіх трьох містах.

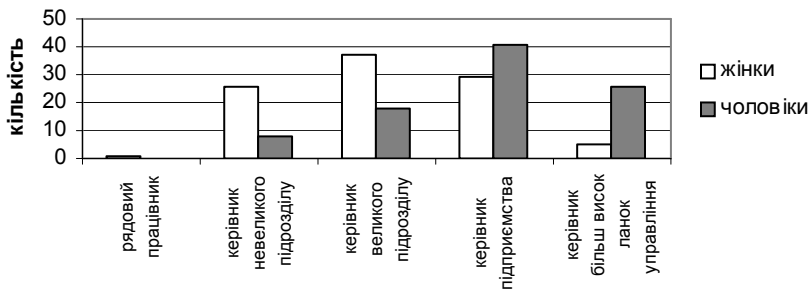

Рис. 2. Посадові домагання чоловіків і жінок

Оскільки посадовий рівень працівника виражається в кількості його або її підлеглих, наступним кроком до аналізу кар’єрних домагань студентської молоді стало порівняння рівня керівницьких домагань чоловіків і жінок (відповіді на запитання “Якою кількістю людей Ви б хотіли керувати?”).

Порівняння середніх значень керівницьких домагань чоловіків і жінок (рис. 3) свідчить про те, що чоловікам притаманний статистично значимий, вищий рівень керівницьких

домагань ($p = ,02$). Розподіл відповідей чоловіків і жінок на запитання про бажану кількість підлеглих зображено на рис. 3.

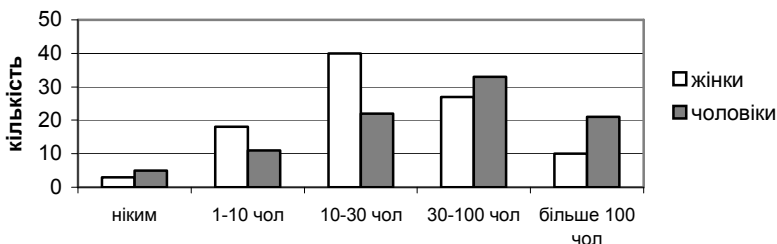

Рис. 3. Керівницькі домагання чоловіків і жінок

Отже, аналіз відповідей на запитання анкети “Мої кар’єрні цілі” дає нам змогу зробити такі висновки:

1) чоловіки і жінки рівною мірою володіють базовим набором ресурсів, які вимагаються від молодого спеціаліста на початку кар’єрного шляху, тобто рівними стартовими можливостями для досягнення кар’єрних висот;

2) рівень посадових і керівницьких домагань, а також домагань щодо зарплати є значимо вищим у чоловіків, ніж у жінок, незалежно від місця їх проживання;

3) змінна “місце проживання” впливає на рівень домагань і чоловіків, і жінок: респондентам із Києва в цілому притаманний вищий рівень кар’єрних домагань.

Подальшим кроком нашого дослідження має стати вивчення соціально-психологічних факторів, які впливають на рівень кар’єрних домагань студентської молоді.

Література

1. Гендерні аспекти державної служби: Монографія / М. Пірен, Н. Грицяк, Т. Василевська, О. Іваницька; За заг. ред. Б. Кравченка. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 335 с.
2. *Кроник А. А.* “Картина жизни”: возможности прогноза // Жизненный путь личности. – К., 1987. – С. 249–257.
3. *Магун В. С., Энгватов М. В.* Жизненные притязания различных социальных групп молодежи (по материалам репрезентативного исследования молодежи Самарской обл. РФ). – Режим доступа: http://www.2001.isras.ru/Publications/Magun/Samara_Youth.

© Долгих Л. М.

Ю. В. Остапенко

УВЯВЛЕННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ НЕРІВНІСТЬ У РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

Статтю присвячено проблемі сприйняття соціальної нерівності різними віковими групами. Дослідженням встановлено, що уявлення про соціальну нерівність у масовій свідомості є соціально актуалізованими незалежно від віку респондентів. Показано, що асоціативний простір поняття “соціальна нерівність” має негативний характер для більшості респондентів, але ступінь гостроти сприйняття його значною мірою залежить від їх віку: для осіб старшого і середнього віку асоціативний простір поняття “соціальна нерівність” має явно виражений негативний характер та пов’язаний здебільшого із соціально-політичною, морально-етичною та економічною категоріями; для осіб молодшого віку асоціативний простір цього поняття має скоріше нейтральний характер та пов’язується здебільшого з економічною та історичною категоріями.

Ключові слова: соціальна нерівність, асоціативний простір, абстрактно-емоційні асоціації, предметно-практичні асоціації.

Стаття посвящена проблемі восприяття соціального неравенства различными возрастными группами. Исследованием установлено, что представления о социальном неравенстве в массовом сознании являются социально актуализированными независимо от возраста респондентов. Показано, что ассоциативное пространство понятия “социальное неравенство” имеет негативный

характер для большинства респондентов, но степень остроты восприятия его в значительной степени зависит от их возраста: для лиц старшего и среднего возраста ассоциативное пространство понятия “социальное неравенство” имеет явно выраженный негативный характер и связано прежде всего с социально-политической, морально-этической и экономической категориями; для лиц младшего возраста ассоциативное пространство этого понятия носит скорее нейтральный характер и связывается с экономической и исторической категориями.

Ключевые слова: социальное неравенство, ассоциативное пространство, абстрактно-эмоциональные ассоциации, предметно-практические ассоциации.

The article is devoted to the problem of the social inequality perception by different age cohorts. The result of the study shows that the idea about the social inequality existing in the mass consciousness is socially actualized independently on the respondents' age. It is shown that the associative space of the idea of “social inequality” is of negative nature for the majority of respondents but the level of perception pungency to a big extent depends upon their age: for people of older and middle age the associative space of the “social inequality” notion is of clearly negative nature and is connected mainly to the social-political, moral-ethical and economical categories. For younger people the associative space of this notion is rather of neutral nature and is connected to the economical and historical categories mainly.

Key words: social inequality, associative space, abstract and emotional associations, object and practical associations.

Проблема. Зростання в наш час соціальної нерівності робить актуальним вивчення уявлень про неї, що взагалі є характерним для періодів соціальних розладів і криз. Ідеал рівності – один із найдавніших соціальних ідеалів. Популярність ідеї рівності стає індикатором соціального розладу в тих або інших сферах життя. За об'єктивної та суб'єктивної невизначеності соціальної реальності індивід змушений вдаватися до самостійного конструювання і структурування соціальної картини світу, вироблення нових поглядів і ставлення до реальності, щоб підтримувати власну здатність до орієнтації в навколишньому середовищі.

Метою статті є вивчення особливостей уявлень про соціальну нерівність респондентів віком від 25 до 55 років.

Важливо пам'ятати, що соціальна нерівність має не тільки об'єктивний характер, а й представлена, відображена в суспільній свідомості і завдяки цьому дістає можливість відтворюватися в індивідуальних і колективних практиках. Слід при цьому підкреслити неочевидність і неоднозначність зв'язку феноменів свідомості з об'єктивними умовами. Як відзначає А. Гофман, об'єктивна нерівність “може бути незначною, але сприйматися як значна, волаюча і нестерпна, і, навпаки, вона може бути досить істотною, але сприйматися як незначна, прийнятна і нормальна” [1, с. 181].

У парадигмі соціальної дії нерівність постає як соціальна ідея, а ідеї та уявлення поряд із матеріальними умовами, за теорією М. Вебера, здатні впливати на соціальне життя [2]. З позиції структурної взаємодії (Т. Парсонс, Р. Мертон) уявлення про нерівність лежать в основі особистісної мотивації, що є вирішальною при виконанні тих або інших функціональних імперативів [3]. З погляду функціоналізму Е. Дюркгайма нерівність є елементом того різновиду соціальних фактів, що він називає колективними уявленнями. Такий погляд на нерівність дає змогу зробити висновок, що справедливість функціональна і служить джерелом згоди й справедливості, оскільки виконує ряд суспільно важливих функцій: “стимулює конкуренцію, отже, зростає якість товарів і виграють широкі верстви населення” [3, с. 56]. Загальна рівність, навпаки, позбавляє людей стимулів до просування, бажання докладати максимум зусиль і здібностей для виконання обов'язків. Теоретики структурного функціоналізму приділяли істотну роль суспільним уявленням, вважаючи, що сутністю соціальної нерівності в будь-якому суспільстві є система колективних цінностей – моральних норм та уявлень, у термінах якої оцінюються різні соціальні одиниці. Зміст і набір цінностей у свою чергу визначаються тим, яка з проблем і який інститут домінують у цьому суспільстві [2]. Теоретики конфліктної школи розглядають соціальну нерівність як таку, що виникає із суспільної боротьби за цінні або дефіцитні товари і послуги [там само]. Суспільний конфлікт виникає тоді, коли ущемлені групи усвідомлюють свої права й соціальне становище і вимагають змінити сформовані порядки. Нерівність поро-

джує конфлікти, які стають джерелом прогресу, а також джерелом розширення життєвих шансів людей. В основі досліджень соціальної нерівності, що представлені в працях П. Бурдьє, П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, лежить посилення на суб'єктивне виділення суб'єктом сприйняття соціальних об'єктів та уявне конструювання соціальної картини [4–6]. У межах постструктуралізму Бурдьє соціальна нерівність є символічною реальністю, простором символічної взаємодії і боротьби за символічну владу. Це означає, що, крім власне об'єктивних умов, у суспільстві виявлено і багато моментів, які стосуються умов суб'єктивних. На думку Бурдьє, уявлення про споживчі блага і практику пов'язані з уявленнями про соціальну нерівність [5]. Прояви таких сутностей, як картина соціального устрою, образи світу, середовища, на рівні психології індивіда традиційно розглядаються як феномени повсякденної свідомості. У сучасній соціологічній концепції Н. Лумана суспільство визначається як “самореферентна” система, що “самовідтворює і самовизначає себе”, тобто така, що має своїм елементом власні самоописи [7]. Отже, соціальна нерівність фіксується на суб'єктивному рівні, на рівні сприйняття розбіжностей між соціальними групами.

У соціальній психології проблема вивчення соціальних уявлень розглядалася такими теоретиками, як Ж. Піаже, З. Фройд, С. Московічі, Е. Ю. Артем'єва, Д. О. Леонт'єв, А. П. Супрун та ін. Цей термін, споріднений з поняттям Е. Дюркгайма “колективні уявлення”, широко використовується Московічі та його колегами. Поняття “соціальне уявлення” трактується ним як особлива форма колективного знання, засвоєного окремими індивідами [8]. На рівні індивідуальної картини світу соціальне уявлення розглядається як феномен, що знімає напруженість між звичним і новим змістом, адаптує останній до вже наявних систем уявлень за допомогою так званих моделей закріплення, перетворюючи незвичайне в банальність [там само]. Структура соціального уявлення містить три виміри: інформацію – суму знань про об'єкт, що уявляється; поле уявлення, що характеризує організацію його змісту з якісного боку; настанову стосовно об'єкта уявлення. Будучи елементами повсякденної свідомості, соціальні уявлення є двигуном наших відносин

та дій стосовно соціальної дійсності. Іншими словами, вони є блоками соціальної реальності, що конструюються за допомогою когнітивних механізмів.

Вивчаючи особливості уявлень про соціальну нерівність, за *об'єкт дослідження* ми взяли уявлення респондентів віком від 18 до 55 років. *Предметом нашого дослідження* стали особливості уявлень про соціальну нерівність респондентів цієї вікової категорії. У роботі було використано такі *методики дослідження*, як словесні асоціації і глибинні міні-інтерв'ю. Оскільки на даному етапі дослідження необхідно було зафіксувати неререфлексовані, самоочевидні компоненти уявлення про соціальну нерівність, ми вдалися до найбільш адекватного методу, що дає змогу зробити це, – вільного асоціативного експерименту. Респондентам пропонувалося навести три-п'ять асоціацій (реакцій) до поняття “соціальна нерівність”. Зробити це треба було не роздумуючи, фіксуючи перші слова, що спадають на думку. Методом випадкової вибірки дослідженням було охоплено 150 осіб – чоловіків і жінок віком 18–55 років, зокрема молодшого (18–30 років), середнього (30–45 років) і старшого (45–55 років) віку.

Проведене дослідження виявило, що ступінь гостроти сприйняття такого поняття, як “соціальна нерівність” значною мірою залежить від віку респондентів. Підсумки дослідження свідчать про те, що асоціативний простір поняття “соціальна нерівність” має:

- явно виражений негативний характер для більшості респондентів старшого і середнього віку (від 30 до 55 років);
- нейтральний (частіше) або негативний (рідше) характер для більшості респондентів молодшого віку (від 18 до 30 років).

Аналіз асоціативного простору поняття “соціальна нерівність” дав змогу виділити такі групи реакцій на стимул “соціальна нерівність” (у порядку частоти згадування):

абстрактно-емоційні:

- *нерівність як соціально-політична категорія:* влада, уряд, політики, олігархи, партія, владні класи, експлуатація, демонстрація, нестабільність, розруха, криза, напруга, конфлікт, нерівні можливості, злочинність, наркоманія, неосвіченість, расизм, націоналізм, безладдя, протест, псевдодемократія;

- *нерівність як морально-етична категорія*: несправедливість, образа, заздрість, нечесність, злість, підлість, нерозуміння, неправда, відроза, презирство, аморальність, сваволя, злочин, алкоголізм, наркоманія, бандитизм, злість, спотворене суспільство, дурість, насильство, гноблення, деградація молоді, занепад моральності, обдурювання, дитячий плач;

- *нерівність як економічна категорія*: відмінності в доходах, фінансова нерівність, бідність, багатство, убогість, голод, рабство, реформи, безробіття, доходи, пенсія, капіталізм, піраміда, високі податки, бюджетні гроші, корупція;

- *нерівність як історична категорія*: боротьба, революція, класи, буржуазія, колективізація, продрозкладка, капіталізм, середньовіччя, війна, французька революція, плантації з неграми, кріпаки, Ленін, СРСР;

- *нерівність як конкретна категорія, пов'язана з особистим життєвим досвідом*: розлад життя, моя робота, труднощі, начальство, сімейні проблеми, сьогоднішній день, моє життя, неможливість навчання, неможливість відпочинку, особисте горе, зниження рівня життя, мізерна зарплатня, проблеми;

предметно-практичні:

- пов'язані з конкретними особистостями: Ленін, Маркс, Ахметов, Березовський, Лазаренко, Білл Гейтс, Тимошенко;

- *властиві маргінальним групам*: бідним, убогим, бабусям, пенсіонерам, бомжам, безпритульним, неграм, сільським жителям;

- характерні для *успішних соціальних груп*: багатих людей, дітей багатих, олігархів, американців, нових росіян, людей при владі.

При цьому в уявленні респондентів старшого віку (45–55 років) поняття “соціальна нерівність” тісно пов'язане в першу чергу з політичною категорією, у другу – з морально-етичною. Для більшості з них типовими є асоціації, зумовлені особистим життєвим досвідом.

Респонденти середнього віку (30–45 років) поняття “соціальна нерівність” пов'язують передусім з політичною категорією, а також – однаковою мірою – як з морально-етичною, так і з економічною.

Більшість респондентів молодшого віку (18–30 років) асоціативний простір поняття “соціальна нерівність” пов’язує у першу чергу з економічною, у другу – з історичною категорією. Крім того, для більшості таких респондентів типовими є предметно-практичні асоціації.

Приблизно половина респондентів – жінок незалежно від віку уміщує асоціативний простір поняття “соціальна нерівність” в морально-етичну площину.

Висновки:

- уявлення про соціальну нерівність є соціально актуалізованими в масовій свідомості. При цьому в респондентів середнього і старшого віку вони актуалізовані більше, ніж в осіб молодшого віку;

- для повсякденної свідомості в терміні “соціальна нерівність” закладено негативний підхід, унаслідок чого його вживання набуває емоційно-оцінного змісту;

- висока частка політичних, економічних, морально-етичних уявлень про соціальну нерівність скоріше за все зумовлена тим, що відповіді респондентів пов’язані з їхніми особистісними переживаннями та усвідомленням подій, що відбуваються в країні та світі.

Література

1. *Гофман А. Б.* Мартовские тезисы о социологии равенства и неравенства // Социол. исслед. – 2004. – № 7. – С. 25.
2. *Ильин В.* Теории социального неравенства в западной социологии. – М.: ИП РАН, 2000.
3. Американская социологическая мысль (Мертон Р., Мид Дж., Парсонс Т., Шюц А.) / Под ред. проф. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994.
4. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. – М.: Академія-Центр, Медиум, 1995.
5. *Бурдьє П.* Начала: Пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1994.
6. *Шюц А.* Структура повседневного мышления // Социс. – 1988. – № 2. – С. 129–137.
7. *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // СОЦИО-ЛОГОС: Пер. с англ., нем., фр. – М.: Прогресс, 1991. – С. 194–218.
8. *Московичи С.* Социальное представление: исторический аспект // Психол. журн. – 1995. – Т. 16, № 2. – С. 6–12.

© Остапенко Ю. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

П. Д. Фролов

ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА-2006 В ОЦІНКАХ ВИБОРЦІВ ТА ЕКСПЕРТІВ

Статтю присвячено порівняльній характеристиці потенційного впливу реклами на стан політичної свідомості та політичний вибір українських громадян. Досліджується надійність експертного оцінювання ефективності впливу політичної реклами на виборців в умовах виборчої кампанії.

Ключові слова: політична реклама, інформаційний вплив, політичні настанови, прогнозування наслідків інформаційного впливу.

Статья посвящена сравнительной характеристике потенциального влияния рекламы на состояние политического сознания и политический выбор украинских граждан. Исследуется надежность экспертного оценивания эффективности воздействия политической рекламы на избирателей в условиях избирательной кампании.

Ключевые слова: политическая реклама, информационное воздействие, политические установки, прогнозирование результатов информационного воздействия.

The article is devoted to the contemporary analysis of the potential impact of advertising upon the political consciousness state and the political choice of Ukrainian citizens. The reliability of the expert assessment of the efficiency of political advertising influence upon voters under the conditions of election campaign is investigated.

Key words: political advertising, information impact, political attitudes, information impact consequences prognostication.

Проблема прогнозування наслідків інформаційного впливу на політичні настанови особистості може розв'язуватися різними способами. Одним з них є експертне оцінювання. Попит на цей метод стає особливо відчутним під час виборчих кампаній, коли на проведення більш ґрунтовних досліджень не виста-

чає ані часу, ані грошей. Експертні оцінки з приводу того, як будуть сприйняті виборцями певний рекламний ролик, політичний слоган, газетна стаття чи листівка, у цей період трапляються досить часто. Проте нерідко думки експертів щодо одного й того самого рекламного продукту є суперечливими, взаємовиключними. У разі потреби перевірити оцінки експертів не так уже й складно. Значно складніше це зробити в тому разі, коли перед експертами ставиться завдання оцінити можливий вплив на громадську думку не одного, а цілої низки рекламних повідомлень. У цьому випадку проблема надійності висловлюваних експертами оцінок, їх відповідності реальному стану справ постає особливо гостро, оскільки якось перевірити висловлювані ними оцінки видається завданням практично неможливим.

Зазвичай критерієм істинності чи хибності оцінки (прогнозу) експерта є зіставлення його оцінок з тими фактами, подіями, які відбувалися насправді. У цьому сенсі будь-яку виборчу кампанію можна розглядати як природний експеримент надзвичайно великих масштабів, у якому виборці зазнають цілеспрямованого та інтенсивного інформаційного впливу з боку гравців політичного ринку, а численні дослідницькі структури фіксують основні його параметри. Зокрема, одні з них здійснюють моніторинги обсягу виробленої інформації певної спрямованості: підраховують кількість ефірного часу, обсяг друкованої продукції, кількість згадок про певного політика чи партію тощо. Інші підраховують суми грошей, витрачених на рекламну кампанію тим чи тим суб'єктом виборчих перегонів. Треті відслідковують динаміку електоральних настанов виборців, вивчають їхнє ставлення до різноманітних подій суспільно-політичного життя, досліджують реакцію громадської думки на найбільш резонансні інформаційні повідомлення тощо. Кожний із щойно зазначених напрямів досліджень є дуже ресурсоемним, оскільки потребує значних фінансових і матеріальних затрат, праці великої кількості людей. Через це науковий проект, у межах якого були б інтегровані всі окреслені вище напрямки, навряд чи під силу вирішити якійсь одній дослідницькій установі. Тим не менше спокуса інтегрувати наявні напрацювання лишається. Адже тільки в інтегрованому вигляді ці дослідження здатні, як видається, прислужитися в ролі тієї бази, за допомогою якої стає можливим зіставити не тільки прогнозні оцінки експертів, а і їхні обґрунтування з більш-менш реальним станом справ і вже

на цій основі напрацьовувати перелік предикторів, придатних для прогнозування інформаційних впливів на політичні настанови особистості.

Метою статті було з'ясування надійності експертного оцінювання потенційного впливу політичної реклами на виборців, а також складання попереднього тезаурусу предикторів, якими користуються експерти, укладаючи свої прогнози.

Як відомо, найпоширеніший і найпростіший тип експертизи – це кваліфікаційна, монопрофесійна (спеціалізована) експертиза. Найчастіше цей вид експертизи передбачає оцінювання професійної діяльності однієї людини, що проводиться іншим професіоналом, але вищого рівня кваліфікації. Різні рецензування, захисти, професійні конкурси тощо – типові випадки такої кваліфікаційної експертизи.

Другий тип експертизи – це поліпрофесійна експертиза, коли об'єкт, створений у межах одного виду професійної діяльності, оцінюється з погляду іншої професійної позиції. Обмеження, які виникають у цьому випадку, пов'язані тільки з тим, наскільки сьогодні ми здатні передбачити можливі результати та наслідки діяльності системи.

Третій тип експертизи можна назвати суспільною, або споживацькою, експертизою. У цьому випадку експертами стають люди, які не є фахівцями в тих галузях, що мають безпосереднє відношення до оцінюваного об'єкта, однак безпосередньо на собі відчувають чи відчуватимуть наслідки його дії. Їхні оцінні судження і становлять основу цього типу експертизи. У маркетингових дослідженнях цей тип експертизи використовується досить давно [1; 2]. Існує також певний досвід його застосування стосовно великих соціальних та економічних проєктів.

У нашому випадку як експертів було залучено дипломованих психологів, які мають науковий ступінь кандидата психологічних наук, а також студентів-третьоккурсників, які спеціалізуються в галузі психології та соціології, і працівників виборчих штабів деяких політичних партій – усього 44 особи.

Експертам було запропоновано відповісти на ряд відкритих запитань, що стосувалися впливу політичної реклами на виборців. Експертам, зокрема, пропонувалося назвати партії і блоки, чия реклама запам'ятало найбільше виборців. Їх також просили назвати ті партії та блоки, чия реклама подобалася, не

подобалася або ж сприймалася суперечливо найбільшою кількістю виборців. Крім того, експертів просили оцінити (у %) кількість виборців, які, на їхню думку, проголосували за певну партію або виборчий блок завдяки впливу політичної реклами тощо.

Нас також цікавила думка експертів щодо чинників, які зумовили відповідний рівень запам'ятовування, а також викликали певне емоційне ставлення виборців до сприйнятої політичної реклами.

На відміну від експертних опитувань, де соціологам, політикам, політологам чи журналістам пропонують оцінити відсотки голосів, які учасники виборчих перегонів отримують у день голосування, наші експерти були позбавлені можливості “зазирнути”, “підглянути” у відповідні дані, оскільки на час проведення дослідження результати проведених масових опитувань не були представлені в інформаційному просторі. Тому наші експерти були вимушені покладатися виключно на власний досвід та інтуїцію.

У цьому повідомленні оцінки експертів щодо рівня запам'ятовуваності політичної реклами різних партій і блоків, а також оцінку ними ступеня рекламного впливу зіставлено з результатами масового опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України. Це зроблено тому, що і респонденти, і експерти відповідали на відкриті запитання, *тобто відбувалося звертання до активної пам'яті*. У дослідженнях Центру “Соціальний моніторинг” та ФОМ-Україна використовувалися запитання закритого типу.

Під час масового опитування респонденти відповідали на запитання, яке було сформульовано так: ***“Рекламу яких політичних партій та виборчих блоків Ви можете пригадати?”***. Експерти ж відповідали на запитання в такому формулюванні: ***“Як Ви вважаєте, рекламу яких політичних партій та блоків запам'ятала найбільша кількість виборців?”*** (табл. 1).

Респонденти змогли пригадати рекламу лише 16-ти учасників виборчих перегонів, причому лише 10-х із них пригадали понад 10% респондентів.

Таблиця 1

Рівень зап'ятовуваності політичної реклами партій і блоків
 (за розподілом відповідей експертів і респондентів на запитання:
 “Як Ви вважаєте, рекламу яких політичних партій та блоків
 запам'ятала найбільша кількість виборців?” (експерти);
 “Рекламу яких політичних партій та виборчих блоків
 Ви можете пригадати?” (респонденти))

	Експерти		Респонденти	
	У % до числа експертів (N=44)	Рейтинг партії за рівнем запам'ятовування	У % до числа респондентів (N=2294)	Рейтинг партії за рівнем запам'ятовування
Партія регіонів	65,9	1	63,5	1
Наша Україна	56,8	2	58	2
БЮТ	45,5	3	36,8	3
Блок Литвина	43,2	4	31,1	4
НЕ ТАК!	22,7	6	26,7	5
ПОРА	22,7	6	16,9	6
СПУ	15,9	8	15,7	7
КПУ	15,9	8	13,9	8
Народна опозиція (Вітренко)	15,9	8	13,9	8
Віче	38,6	5	12,9	9
ПЗУ	19,2	7	6,6	10
Блок Костенка				
Плюща	6,8	9	3,5	11
За Союз	4,5	10	2,5	12
Відродження	2,3	10	1,6	13
Партія ЕКО+25	2,3	10	1,4	14
ГАК	2,3	10	–	–
Держава Трудовий Союз	2,3	10	–	–
Європейська столиця	2,3	10	–	–
Партія соціального захисту	2,3	10	–	–
Руський блок	2,3	10	–	–
Трудова Україна	2,3	10	–	–

Найчастіше пригадувалася реклама тих партій і блоків, що мали реальні шанси потрапити до Верховної Ради. Понад половину опитаних запам'ятали рекламу Партії регіонів (63,5%) та “Нашої України” (58%). Рекламні зусилля Блоку Ю. Тимошенко та Народного блоку Литвина виявилися істотно менш ефективними – їхню рекламу пригадували відповідно близько 37% і 31% респондентів. У Соціалістичної та Комуністичної партій і Блоку Н. Вітренко показник пригадування перебував у межах 14–16%. Серед партій і блоків, передвиборні рейтинги яких балансували на грані прохідного бар'єру, найчастіше пригадуваною виявилася реклама Опозиційного блоку НЕ ТАК! (26,7%) і Громадянського блоку ПОРА-ПРП (16,9%). До цих політичних сил за частотою пригадування реклами тяжіла і партія “Віче” (12,9%).

Як видно з наведених у табл. 1 даних, експерти доволі точно змогли визначити як перелік учасників виборчих перегонів, чия реклама запам'яталася виборцями найкраще, так і рейтинг запам'ятовування їхньої реклами. Найбільш точними їхні оцінки були стосовно лідерів виборчих перегонів, найменш точними – стосовно партії “Віче” та Партії зелених.

Щоб зрозуміти, на чому ґрунтуються оцінки експертів, їх просили назвати чинники, які, на їхню думку, зумовили кращу запам'ятовуваність реклами визначених ними партій і блоків.

Найчастіше згадуваними чинниками були такі:

- обсяги демонстрованої реклами (*кількість, частота, тривалість*);
- оригінальність, незвичність, яскравість сюжетів;
- яскравість кольорів;
- використання в рекламі відомих людей.

Наведений перелік свідчить, що в центрі уваги експертів найчастіше опиняються чинники, які характеризують рекламні повідомлення. Характеристики суб'єктів сприйняття переважною більшістю експертів фактично не беруться до уваги. Лише близько 10% експертів згадували про простоту й доступність рекламних повідомлень, їх відповідність думкам і настроям аудиторії, її життєвому досвідові, апеляцію до певних цінностей, переконань, мотивів тощо. *(При цьому не можна сказати, що експерти свідомо нехтують особливостями аудиторії, оскільки*

в ситуації, коли їх просять назвати чинники, яких вони потребують для прийняття рішення про те, чи вплине і якою мірою вплине певна інформація на респондентів, саме особливості останніх називаються чи не найпершими).

Можна також говорити про істотне перебільшення експертами значення такого чинника, як обсяг виробленої рекламної продукції, частота її демонстрації. Якщо стосовно Партії регіонів та Нашої України дію цього чинника заперечувати справді важко, оскільки за результатами дослідження, проведеного коаліцією громадських організацій “Свобода вибору”, лідерами видатків на рекламу є саме Партія регіонів і Наша Україна, які витратили на неї відповідно майже 39 та 31 мільйон гривень, то стосовно реклами партії ЕКО+25% чи партії “Віче” цього сказати не можна. Обсяги реклами цих партій були досить значними, проте більшості виборців пригадати її було важко.

Частіше за інші чинники в центрі уваги експертів опинилися вербальні й візуальні складові рекламних повідомлень – гасла, слогани, текст, його зміст, кольори, візуальні образи тощо. Лише один експерт відзначив важливість для запам’ятовування такого чинника, як музичний супровід.

Експерти мали оцінити вплив політичної реклами за відповіддю на таке запитання: ***“Вкажіть, будь ласка, кількість виборців (у%), які проголосували за певну партію або виборчий блок завдяки впливу політичної реклами”***.

Оцінювання респондентами впливу політичної реклами на себе здійснювалося за відповіддю на таке запитання: ***“Чи вплинула політична реклама на Ваш вибір?”*** (табл. 2). Респонденти могли обрати такі варіанти відповідей: “однозначно вплинула”, “скоріше вплинула”, “наскільки вплинула, настільки й ні”, “скоріше не вплинула”, “однозначно не вплинула”, “важко відповісти” і “не бачив реклами”.

Останньою альтернативою скористалися лише 2% опитаних, вагалися з оцінкою впливу реклами на себе близько 7% респондентів. Переважна ж більшість (понад 90%) опитаних змогли оцінити, чи вплинула політична реклама на їхній вибір.

Вплив політичної реклами на вибір громадян

(за розподілом відповідей експертів та респондентів на запитання: “Вкажіть, будь ласка, кількість виборців (у %), які проголосували за певну партію або виборчий блок завдяки впливу політичної реклами” (експерти); “Чи вплинула політична реклама на Ваш вибір?” (респонденти))

	Респонденти (N=2294)	Експерти (N=44)		
	у % до числа респондентів	середній відсоток	мінімальне значення	максимальне значення
Однозначно вплинула	8,4	20,9	0,3	60,0
Скоріше вплинула	11,1	22,1	0	60
Наскільки вплинула, настільки й ні	14,3	22,7	0	80
Скоріше НЕ вплинула	27,7	14,9	0	50
Однозначно НЕ вплинула	31,1	14,7	0	70

Зіставлення відповідей експертів і респондентів, на перший погляд, свідчило про непридатність методу експертного оцінювання для розв’язання такого завдання. Усереднені прогностні оцінки експертів суттєво відрізнялися від того результату, що був взятий нами за еталон, а їх розмах скоріше нагадував “середню температуру” по лікарні. Відсутність одноставності в оцінках експертів стимулювала нас до пошуку груп експертів з більш узгодженими оцінками. Для цього було використано процедуру кластерного аналізу. У результаті його застосування було виділено три групи експертів, чії оцінки впливу політичної реклами суттєво різнилися (див. табл. 3 і рис. 1).

Таблиця 3

Оцінка ступеня впливу політичної реклами на політичний вибір за самооцінками респондентів та оцінками експертів

	Респонденти (N=2294)	Експерти (N=44)		
	% до числа респондентів	кластер 1 (22% експертів)	кластер 2 (31% експертів)	кластер 3 (47% експертів)
Однозначно вплинула	8,4	10,3	11,2	32,1
Скоріше вплинула	11,1	12,9	10,1	34,1
Наскільки вплинула, настільки й ні	14,3	53,6	14,4	13,5
Скоріше НЕ вплинула	27,7	10,4	24,1	11,1
Однозначно НЕ вплинула	31,1	13,8	26,7	7,3

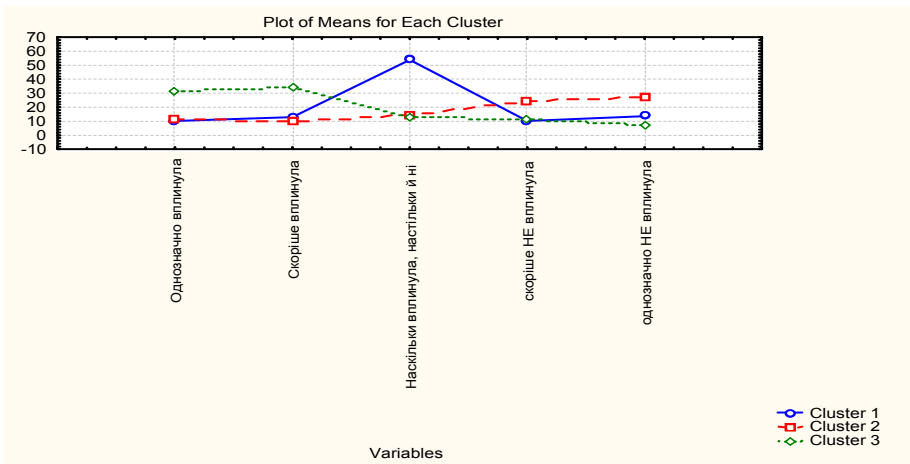

Рис. 1. Ступінь впливу політичної реклами на політичний вибір респондентів за оцінками трьох груп експертів

Найчисленнішою (47%) виявилася група експертів, які вважали, що політична реклама тією чи іншою мірою вплинула майже на 70% респондентів (кластер 3). Це дає підстави вважати, що ці експерти у своїх судженнях керувалися теоретичними

поглядами, які абсолютизують, демонізують інформаційний вплив.

Порівняно невелика група експертів (22%) виявилася занадто обережною у своїх оцінках і фактично ухилилася від відповіді, вважаючи, що більш як на половину виборців політична реклама наскільки вплинула, настільки й ні (кластер 1).

Прогнозні оцінки близько третини експертів виявилися найбільш наближеними до еталона, що мав презентувати реальний стан справ. Ці експерти скоріше за все дотримуються теорій обмеженого, часткового впливу.

Висновок. Найбільш точними оцінки експертів були у випадку, коли оцінювання здійснювалося в межах так званої споживацької експертизи. Саме тому, скоріше за все, найбільш точно було оцінено рівень запам'ятовуваності реклами. У тому ж випадку, коли експерти не могли знайти відповідного підґрунтя у власному досвіді, вони виявлялися заручниками засвоєних теоретичних поглядів. У цілому отримані результати засвідчили, що потрібно удосконалювати процедуру добору експертів.

Л і т е р а т у р а

1. Ламбен Ж.-Ж. Стратегический маркетинг. – СПб.: Наука, 1996. – 589 с.
2. Эванс Дж. Р., Берман Б. Маркетинг. – М.: Экономика, 1990. – 351с.

© Фролов П. Д.

А. Н. Плюц

ИНФОРМАЦИОННОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СТЕРЖНЕВЫЕ КОМПОНЕНТЫ СИСТЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ УСТАНОВОК

Слушать – это очень опасно, тебя могут убедить.

Оскар Уайльд

Аналізуються особливості системи політичних настанов індивідуальних суб'єктів. Особливу увагу приділено можливостям маніпулятивного впливу на неусвідомлювані компоненти політичних настанов, наведені приклади відповідних технік та прийомів.

Ключові слова: політичні настанови, тринітарна структура, інформаційний вплив, текст, рефлексія, дискурс.

Анализируются особенности системы политических установок индивидуальных субъектов. Особое внимание уделено возможностям манипулятивного воздействия на неосознаваемые компоненты политических установок, приведены примеры соответствующих техник и приемов.

Ключевые слова: политические установки, тринитарная структура, информационное воздействие, текст, рефлексия, дискурс.

The peculiarities of the political attitudes' system of individual subjects are discussed in the article. The special attention is paid to a possibility of manipulative influence on the unconscious components of political attitudes, some examples of these techniques and modes are given.

Key words: political attitudes, trinitary structure, informational influence, text, reflection, discourse.

Проблема. Различное социальное понимание мира ведет к неодинаковому социальному поведению, то есть структура знаний о действительности имеет социальные последствия [1]. Борьба за умы в условиях информационного общества сводится к попыткам навязать свое видение мира, повлияв на систему политических установок, опосредующую политическое поведение субъектов [2].

Цель статьи: поиск базисных конструкций, обуславливающих функционирование системы политических установок и дающих возможность прогнозировать последствия информационного воздействия на них.

Основой для исследования проблемы политических установок служат положения дискурсивной психологии, позволяющие изучать способы формирования и изменения личности человека, типов его дискурса в процессе социального взаимодействия и роль этих процессов в условиях изменяющегося со-

циального и культурного контекста [3]. В гуманитарных науках специфическим предметом исследования являются тексты, под которыми понимаются знаково-символические информационные системы разнообразного происхождения и предназначения. Текст с синтаксической точки зрения является множеством элементов (предложений, высказываний, композиционных элементов любой знаково-символической системы), связанных друг с другом структурными отношениями, характерными для знаковой системы данного типа. Но в то же время он внутренне содержит субъективно-психологические особенности внутреннего мира автора – особенности дискурса [там же].

Рассмотрим проблему понимания текста под следующим углом зрения. Будем считать предложение элементарным носителем смысла текста. Соответственно, текст будет являться контекстом для входящих в него предложений. Поэтому проблема понимания текста сводится в данном случае к пониманию смысла предложений и к пониманию логики структурных связей между ними. В свою очередь смысл предложения основывается на смысле слов, его составляющих. Семантическое пространство значений слов задается социокультурными основаниями, а смысл обусловлен контекстом их применения в конкретном предложении. Слово состоит из знаков, которые не являются единицами смысловой информации текста. Для нас важно осознание того факта, что существует уровень квантификации текста, на котором его мелкие структурные элементы смыслом не обладают, даже референтную (обозначающую) функцию они выполняют только в контексте более крупных значащих единиц. Понимание смысла текста обусловлено не пониманием значения букв, а освоением семантического пространства элементарных носителей смысла, постижением контекстов применения их и составляемых ими более крупных смысловых конструкторов и осознанием логики структурных связей между ними. Глубина дискурса, как выделение элементарных единиц анализа текста, может влиять на смысловые интерпретации текста.

Система политических установок имеет аналогичную текстовую структуру, состоящую из эпизодов политической действительности. В свою очередь, отдельный эпизод включает в себя политических акторов, действующих в некоей среде. Выделяе-

мые структурные элементы – семантические категории: политические акторы, политическая деятельность, политическая среда как контекст действия – сами могут иметь текстовую структуру в зависимости от качества “политического” мышления носителя системы политических установок.

Систему политических установок можно рассматривать в трех измерениях: элементарном, системном, глобальном. Элементарный ракурс наблюдается, когда воссоздается, конструируется модель политической действительности, состоящая из различных эпизодов. Наши способы понимания мира созданы и поддерживаются социальными процессами, в которые мы включены [3]. Причем организующий центр всякого высказывания, всякого выражения находится не внутри, а вовне, в социальной среде, в которую погружен человек [4]. Политические реалии воспринимаются с различных позиций, задаваемых набором социальных ролей индивидуального субъекта. У зрелого человека обычно социальная позиция достаточно жестко задана, и задан тип дискурса, в рамках которого происходит выработка личностного отношения к действительности.

Совокупность моделей политической действительности с точки зрения различных социальных ролей индивидуального субъекта складывается в общую системную картину политической жизни общества. Политическая культура задает действиям участников политического процесса определенные модели поведения, а также побуждает субъекта управления ориентироваться на разделяемые ценностные суждения, идеалы, представления о важном и значимом своей группы политических интересов.

В политической культуре современных обществ представлены, как правило, множества субкультур. Они могут не только не соответствовать друг другу, но даже быть противоположными в интерпретации и оценке базовых принципов организации общества и государства. Влияние культуры проявляется в потенциальной готовности субъектов взаимодействовать с представителями других субкультур, учитывая особенности их политических взглядов. Глобальное измерение системы политических установок подразумевает интеграцию частных систем

политических установок, отражающих позицию представителей различных политических взглядов.

Таким образом, исследование системы политических установок подразумевает изучение не только пространства смыслов, но и пространства социальных позиций субъекта, а также возможность обратной связи в системе, когда субъект может оценить культурно-историческую ограниченность собственных воззрений. Задав целостный подход к изучаемому объекту, можно переходить к детальному его описанию.

Под системой политических установок понимается *конструируемая субъектом модель действительности, предполагающая план собственных действий в зависимости от воссоздаваемого контекста политической ситуации*. Под моделью будем подразумевать знаковую систему, которая, воспроизводя объект исследования, отображает его существенные свойства и позволяет прогнозировать с определенной степенью точности дальнейшее поведение этого объекта в некоторый промежуток времени.

Система политических установок рассматривается как фрагмент ментальной картины мира, в рамках которой эта система воспроизводится. Она понимается как компонент субъективного дискурса, который составляют понимание социальной реальности, уяснение своего места в социальной структуре, осознание ограниченности (неполноты) своих взглядов на мир. Эта система анализируется как сложный конструкт, имеющий текстовую (тринитарную) структуру. Элементом модели является эпизод постоянно изменяющейся политической действительности, обладающий субъективной ситуативной значимостью. Система политических установок включает в себя видение и оценку политической ситуации, понимание возможности своего влияния на ситуацию в рамках своей социальной позиции, которая (позиция) не всегда рефлексирована носителем этих взглядов. В рамках предлагаемой концепции система политических установок выполняет следующие функции:

1) служит основой стратификации действительности, категориальной структурой семантического пространства политической области действительности, т. е. “очками”, сквозь которые смотрят на мир политики. При выполнении этой функ-

ции в процессе восприятия политической ситуации система стабильна и неизменна и не поддается рефлексии;

2) как система убеждений позволяет оценивать происходящие события, т. е. служит в качестве нормативной системы ценностей. В этот промежуток времени система стабильная и рефлекслируемая вне конкретной ситуации оценивания;

3) служит регулятором политической деятельности и в процессе этой деятельности позволяет постоянно вносить изменения в имеющуюся модель политической действительности. В процессе выполнения этой функции система политических взглядов осознается и подвергается коррекции.

То есть установка – это и неосознаваемый пласт внутреннего мира, и некая относительно стабильная ментальная структура, позволяющая оценивать протекающие политические процессы, и динамическая система планирования деятельности, в которую вносятся постоянные уточнения, изменения из-за смены политической ситуации. Таким образом, в зависимости от условий анализа политические установки предстают как определенное миропонимание, как нормативная система для оценивания политических событий, и в то же время как динамическая система политических ориентаций. Это одновременно учение (доктрина), система нормативных ценностей и политическая практика на основе программы, которые образуют единое целое и существуют в компактном виде.

Если рассматривать систему политических установок в ее прикладном значении, то она анализируется как внутренний идеальный план практических действий, предвосхищающий их актуализацию. Причем прогнозирование результатов непосредственных действий и их отдаленных последствий обусловлено качеством имеющейся модели политической действительности.

Исходя из определения системы политических установок, проанализируем ее устройство. Тринитарная методология выделяет в природе Целого элементы, структуру и паттерн [5; 6]. На элементарном уровне система политических установок образована совокупностью моделей различных эпизодов политической действительности. Эти эпизоды описываются политическими акторами, их деятельностью и контекстом. Для решения задачи конструирования ментальной модели политической ситуации

необходимо задать 1) тезаурус (набор понятий, использующийся для обозначения действующих лиц, их активности и контекста); 2) временной отрезок происходящих событий, т.е. задать границы модели; 3) логику развития событий (задать конечный аттрактор). Поступление новой информации ведет к тому, что в существующей модели в отдельных политических эпизодах выделяются новые политические акторы, новые свойства у известных акторов, новые виды взаимосвязей, добавляются виды деятельности, расширяется контекст. Это приводит к увеличению сложности элементов системы, ее развитию “в ширину”.

Участие индивидуального субъекта в различных видах социальной практики означает появление новых ролевых позиций, что вызывает конструирование новых моделей политической ситуации с другим тезаурусом, с иными границами, с новой логикой. Представления, вызванные каким-либо видом деятельности, могут доминировать в общей картине, исходя из ситуативной значимости, которая обычно обусловлена мотивацией (например, участие в политических акциях – “по обязанности, за деньги или по велению души”). Наличие различных ролевых позиций создает возможности для формирования элементарных моделей, организованных по разнообразным основаниям. Их интеграция ведет к формированию некоей сложноустроенной согласованной структуры элементов системы политических установок. Ее качество зависит от количества социальных ролей и имплицитной модели устройства общества (хаотической, линейной, иерархической, тернарной [7]): внутренняя структура системы будет подобна имеющейся ментальной структуре социальных позиций субъекта. Таким образом, происходит развитие системы “в высоту”.

Паттерн, как способ организации внутреннего пространства Целого, предусматривает разложение целого на части в тринитарных структурах по различным основаниям, и наличие обратной связи в системе дает возможность существования нескольких точек зрения на организацию Целого для внутреннего наблюдателя. Это позволяет разворачивать ментальную структуру на новом витке сложности, добавляя новые измерения интегративной модели социальной реальности. Сложность системы политических установок на этом уровне ментальной

организации проявляется через дискурс, который в данном случае рассматривается как способ коммуникации в мире с носителями других видений организации Целого. Выделяем следующие типы дискурса, предполагающего возможность существования альтернативных точек зрения: 1) монопольное право на истину; 2) бинарное (двоичное) мышление; 3) синергетическое, толерантное мышление, предусматривающее рассмотрение субъектов коммуникации как часть сообщества, в котором могут существовать разнообразные точки зрения, имеющие право на существование. Если субъект способен осознать иную позицию, базирующуюся на других социокультурных основаниях, может произойти изменение критериев осмысления политической действительности, что отразится на трансформации составляющих модели – тезауруса, границ, логики. С появлением новой позиции внутреннего наблюдателя у системы добавляется новое измерение, пространство системы увеличивает свою компактность, и она развивается в “глубину”.

Исходя из предложенной концепции организации системы политических установок, информационное воздействие можно осуществлять, во-первых, отдельным текстом, через описание происходящих событий, задавая тезаурус, границы ситуации, логику развития; во-вторых, созданием совокупного текста, отражающих точки зрения основных политических субъектов, имплицитно задавая позиции (и роли) индивидуальных субъектов; в-третьих, формированием атмосферы общества, предлагая возможность воспользоваться различными социокультурными дискурсами, задавая дух сотрудничества, уважения другой точки зрения или монополии на истину одной политической силы.

Приписывание значений в дискурсе является средством изменения мира [1]. Научившись в любом тексте видеть не только эксплицитный порядок, но и имплицитный, можно прийти к выводу, что любое воздействие можно трактовать как манипуляцию. И ответственность за интерпретацию информации лежит не только на СМИ, создающих информационный продукт, но и на потребителе этой информации. Потребитель с низким уровнем медиа-культуры, исходя из своих эгоистических интересов, требует ясности и однозначности в информации. В связи с тем, что мышление такого типа может оперировать ста-

бильными (до некоторой степени) категориями, его категоризация социальных субъектов сводится к редукции, тогда как социальные объекты имеют свою динамику и логику развития.

Средства массовой информации, транслирующие информационный продукт, могут выбирать из имеющегося массива информации те ее фрагменты, которые вписываются в их картину мира. И соответствие моделируемой картинки и реального мира достигается не точностью (“правдивостью”) отдельного источника информации, а конкуренцией качества создаваемой целостной модели происходящих событий, позволяющих потребителю воссоздать свою модель реальности. Изначально модель каждого автора ограничена, и поэтому потребитель, если он не желает быть марионеткой и исполнителем чужой воли (которая всегда маскируется под общественные интересы), должен опираться на информацию из нескольких каналов. Хотя количество источников не всегда означает их качественную разницу. Вся система политических установок подвергается упрощению, если она базируется на одном информационном источнике. Такому потребителю, в конце концов, приходится довольствоваться навязываемой ему одномерной картиной мира.

В информационном обществе снижается значимость содержания отдельного сообщения, поскольку априори предполагается, что информация должна приходиться по нескольким каналам, и если сообщение не продублировано, то это должно вызывать вопросы о его достоверности. И, наоборот, если сообщение прошло по многим каналам, его достоверность не вызывает сомнений. Становится важным не только *что* говорится, но и *как* говорится. Содержание, смысл информации все равно придется уточнять, поэтому возрастает роль стиля подачи информации. Например, значимость события может подчеркиваться не смысловыми характеристиками текста, а через организацию его подачи в информационном потоке (порядок его подачи, вызванный им эмоциональный эффект, его удельный вес в эфире). Поскольку получатель информации сам не может оказаться на месте событий, он находится в подчиненной, зависимой позиции от репортера и редактора. Он восстанавливает ход событий, основываясь на полученных, уже отобранных, фактах. Он интерпретирует, домысливает, по-своему трактует

события, не всегда замечая создаваемый режиссером трансляции контекст, в который помещается конкретная информация. И тут важно, насколько дискурс подачи информации и его составляющие (тезаурус, границы, логика) воссоздают многомерную модель социальной действительности, или же информация подается с точки зрения одной группы политических интересов и при этом упрощается модель реальности, а сама действительность представляется однозначной.

Можно выделить следующие личностные индикаторы, позволяющие прогнозировать последствия информационного воздействия:

- личный опыт участия в политической деятельности;
- информационная компетентность, основанная на использовании субъектом различных источников информации;
- личностная зрелость, подразумевающая достаточную сложность ментальных конструкций, наличие жизненного опыта, обеспечивающего необходимый спектр социальных ролевых позиций, толерантность к носителям других социокультурных и политических взглядов.

Выводы. В системе политических установок выделяются ее стержневые компоненты: ментальная модель политической ситуации; имплицитная модель устройства общества, предполагающая набор социальных позиций субъекта; способность к рефлексии, позволяющая оценивать социокультурную ограниченность своих политических воззрений. Эти конструкты определяют разворачивание системы политических установок от рассмотрения отдельного эпизода политической практики до конструирования целостной картины происходящих исторических событий и определения собственной роли в них. Сложность организации системы политических установок обусловлена сложностью когнитивных конструкций индивидуального субъекта, набором его социальных практик, уровнем развития рефлексивности, что предполагает возможные способы информационного воздействия и позволяет прогнозировать его результаты.

Литература

1. Potter J., Wetherell M. Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behavior. – London, 1987.

2. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. – М., 1996.
3. Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод: Пер. с англ. – Х., 2004.
4. Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка. – Ленинград, 1929.
5. Капра Ф. Паутина жизни: новое научное понимание живых систем: Пер. с англ. – К.; М., 2002.
6. Гроф С. За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии: Пер. с англ. – М., 2001.
7. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М., 1992.

© Плющ А. Н.

С. М. Глазунова

СЕРЕДОВИЩНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЯК ЧИННИК ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

Запропоновано модель середовищних чинників електоральної поведінки української молоді; у моделі виокремлено чотири основних групи чинників, що детермінують політичний вибір: інформаційні, змістові, ієрархічні (статусно-рольові), динамічні і спрямовуючі, а також дві підгрупи чинників, що стосуються макро- і мікросередовища. Зроблено опис кожної групи та підгрупи чинників, розглянуто питання їх співвідношення. Проаналізовано актуальність вивчення проблеми середовищних чинників політичного вибору в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій у суспільстві.

Ключові слова: політичний вибір, середовищні характеристики (інформаційні, змістовні, статусно-рольові, динамічні і спрямовуючі), макро- та мікро середовище, соціальні уявлення, соціальна ситуація.

Предложена модель характеристик среды электорального поведения украинской молодежи; в модели выделены четыре основные группы факторов, детерминирующие политический выбор: информационные, содержательные, иерархические (статусно-ролевые), динамические и направляющие, а также две подгруппы факторов, которые относятся к макро- и микро-среде. Описаны каждая группа и подгруппа факторов, рассмотрено их соотношение. Проанализирована актуальность изучения проблемы средовых факторов политического выбора в

умовлях сoвpeмeннoх сoцiальнo-пoлитичeских тpaнcфopмaцiй в oбщeствe.

Ключевые слова: пoлитичeский выбop, хaрaктеристики сpeды (инфopмaциoннe, сoдepжaтeльнe, иepaрхичeские, динaмичeские и нaпpaвляющe), мaкpo- и микpoсpeдa, сoциaльнe пpeдстaвлeния, сoциaльнa ситyaция.

The model of environmental factors of the electoral behavior of the Ukrainian youth is proposed. Four main groups of the factors determinative the political choice have been singled out. These are information, content, hierarchical (status and role), dynamical and directing factors and two subgroups of factors belonging to the macro-environment and microenvironment. Each group and subgroup has been described and the problem of their correlation has been investigated. The topicality of the problem of environmental factors causing impact on the political choice under the circumstances of the contemporary social and political transformations in the society has been analyzed.

Key words: political choice, environmental features (information, content, status and role, dynamical and directing), macro-environment and microenvironment, social ideas, social situation.

Проблема. Пoстiйнoю пoтpeбoю бyдь-якoї дepжaви є ствopeння умoв для вxoджeння мoлoдi в пoлiтичнy систeмy, зaбeзпeчeння лoяльнoгo стaвлeння дo нeї, фopмyвaння в мoлoдих лoдeй aдeквaтнoї мoдeлi eлeктopальнoї пoвeдiнки. Сьoгoднi, кoли yкpaїнськe сyспiльствo пepeживaє пepiод стaнoвлeння нoвoї пoлiтичнoї систeми, пoяви бaгaтoпapтiйнoгo плiурaлiстичнoгo пoлiтичнoгo пpocтopy тa змiни цiннoстeй, oсoбливo гoстpo пoстaє питaння впливy сepeдoвищних хaрaктеристик нa пoлiтичний вибiр мoлoдi, дoслiджeння цьoгo впливy як oднoгo iз шляхiв фopмyвaння aдeквaтних мoдeлeй eлeктopальнoї пoвeдiнки.

Мета статті: пpoанaлiзувaти сepeдoвищнi хaрaктеристики як чинники eлeктopальнoї пoвeдiнки мoлoдi, oписaти iх тa зрoбити пoпepeдню систeмaтизaцiю.

Сyчacнe yкpaїнськe сyспiльствo, пepeживши дoсвiд рeвoлюцiйних пepeтвopeнь i тpaнcфopмaцiї систeми влaди, oпинилoся сьoгoднi пepeд нoбiднiстiю пoбyдoви нoвих сoцiальнo-

політичних відносин. Поява нових політичних сил та персоналій, утворення нових блоків та фракцій зруйнували сформовані за останні 10 років уявлення українців про політичне життя. Кожен член українського суспільства відчуває нині потребу дослідження нової суспільно-політичної ситуації, її оцінювання та визначення своєї громадянської позиції.

Особливо гостро проблема орієнтації в політичному просторі і політичного вибору постає в молодіжному середовищі, оскільки цей вік – період суттєвих особистісних трансформацій, пов'язаний з початком дорослого життя, професійним та особистісним самовизначенням. Молодь електорального віку являє собою одну з найбільш політично активних верств населення, проте саме молоді люди найбільше піддаються впливу зовнішнього середовища: повідомлень ЗМІ, оцінок та уявлень, що панують у референтних групах, думок та суджень найближчого оточення.

Отож постійною потребою будь-якої держави є створення умов для входження молоді в політичну систему, забезпечення лояльного ставлення до неї, формування в молодих людей адекватних моделей електоральної поведінки. Зазначені обставини надають сьогодні особливі актуальності вивченню зовнішніх, тобто середовищних, характеристик, що впливають на електоральну поведінку молоді. Наша стаття є спробою визначити середовищні характеристики як чинники електоральної поведінки молоді, описати їх та зробити попередню систематизацію.

Поняття “середовище” буде використовуватися у значенні “зовнішній”, незалежний від людини, об'єктивний щодо суб'єкта електоральної поведінки бік ситуації. Це існуючі на певний момент обставини соціального і матеріального світу, у якому перебуває людина, що має зробити політичний вибір.

Під середовищними характеристиками розумітимемо чинники зовнішнього стосовно суб'єкта політичного вибору світу. До них можна віднести суспільно-політичне становище, соціально-культурні умови, а також уявлення сукупності людей, зв'язаних спільністю цих умов та ін. [1–5].

Розглядаючи низку середовищних чинників електоральної поведінки, ми спиралися на ідеї, викладені в наведених нижче дослідженнях.

1. Праці Е. В. Якимової [6], присвячені соціальним уявленням. Дослідниця виокремлює групову культуру як основну умову формування соціальних уявлень, у рамках якої виділяються цінності, образи й інваріанти. Можна зробити припущення, що саме ці когнітивні репрезентації, що існують у зовнішньому середовищі, будуть одним із чинників, що визначатиме політичний вибір людей.

2. Розробки психолога Оксфордського університету М. Аргайла, що ввів поняття “соціальна ситуація”, виокремивши дев’ять факторів, що його визначають. У найширшому розумінні соціальна ситуація трактується як “природний фрагмент соціального життя, зумовлений людьми, що включені в нього, місцем дії й характером дії, що розгортається, або діяльності” [7, с. 286]. Завдання свого дослідження Аргайл і його послідовники вбачають у тім, щоб виявити систему універсальних чинників, що діють у будь-якій ситуації соціальної взаємодії й задають її визначеність. У результаті ситуація окреслюється як “сукупність характеристик соціальної події, що впливають на індивіда” [там само]. Моделлю для означення чинників і побудови цієї системи служить гра, розглянута як соціальний ритуал.

На думку Аргайла і його послідовників, соціальна ситуація визначається дев’ятьма чинниками: метою, правилами, роллю, набором елементарних дій, послідовністю поведінкових актів, концептами, фізичним середовищем, мовою, труднощами та навичками.

3. Проблемі детермінант процесу політичної соціалізації значну увагу приділяє у своїх працях Г. М. Андреева. Дослідниця виокремлює такі чинники цього процесу: психологічні, соціокультурні, демографічні, статусні [1, с. 17].

4. Представник соціального когнітивізму Форгас у своїх працях зазначав: “Адекватне й всеосяжне вивчення соціального пізнання повинне містити в собі соціо-когнітивні аспекти індивідуального розвитку, афективні й моральні параметри пізнавальної діяльності, її конвенціальні норми, а також колективні форми” [6, с. 17].

На основі наведених вище наукових розробок було проведено теоретичний аналіз, у результаті якого скомпоновано модель середовищних чинників електоральної поведінки молоді

(табл. 1). Модель охоплює чотири основні групи чинників, що детермінують політичний вибір: інформаційні, змістові, ієрархічні (статусно-рольові), динамічні та спрямовуючі, а також дві підгрупи чинників, що стосуються макро- і мікросередовища.

Саме тому, що кожна людина одночасно є членом суспільства, що має певний культурно-історичний контекст і членом малої групи (родина, організація тощо), чинники було розподілено на дві великі групи – характеристики макросередовища і характеристики мікросередовища.

Під макросередовищем і його середовищними характеристиками слід розуміти суспільство в цілому й ті уявлення, образи, сили, що спрямовують дії, актуалізовані в суспільному середовищі на момент аналізу потреби. Усі вони впливають на індивіда, визначаючи його уявлення про світ і, відповідно, його поведінку.

Під мікросередовищем і його середовищними характеристиками мають на увазі малу групу, членом якої також є індивід, і її уявлення, норми, значення, динамічні характеристики.

Характеристики макросередовища можна побачити й описати крізь призму культурно-історичного контексту, а характеристики мікросередовища – у контексті групової культури.

Характеристики макро- і мікросередовища можуть відрізнятися за своїми якісними, кількісними і змістовими параметрами. Так, цінності певної групи можуть не відповідати загальнокультурним цінностям, що існують у цей момент часу, або лише частково збігатися з ними. Прикладом у такому випадку можуть бути радикальні агресивні молодіжні угруповання панків, гопників, різних релігійних сект, що найчастіше суперечать більшості норм, прийнятих у суспільстві. Тому, аналізуючи середовищні характеристики, слід враховувати не тільки самі характеристики, а і їх співвідношення на рівні макро- і мікросередовища, оскільки в одному випадку вони можуть повністю або частково відповідати один одному, в іншому – суперечити, у третьому – взагалі не мати точок дотику.

Проблемі впливу середовищних характеристик на макро- і мікрорівні з урахуванням їх співвідношення (повного, часткового збігу, конфлікту й т. ін.) може бути присвячене окреме дослідження.

Таблиця 1

**Модель середовищних характеристик, що зумовлюють
політичний вибір молоді**

		Інформаційні характеристики середовища	Змістові характеристики середовища		Ієрархічні (статусно-рольові) характеристики	Динамічні й спрямовуючі характеристики середовища
			Зміст загальних уявлень про об'єкти	Зміст норм		
Макросередовище	Культурно-історичний вимір	Дефіцит – наявність необхідної інформації	Зміст образів	Загальнокультурні норми	Належність до соціальних і професійних та інших груп, страт, класів	Актуалізовані в суспільстві потреби
		Об'єктивність і вірогідність інформації	Значення	Загальнокультурні цінності	Статус у соціумі	Соціальна напруженість
		Рівень довіри до інформації в суспільстві	Концепти	Загальнокультурні правила поведінки	Ролі в соціумі	Настрої в суспільстві
			Судження	Оцінки		
			Зміст уявлень			
Мікросередовище	Групова культура	Дефіцит – наявність необхідної інформації	Зміст образів	Групові норми	Належність до соціальних і професійних та інших груп	Фази групової динаміки
		Об'єктивність і вірогідність інформації	Значення	Групові цінності	Статус у групі	Актуалізовані в групі потреби
		Рівень довіри до інформації в суспільстві	Концепти	Групові правила поведінки	Ролі в групі	Настанови, що переважають у групі
			Судження	Оцінки		
			Зміст уявлень			

Перша група середовищних характеристик – інформаційні. Ця група параметрів описує умови здійснення політичного вибору з погляду не змістових, а кількісних і якісних характеристик інформації про об'єкт, що є в цей момент у середовищі.

Перший параметр – *наявність-дефіцит інформації* – дає уявлення про те, чи є в середовищі потрібна для об'єктивного оцінювання ситуації та прийняття адекватного рішення кількість інформації чи, навпаки, спостерігається її нестача. У випадку дефіциту знань, швидше за все, можна очікувати виникнення чуток, міфів й інших явищ, покликаних компенсувати брак потрібної інформації. У разі наявності потрібної суб'єктам політичного вибору інформації підвищується ймовірність формування адекватних уявлень про події або об'єкти та прийняття відповідних рішень.

Другий параметр – *об'єктивність і вірогідність інформації* – описує якісні характеристики інформації, від яких залежить формування уявлень, що визначають політичний вибір. Оскільки більшість членів суспільства не є безпосередніми свідками політичних подій, то більша частина знань черпається із засобів масової інформації. Найчастіше в медіа та або інша подія подається з певними акцентами й оцінками, що диктуються або власниками ЗМІ, або нормами журналістської самоцензури, а також суб'єктивними поглядами редактора або репортера. У зв'язку із цим слід визначити рівень об'єктивності й вірогідності інформації, що надходить у середовище.

Третій параметр – *рівень довіри до інформації в суспільстві або групі* – описує ставлення до певної інформації в мікро- або макросередовищі, що буде транслюватися кожному індивіду, котрий перебуває в інформаційному полі. Якщо інформація сприймається як правдива, достовірна, то індивід керуватиметься нею у своїх діях; якщо ж інформація сприймається такою, що не заслуговує на довіру (нехай навіть вона є достовірною й об'єктивною), то, відповідно, спостерігатиметься зовсім інша модель поведінки.

Друга група середовищних характеристик представлена **змістовими чинниками**, до яких належать зміст загальних уявлень про об'єкти й нормативні характеристики – норми, цінності, оцінки й правила поведінки, розглянуті з погляду змісту.

Характеристика “зміст загальних уявлень про об’єкти” охоплює зміст образів, концепти, знання, значення, судження, усі існуючі на цей момент часу соціально-когнітивні утворення. За висловом Ф. Тенбрука, “...усі уявлення, ідеї, світогляди, переконання, вірування тощо є діючими через їх активне сприйняття або пасивне визнання. Це ті ідеї, уявлення й т. ін., які в сукупності представляють генеральне визначення ситуації нашого життя” [4, с. 56]. До змістових нормативних характеристик слід віднести норми, цінності, правила поведінки, які є характерними для макрорівня – даного історичного періоду, для мікрорівня – певної групи.

Слід відзначити досить умовний поділ на “зміст уявлень про об’єкти” і “нормативну характеристику”, оскільки обидва чинники виконують регулятивну і нормативну функції й обидва (з огляду на логіку нашої роботи) є уявленнями. Однак нормування поведінки через уявлення і через норми має різні механізми. Коли йдеться про уявлення, то регуляція відбувається опосередковано, оскільки індивід засвоює певний спосіб поведінки; у випадку з нормами існують чіткі приписи, якою повинна бути поведінка.

Третя група середовищних характеристик має назву **ієрархічна, або статусно-рольова**. За допомогою цієї групи чинників описується вплив статусу (економічного, політичного, правового, професійного, особистого) на формування політичного вибору особистості. Кожній групі (класові, страті, спільноті, малій групі) притаманні свої уявлення, цінності, моделі поведінки, ролі і їх розподіл. Усі зазначені параметри й визначатимуть специфіку формування соціальних уявлень індивіда, що належить до цієї групи.

Чинник ролі як певної функції, виконуваної індивідом у групі, також визначатиме електоральну поведінку. Прикладом впливу ролі на електоральну поведінку на макрорівні може служити поділ електорату на провласний і протестний. Зрозуміло, що люди, які належать до кожної із цих груп виборців, матимуть різні уявлення про свої цілі, кандидатів і діятимуть відповідно до цих репрезентацій.

До *четвертої групи середовищних чинників* можна віднести **динамічні й спрямовуючі** характеристики середовища, що описують готовність діяти певним чином, спрямованість дій, емоційний фон, на якому здійснюється політичний вибір. Ці де-

термінанти формують панівні настрої соціуму, напруженість, актуалізовані в певний момент суспільні потреби. У мікросередовищі до четвертої групи чинників можна віднести існуючу на момент аналізу фазу групової динаміки, актуалізовані в групі потреби, панівні групові настанови.

Висновки. Отже, електоральна поведінка молоді, від чого залежить її політичний вибір, детермінується низкою середовищних чинників, а саме: інформаційних, змістових, ієрархічних, динамічних і спрямовуючих. Розглянувши систему середовищних характеристик, вважаємо за доцільне зробити деякі зауваги. Так, середовищні характеристики макро- й мікросередовища слід аналізувати у взаємозв'язку, оскільки вони, впливаючи на індивіда, можуть взаємопідсилювати одна одну або породжувати суперечності. Зрозуміло, що, з одного боку, чинники є середовищними, тобто зовнішніми, стосовно індивіда, з іншого боку, у їх формуванні беруть участь усі члени суспільства – і наш досліджуваний, окремий індивід, у тому числі. Іншими словами, індивід одночасно є і об'єктом впливу соціальних уявлень, що панують у соціумі, і суб'єктом, що ці уявлення породжує. У нашій роботі ми не зупинялися на можливих варіантах комбінацій середовищних чинників на макро- і мікрорівні, тому означена проблема вимагатиме дальшої розробки.

Література

1. Андреева Г. М. К проблематике психологии социального познания // Мир психологии: Науч.-метод. журн. – 1999. – № 3. – С. 15–23.
2. Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б. Политическая психология. – Ростов-на-Дону, 1996.
3. Донцов А. И., Емельянова Т. П. Концепция “социальных представлений” в современной французской психологии. – М., 1987.
4. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие: Учеб. пособие: 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2000.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии – СПб., 1999.
6. Якимова Е. В. Теория социальных представлений в социальной психологии: дискуссии 80-х – 90-х годов: Науч.-аналит. обзор / РАН, ИНИОН. Лаб. социологии. – М., 1996.
7. Шихирев П. Н. Современная социальная психология. – М., 1999.

© Глазунова С. М.

ПСИХОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА МЕДІА-ОСВІТИ

О. Т. Баршшполец

МЕДІА-КУЛЬТУРА: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Окреслено межі поняття “медіа-культура” в широкому і вузькому значеннях терміна. Показано, що в широкому значенні це сукупність інформаційно-комунікативних засобів; знакова система відтворення і передавання реалій; культура пошуку, збирання, виробництва і передавання інформації, а також культура її сприймання. У вузькому розумінні медіа-культуру визначають як здатність особистості, соціальних груп чи соціуму в цілому ефективно взаємодіяти з мас-медіа, адекватно функціонувати в інформаційному просторі суспільства. Наголошується, що медіа-культура передбачає відповідний рівень освоєння всіма учасниками медіа-процесу правових, морально-етичних, екологічних та інших норм.

Ключові слова: медіа-культура, масові комунікації, інформаційний простір, критерії медіа-культури, аудиторія ЗМІ, аналіз і верифікація інформації, мас-медіа, інформаційні потреби, реципієнт, інформаційна екологія.

Очерчены границы понятия “медиа-культура” в широком и узком смыслах термина. Показано, что в широком смысле это совокупность информационно-коммуникативных средств; знаковая система воспроизведения и передачи реалий; культура поиска, сбора, производства и передачи информации, а также культура ее восприятия. В узком понимании медиа-культура определяется как способность личности, социальных групп или социума в целом эффективно взаимодействовать с масс-медиа, адекватно функционировать в информационном пространстве общества. Подчеркивается, что медиа-культура предусматривает соответствующий уровень освоения всеми участниками медиа-процесса правовых, нравственно-этических, экологических и других норм.

Ключевые слова: медиа-культура, массовые коммуникации, информационное пространство, критерии медиа-культуры, аудитория СМИ, анализ и верификация информации, масс-медиа, информационные потребности, реципиент, информационная экология.

The boundaries of the notion of “media-culture” in the broad and narrow sense of the term have been defined. It is shown that in the broad sense this is a complex of the information and communicative means; sign system of reproduction and communication of reality, culture of search collection, production and communication of the information as well as the culture of perception of the information. In the narrow sense media-culture is defined as an ability of a personality, social groups and the society in general to interact with the mass media effectively and to function in the information space of the society adequately. It is stressed that the media-culture envisages the appropriate level of adoption of legal, moral and ethical as well as ecological rules by all the participants of the media process.

Key words: media-culture, mass communication, information space, media-culture criteria, mass media audience, analysis and verification of information, mass media, information needs, recipient, information ecology.

Проблема. Медіа-культура, тобто культура життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві, стала нагальною потребою як в особистісному, так і в соціальному плані. Тим часом і стан медіа-культури, і теоретичне осмислення цього явища не відповідають викликам сучасності.

Мета статті: з’ясувати суть поняття “медіа-культура”, а також міру відповідності медіа-культури споживача інформаційних послуг змістові, обсягам та особливостям сучасної інформації.

Потреба тлумачити те чи інше поняття виникає тоді, коли явище в суспільстві стало доконаним фактом, а його сутність ще не дістала достатнього осмислення. Сьогодні в такому становищі опинилася категорія медіа-культури – феномен, породжений розвитком інформаційного суспільства. У літературі останніх років бачимо різні підходи до трактування поняття “медіа-культура”. Теоретики журналістики вважають, що слід відмовитися від термінів “засоби масової інформації”, “засоби масових комунікацій” як від застарілих, а заодно й від маловиразного “mass media” та замінити їх усі терміном “медіа-культура”. Йдучи від загальносоціологічного визначення культури, вони вкладають у новий термін і сукупність інформаційно-комунікативних засобів, і знакову систему передавання реалій дійсності, і культуру передавання інформації та культуру її сприймання [1–7]. Представники педагогічної науки, а вони головним чином взялися за проблеми медіа-освіти і досягли чима-

лих успіхів у їх розробці, вказують на медіа-культуру особистості як на результат медіа-освіти. Політологи вбачають у медіа-культурі особистості неодмінну умову розбудови демократичного суспільства, консенсусу між владою й народом. І всі вважають плідним прилучення психологів до дослідження проблеми.

Якоюсь мірою схожою видається наукова дискусія 60-х років минулого століття щодо взаємодії масової комунікації і людини, а конкретніше – щодо правомірності використання терміна “реципієнт” до споживача масової інформації. Мовляв, сам термін передбачає абсолютну пасивність людини у світі масових комунікацій, бо їй – реципієнтові – уживляють повідомлення ззовні, бажає вона того чи ні. А це йшло врозріз із концепцією тогочасної ідеології про активну роль *свідомого* будівника комунізму, відтак термін тоді не прижився. Але й зникнути з наукового ужитку він не міг, бо відтворював *реалії*. Більше того, реалії, що набули прискороеного розвитку.

Журналістика, як практична галузь, що забезпечує інформаційні процеси в суспільстві, протягом кількох останніх десятиліть розвивається наскільки бурхливо, настільки й суперечливо. Можна виділити дві основні тенденції цього розвитку. Перша: науково-технічний прогрес не лише породив нові галузі у сфері масових комунікацій, а й спричинив перехід людства до інформаційного суспільства – нової якості, нової фази цивілізації. Тим часом *еволюція моральних засад* не встигає за науково-технічним прогресом, у т. ч. й у сфері медіа. Друга тенденція: перетворившись на “четверту владу”, здатну визначати свідомість і настрої великих груп людей, на один з основних чинників соціалізації молодого покоління, мас-медіа стимулюють прогрес освіти і культури, справляючи разом з тим *абсолютно протилежний вплив*.

Те, що нинішній реципієнт в основній своїй масі виявився малопідготовленим до навали інформації, свідчить поки що не про відсутність у нього медіа-культури, а про різний рівень адаптації споживача до сучасного медіа-ринку. А точніше про те, що його медіа-культура не співвідповідна змістові, обсягам та особливостям інформації. Постає питання про міру цієї співвідповідності.

Певний рівень здатності до споживання інформації, тобто певний рівень медіа-культури, у населення все ж є. Люди здатні цікавитися практично всім, що несуть мас-медіа, займати певну позицію щодо отримуваної інформації, здатні її інтерпретувати.

У громадян доволі розвинені сприйняття й розуміння інформації. Це вже чи не визначальні критерії медіа-культури реципієнта, у т. ч. й українського. Не стоїть питання про відсутність медіа-культури особистості – вона є. Питання в тому, яка вона, який рівень культури нашого нинішнього споживача інформації.

В аудиторії ЗМІ відбувається аналіз фактів, соціальних явищ і процесів, синтез отриманих знань про суспільство. У такий спосіб виявляється цілісний процес, що становить основу інформаційного простору як соціально-психологічного явища.

Вищим рівнем процесу сприймання медійного тексту є його значеннєве сприймання, у ході якого знаки, що містяться в ньому, набувають суб'єктивного значення для реципієнта інформації і сприймаються ним у певному значеннєвому зв'язку між собою, що створює судження, умовиводи і відповідний контекст. У процесі інтерпретації отримана через ЗМІ інформація, пройшовши процеси сприймання медійного змісту й адекватного його розуміння, перетворюється в знання. Через інтерпретацію оптимізуються процеси рецепції інформації і пізнання аудиторією ідеальної реальності, її співвіднесення з реальною дійсністю.

Не можна при цьому не враховувати, що пізнавальна діяльність людини характеризується єдністю інтелектуального і почуттєвого. Раціональними можуть бути й емоції, а не тільки мислення, – зазначав Е. Фромм. На його переконання, розум виникає з поєднання раціональної думки і почуттєвих начал, а якщо ці дві функції розірвані, мислення деградує [8]. У процесі сприймання медійного тексту включається не тільки розум людей, а й уява, виявляється здатність до ідентифікації з персонажами твору, мобілізується особистий досвід людини для розкриття значення тексту й інтуїтивного його розуміння.

Інтерпретація забезпечує тлумачення медійного змісту, що відбиває певну матеріальну чи духовну реальність. При цьому може вироблятися зіставлення різних фрагментів та образів відбитої дійсності з відображуваними реальними явищами і процесами: реципієнт і свідомо, і підсвідомо прагне виявити *ступінь істинності, міру соціального реалізму* інформації, яка сприймається.

Особливі складності виникають у реципієнта при аналізі й інтерпретації *телевізійного змісту*. Мова телебачення, як відомо, відрізняється особливою мозаїчністю, навколишня дійсність представляється тут переважно у вигляді коротких за тривалістю, різних за змістом, найчастіше не зв'язаних між собою логіч-

ними або темпоральними зв'язками фрагментів, що відбивають різноманітні явища. Документальні відеокадри і фотографії, вставлені в телевізійний твір, сприймаються аудиторією як саме життя в його реальності й дійсності, що призводить до зниження критичності сприйняття телепоказу, притлумлення здатності аудиторії до аналізу і верифікації одержуваної при цьому інформації.

Суть впливу телебачення полягає в тому, що воно ставить масову аудиторію в становище вимушеного почуттєвого освоєння, а не раціонального пізнання медійних феноменів. На відміну від письмових текстів телевізійний зміст із його скороминущим, але могутнім впливом на аудиторію важче піддається аналізу та інформаційній верифікації. Безупинний потік миттєвих, яскравих, емоційно насичених аудіовізуальних образів набагато складніше осмислити, ніж газетні чи журнальні публікації, до яких можна звернутися неодноразово, аналізуючи зміст, звіряючи висновки. Оскільки телевізійне зображення впливає на аудиторію значною мірою на рівні підсвідомості, існують певні когнітивні бар'єри, що заважають телеглядачеві виявляти елементи ірраціональності телепоказу, знаходити логічну неузгодженість різних фрагментів телевізійного аудіовізуального тексту. Експресивні візуальні й акустичні образи, у надлишку присутні в сучасному телепоказі, налаштовують масову аудиторію на почуттєве освоєння змісту телепередач, приглушують її раціональні когнітивні здібності.

Ця властивість посилюється тенденціями, що проявилися в розвитку комерційного телемовлення останнім часом, зокрема поглибленням дераціоналізації змісту телепередач: спостерігається зменшення ролі слів при одночасному підвищенні значення музики, що стає сполучним елементом в умовах логічної незв'язаності демонстрованих епізодів; прискорюється темп змінюваності телевізійних картинок, у результаті чого глядач не встигає осмислити побачене; застосовується сюрреалістичний монтаж, що підвищує ступінь експресивності показу на шкоду його значенневим характеристикам. Багатогодинні щоденні перегляди телепередач занурюють сучасного глядача в ідеальну реальність, що дуже відрізняється від навколишньої дійсності. Ідеальну у всіх змістах цього слова: і *бажану*, і *штучно створену*, і *уявлювану*.

Нехтуючи журналістською етикою, деякі ЗМІ й окремі журналісти в конкурентній і політичній боротьбі виявилися готовими за будь-яку ціну зруйнувати репутацію “замовленого”

засобу масової інформації чи політичного діяча, чим здобули славу інформаційних кілерів. Самі ж тележурналісти називають себе гарматним м'ясом інформаційних воєн, бо змушені, виконуючи замовлення власників ЗМІ, поступатися совістю, честю, моральними принципами.

У демократичному суспільстві довіра суспільства до ЗМІ є фундаментальною цінністю. Без неї неможливе здорове функціонування суспільства, забезпечуване інтенсивним циркулюванням соціальної інформації, постійним обміном інформацією між владою і громадянами. Довіра не повинна бути “наведеною”, викликаною станом аудиторії: необхідно, щоб вона мала міцну раціональну основу, базувалася на знанні й розумінні механізмів і специфіки медійної практики, на здатності людей до самостійного аналізу, інтерпретації й оцінювання змісту ЗМІ. Ігнорування потреби осмисленого, позбавленого пасивності ставлення публіки до засобів масової інформації і медійного змісту рівнозначне ігноруванню ролі свідомого, соціально активного громадянина в демократичному процесі і, у кінцевому рахунку, стає чинником девальвації демократії, зведення її до міфічного поняття, імітації обмеженого набору демократичних процедур. Громадянин, позбавлений культури раціонально-критичного аналізу, інтерпретації й оцінки змісту ЗМІ, стає довірливою жертвою дезінформації і маніпулятивного впливу, спрямованих на керування його соціальною поведінкою.

Не зайве навести отримані нашим інститутом дані, які розкривають динаміку довіри населення України до вітчизняних засобів масової інформації. Протягом ряду років спостерігався стабільно високий рівень недовіри із суттєвим перевищенням рівня довіри. І лише 2005 року вперше зафіксовано позитивний баланс довіри української спільноти до ЗМІ. Мабуть, це можна вважати результатом мужньої громадянської позиції ряду газет, деяких телевізійних каналів у дні помаранчевої революції, переорієнтацією журналістів на об'єктивне висвітлення явищ сьогодення.

Однією з головних умов становлення цивільного суспільства є формування діалогової взаємодії між особистістю і владою, соціокультурними і політичними силами. Без діалогу не може бути згоди, успішного розвитку держави. У період політичної, соціокультурної, економічної модернізації потреба в діалозі стає особливо значимою.

Провідна роль у налагодженні такого діалогу належить мас-медіа, що стають у цьому випадку посередником між суспі-

льством і владою. Саме вони генерують і спрямовують основні потоки інформації. Саме вони здатні найбільш ефективно задовольняти інформаційні потреби громадян, погоджувати інтереси особистості, суспільства і держави. Але успішним такий діалог може бути тільки за готовності до нього кожної із сторін. От чому сьогодні на перший план виходять проблеми як медіа-культури суспільства, так і медіа-культури кожної окремої особистості. Це частина загальної культури, пов'язаної із ЗМІ: з одного боку – у соцієтальному плані (культура суспільства – медіа-культура суспільства), з іншого – в особистісному (культура людини – медіа-культура людини), коли акцентується взаємодія людини зі світом медіа, його сприймання і творче самовираження через ЗМІ, що в остаточному підсумку забезпечують повноцінне входження людини в життя суспільства.

Однак нашим реципієнтам, у першу чергу з молодіжного середовища, властиве бездумне, нерозбірливе поглинання інформації, що приходить з телеекранів, комп'ютерних моніторів, радіоприймачів. Школярі віддають перевагу різного роду розважальним шоу, “мильним операм”, серіалам, жанровим комп'ютерним іграм тощо. Занурюючись в інформаційний, віртуальний світ, школярі часто не вдумуються в зміст того, що ними сприймається. Таким чином поступово притупляється потреба в здобутті знань, спілкуванні з прекрасним, у духовно-естетичному збагаченні. Для молоді, що належить до так званого всеїдного типу глядачів і слухачів, медіа-мистецтва виконують лише розважальну чи релаксаційну функцію. Серед дослідників, педагогів, психологів з'явився спеціальний термін – *інформаційна криза*, тобто нездатність споживача переробити інформацію, знайти і відібрати з величезного потоку найбільш актуальну, таку, що задовольняє потреби людини і сприяє її духовному збагаченню і всебічному розвитку. Відомо, що медіа здатні бути джерелом знань і в той же час – перешкодою в навчанні та вихованні, засобом усебічного розвитку і, одночасно, фактором, що гальмує його. Засоби масової комунікації можуть як сприяти позитивному розвитку людини, так і призводити до духовного спустошення, моральної, естетичної кризи особистості.

Мультимедійні засоби в молодіжному і шкільному середовищі найчастіше є:

1) джерелом інформації (читання наукової і художньої літератури, вивчення інтерактивних каталогів і т. ін.);

2) засобом спілкування (знайомство, листування за допомогою електронної пошти і т. ін.);

3) формою відпочинку і розваг (комп'ютерні ігри, прослуховування компакт-дисків, перегляд кінофільмів тощо);

4) технічним засобом навчання (вивчення таблиць, довідників, географічних карт і т. ін.).

Розвиток комп'ютерних технологій і поширення інтернету створюють можливості для організації єдиної освітньої мережі дистанційного навчання.

Це лише окремі, так би мовити, вже отримані (чи здобуті?) суспільством блага від розвитку засобів масової комунікації. А ми ж живемо в суспільстві, яке перебуває в стадії переходу від індустріального типу до інформаційного. І однією з рис цього перехідного періоду, на думку ряду російських дослідників (М. І. Жабський, Г. К. Селевко, О. В. Федоров, О. М. Юдіна, Е. В. Якушина й ін.), є виникнення інформаційно-екологічних проблем: загроза психофізичному здоров'ю людини, комп'ютерна залежність і злочинність, інформаційна безпека особистості і суспільства, комунікативна девіація, порушення вітальних основ сутності людини в умовах розвитку систем штучного інтелекту [7]. До цього слід додати і проблему екранного насильства з його негативним впливом на неповнолітню аудиторію.

Сучасна молода людина, що вступає в життя, пізнає реальну дійсність багато в чому через відбиті “картини світу”. І провідне місце тут, безсумнівно, належить аудіовізуальній медіа-культурі (кіно, телебачення, відео, комп'ютерні мережі). Однак її роль у моральному вихованні суспільства далеко не бездоганна, а в умовах комерціалізації медіа-агентств вона часом здійснює і дисфункціональний вплив на глядача. Вплив аудіовізуальної реальності на молодь, у т. ч. школярів, – предмет цілком обґрунтованого занепокоєння широкої громадськості. Деструктивний вплив екранного насильства на аудиторію, особливо неповнолітню, мало хто сьогодні заперечує. Цікаво, що і самі діячі телебачення вже не можуть замовчувати свою роль у поширенні агресивних образів.

У результаті тривалих досліджень Дж. Кентор детально класифікувала сім можливих причин привабливості сцен насильства для дитячої аудиторії (див. [7, с. 96–106]):

1) **бажання пережити, відчувати хвилювання:** діти дивляться насильство по телебаченню, тому що воно збуджує, підсилює емоційне хвилювання. Існують докази того, що перегляд

сцен з насильством чи погрозами насильства значно активізує співпереживання, збільшує швидкість серцебиття і тиск у дорослих. Вплив медіа-насильства на рівень дитячої схвильованості було відбито в дослідженнях, під час яких вимірювалися серцебиття і температура тіла. При цьому, приміром, перегляд фільмів жахів визначався багатьма дітьми як “видовище, що захоплює”: “Я дивлюся жахи, тому що мені подобається лякатися”;

2) **прагнення віртуально пережити агресію (ефект емпатії)**: дітям подобається віртуально брати участь в агресивних діях. В одному з досліджень 48% школярів відповіли, що вони завжди співчувають жертві, а 45% сказали, що вони завжди співпереживають “поганому хлопцеві”. Не набагато більше (59%) підкреслили, що вони завжди хочуть бути “гарними героями”. Менше (39%) зізналося, що їм подобається дивитися, як на екрані люди б’ються, заподіюють один одному біль і т. ін. Ці дані свідчать, що захоплення медіа-текстами, які містять натуралістичне зображення сцен насильства, пов’язане з відчуттям задоволення від споглядання таких сцен, нерідкісною ідентифікацією з агресором, а не з позитивним персонажем чи жертвою;

3) **ігнорування обмежень (ефект “заборонного плоду”)**: батьки часто лімітують доступ дітей до жорстоких телесцен, від чого такого роду епізоди стають для певної частини неповнолітніх більш бажаними;

4) **спроба побачити насильство/агресію, які відбивають свій власний досвід**: агресивні люди люблять дивитися програми, що показують характерне для них поведіння. Медіа-насильство може і не підвищувати агресію, але ті діти, що вже агресивні, люблять спостерігати, як інші діють агресивно. Дослідження показують, що люди, які в реальному житті поведуться агресивно, зупиняють свій вибір на більш агресивних програмах;

5) **вивчення навколишнього кримінального світу (осягнення ролі насильства в суспільстві і районі мешкання даної аудиторії)**: діти, для яких насильство є невід’ємною частиною навколишніх соціальних кіл, більше цікавляться насильством на екрані. Є кілька причин, з яких існує такий інтерес: дітям подобаються ті розважальні програми, що близькі до їхнього життя, “співзвучні” їхньому життєвому досвіду. Ще одна причина в

тім, що в дітей “інструментальний” підхід до перегляду теле/відеопрограм: вони дивляться ті з них, що можуть дати важливі уроки, які стосуються їхніх власних проблем. Ці причини дають змогу припустити, що діти, чий досвід пов’язаний з насильством у житті, будуть більш приваблені медіа-насильством. Підтверджуючи цю тезу, Дж. Кентор наводить ряд думок американських підлітків: “Насильство на екрані змушує мене задуматися про події в моєму власному житті”, “Я можу навчитися захищатися”;

б) *самозаспокоєння (ефект передчуття)*: контакт з медіа-текстами, що містять сцени насильства, іноді допомагає людям відволіктися від власних життєвих страхів і реальних проблем, тому що, приміром, типовий сюжет телесеріалів закінчується торжеством порядку і правосуддя. Утім, отут можлива і протилежна реакція – “діти, що лякаються медіа-насильства, можуть навмисно уникати подібних сцен, щоб не переживати негативні емоції”, саме вони ненавидять і бояться насильства в будь-якому вигляді, не бажають відчувати неприємні емоції, пов’язані із спогляданням крові, звірених насильством людей, саме вони виходять з кімнати, виключають телевізор чи переключають його на іншу програму під час демонстрації там сцен екранного насильства.

Визнаючи важливу роль ЗМІ в процесі освіти підростаючого покоління, слід системно і грамотно вибудовувати відносини юних споживачів інформації з величезними ресурсами газет, журналів, кіно, інтернету. *Споживання інформації треба вчити так само терпляче і продумано, як музики і живопису.* Потрібна комплексна програма медіа-освіти, що охоплювала б різні категорії дітей, підлітків, студентської молоді, враховувала різні умови їхнього навчання і виховання.

У сучасних трактуваннях медіа-освіти акцентується на формуванні в аудиторії ЗМІ здатності до активного, осмисленого засвоєння медійного змісту, що спиралося б на знання про сутність, специфіку і цілі масових комунікацій. Усе більша увага приділяється розвитку самостійного критичного мислення стосовно засобів масової інформації; виробленню практичних навичок виявлення помилкових повідомлень і перекручень в одержуваній інформації, стійкого імунітету проти маніпулятивного впливу ЗМІ; збагаченню соціального досвіду аудиторії в практиці спілкування з друкованою й електронною продукцією.

Цьому сприяє ознайомлення широкої аудиторії із соціальною роллю і механізмами функціонування мас-медіа, нормами і правилами професійної етики журналістів та інших творчих працівників ЗМІ, жанрами журналістики, специфікою редакційної “кухні”. Медіа-освіта покликана виробляти культуру раціонального освоєння медійного змісту, розвивати соціальну активність громадян.

Одним із важливих й актуальних суспільних завдань є сьогодні подолання суто споживацького ставлення громадян до засобів масової інформації, що формується в умовах інформаційного ринку. Сприймання інформації аудиторією безпосередньо залежить від її здатності до активного творчого освоєння змісту ЗМІ, його логічної переробки. Споживання медійного змісту, позбавлене активної інтелектуально-творчої основи, істотно звужує пізнавальні можливості аудиторії, збіднює її можливості сприймання.

Медіа-освіта пов’язана одночасно з пізнанням того, як створюються і поширюються медіа-тексти, і з розвитком аналітичних здібностей для інтерпретації й оцінювання їх змісту (тоді як вивчення медіа звичайно пов’язується з практичною роботою по створенню медіа-текстів). Медіаосвічена людина має розвинену здатність до сприймання, аналізу, оцінювання і створення медіа-текстів, до розуміння соціокультурного і політичного контексту функціонування медіа в сучасному світі, кодових і репрезентаційних систем, використовуваних медіа; життя такої людини в суспільстві і світі пов’язане з громадянською відповідальністю.

Висновки. Отже, медіа-освіта – це вивчення медіа, а не лише навчання за допомогою медіа. Це навчання “грамотного” читання медіа-текстів; поглиблення здатності до сприймання й аргументованого оцінювання інформації; розвиток самостійності суджень і критичного мислення, переваг, естетичного смаку; інтегрування знань та умінь, що здобуваються на навчальних заняттях, у процесі сприймання, аналізу і творчості.

Складовою медіа-культури є медіа-грамотність, адже медіаграмотна аудиторія розуміє, що:

- “медіа транслюють ідеї, інформацію, новини з погляду *якихось* людей;
- для емоційного впливу на публіку використовуються *спеціальні* технології, відтак можна розпізнати ці технології,

зрозуміти, якого ефекту домагалися творці медіа-тексту і якого досягли;

- усі медіа-тексти *вигідні одним людям і не вигідні іншим*; можна запитати, а іноді й відповісти на питання про те, кому вигідно, кому – ні і чому?

Медіаграмотна аудиторія:

- шукає альтернативні джерела інформації і розваги;
- використовує телебачення з користю і для власного задоволення;
- не служить об'єктом маніпуляції з боку (або в інтересах) телебачення;
- становить більш свідому частину громадян свого суспільства.

Соціально активна комунікативна особистість, що критично мислить, вільно й осмислено спілкується з мас-медіа, є ідеалом, вищим досягненням гуманістично орієнтованої медіа-освіти.

Література

1. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2000. – 606 с.
2. *Корнилов Е. А.* Журналистика на рубеже тысячелетий. – Ростов-на-Дону, 1999. – 284 с.
3. *Короченский А. П.* “Пятая власть”? Феномен медиакритики в контексте информационного рынка. – Ростов: Междунар. ин-т журналистики и филологии, 2002. – 346 с.
4. *Мельник Г. С.* Mass-media: психологические процессы и эффекты. – СПб., 1996. – 159 с.
5. *Прохоров Е. П.* Свобода СМИ в журналистской деятельности на демократических принципах. – М., 2001. – 268 с.
6. *Реснянская Л. Л.* Двусторонняя коммуникация: методика организации общественного диалога. – М., 2001. – 176 с.
7. *Федоров А. В.* Медиаобразование: история, теория и методика. – Ростов: ЦВВР, 2001. – 708 с.
8. *Фромм Э.* Психоанализ и этика. – М., 1998. – 566 с.

© **Баришполець О. Т.**

ВПЛИВ ТРИВАЛОСТІ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОЇ РЕЦЕПЦІЇ НА ЧАСОВІ УЯВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ

Проаналізовано особливості впливу масової комунікації на підлітків. Запропоновано теоретико-методологічну модель взаємозв'язку тривалості телекомунікаційної рецепції, часових уявлень та рівня особистісної зрілості телереципієнтів підліткового віку. Встановлено неоднорідність сучасної підліткової телеаудиторії за рівнем тривалості телерецепції. Виявлено адаптивні та дезадаптивні зміни суб'єктивної тривалості одиниці часу в реципієнтів з низьким і високим рівнем тривалості телерецепції.

Ключові слова: масово-комунікаційний вплив, тривалість телекомунікаційної рецепції, телереципієнти підліткового віку, часові уявлення, суб'єктивна тривалість одиниці часу.

Проанализированы особенности воздействия массовой коммуникации на подростков. Предложена теоретико-методологическая модель взаимосвязи продолжительности телекоммуникационной рецепции, временных представлений и уровня личностной зрелости телереципиентов подросткового возраста. Установлена неоднородность современной подростковой телеаудитории по уровню продолжительности телерецепции. Выявлены адаптационные и дезадаптационные изменения субъективной длительности единицы времени у реципиентов с низким и высоким уровнем продолжительности телерецепции.

Ключевые слова: массово-коммуникационное воздействие, продолжительность телекоммуникационной рецепции, телереципиенты подросткового возраста, временные представления, субъективная длительность единицы времени.

The features of influence of mass media on personality have been analyzed. The article provides the theoretical-methodological model of duration of telecommunication reception, temporal presentations and personal maturity levels of telerecipients of teenage. Heterogeneity of modern teenage TV viewers concerning a level of duration of telereception have been determined. The adapted and disadapted changes subject durations unit of the time in recipients with low and high level of duration of telereception

Key words: influence of mass media, duration of telecommunication reception, telerecipients of teenage, temporal presentations, subject durations unit of the time.

Проблема. Бурхливий розвиток комунікаційних технологій мас-медіа призвів до того, що сьогодні проблема екології інформаційного середовища виглядає більш загрозливо навіть порівняно з екологією біологічного середовища існування.

Засоби масової комунікації (ЗМК) міцно увійшли в життя сучасного суспільства, стали складовою його побутової культури. Сучасні ЗМК не тільки поширюють знання та інформують населення про події, що відбуваються, а й здійснюють соціальний контроль та управління, впливають на формування суспільної думки.

Кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. характеризуються тим, що через ЗМК людина опинилася під тиском величезної кількості інформації, яку вона не спроможна засвоїти. Поряд з проблемою добору інформації виникає інша – залежність людини сучасного суспільства загалом від продукції ЗМК. За переконанням багатьох фахівців сьогодні надзвичайно поширеною є телекомунікаційна залежність (залежність від продукції телебачення).

Мета статті: визначити особливості впливу тривалості телекомунікаційної рецепції на часові уявлення підлітків.

Зарубіжна і вітчизняна наукові спільноти визнають проблему впливу ЗМК на особистість. Проведено величезну кількість досліджень, які підтверджують наявність такого впливу. При цьому досі залишається відкритим питання про механізми, параметри, критерії масово-комунікаційного впливу на психіку людей, особливо молоді.

Так, аналіз наукової літератури засвідчив невиробленість однозначних параметрів впливу ЗМК на людську психіку: дослідники не дійшли згоди щодо того, наскільки такий вплив є сильним чи слабким, негативним чи позитивним, деструктивним чи конструктивним. Причина, імовірно, криється в методології узагальнення отриманих за допомогою емпіричних вимірювань фактів. Спираючись лише на дані досліджень впливу ЗМК на окремі складові свідомості й поведінки реципієнтів, деякі дослідники разом з тим роблять дуже широкі концептуальні висновки про певний загальний ефект впливу ЗМК на людину. На наш погляд, такі індуктивні узагальнення є некоректними.

Крім того, при оцінюванні впливу ЗМК на психіку людей науковці в кращому випадку використовували експертні критерії оцінювання змісту інформації. Проте і тут, як зазначає П. Д. Фролов, загально визнаних, науково обґрунтованих критеріїв

ріїв розрізнення досі не вироблено [1]. Поодинокі дослідження з цієї проблематики [1; 2] з'являються лише останнім часом.

Загалом можна стверджувати, що на різні сторони людської психіки ЗМК впливають по-різному. Відповідно, висновок повинен бути конкретним, начебто прив'язаним до певного критерію, яким є ефект впливу ЗМК на той чи інший прояв свідомості та поведінки людини.

Спираючись на “інтегративну модель ефектів масової комунікації” М. де Флера та С. Болл-Роукича [3], яка є результатом синтезу концепцій мінімального і максимального впливу ЗМК на особистість, ми обрали для нашого дослідження критерієм масово-комунікаційного впливу тривалість рецепції продукції ЗМК.

Ключовим поняттям зазначеної вище моделі є “залежність” аудиторії від ЗМК, пов'язана із здатністю останніх задовольняти потреби людини в інформації та розвагах. Чим більше в задоволенні цих потреб люди покладаються на ЗМК, тим сильнішою виявляється залежність. У свою чергу, чим більша залежність, тим сильніше ЗМК впливають на почуття, свідомість та поведінку аудиторії [там само].

На думку авторів, існують два чинники, які сприяють підвищенню залежності аудиторії від ЗМК і, відповідно, посиленню їх впливу на неї:

1) численність потреб аудиторії, що задовольняються ЗМК;

2) ступінь нестабільності самого суспільства.

Сьогодні саме телебачення (ТБ), яке пропонує широкий спектр різноманітних програм, здатне повною мірою задовольнити потреби аудиторії і в інформації, і в розвагах. Пропонуючи інформаційний продукт на будь-який смак, допомагаючи людині певною мірою адаптуватися до нової життєвої ситуації, ТБ тим самим збільшує залежність телеспоживачів від споглядання життя на телеекрані в умовах мінливого соціуму, що, до речі, особливо прикметно для сучасної України. Тому у своєму дослідженні ми звернулися саме до телебачення як репрезентативної моделі сучасних медіа.

На нашу думку, показником залежності від телепродукції є надлишковість телекомунікаційної рецепції, коли людина проводить перед телеекраном набагато більше часу, ніж того вимагають її потреби в інформації та розвагах. За умови надто тривалої рецепції продукції ЗМК, у результаті попередніх актів комунікації, виникає стан аудиторії, який охарактеризовано

Ю. Шерковіним як “межа насиченості” [4]. Мається на увазі переважання людської психіки, що, ймовірно, призводить до змін у структурі індивідуальної свідомості особистості.

Як у зарубіжних, так і у вітчизняних дослідженнях найчастіше йдеться про деструктивний вплив ТБ на психічне здоров’я, поведінку, соціальні та політичні настанови, ціннісні орієнтації, моральність особистості. Проблема ж впливу тривалості телекомунікаційної рецепції на часові уявлення особистості не була предметом спеціального соціально-психологічного дослідження.

У психологічній літературі привертає увагу низка робіт переважно теоретичного характеру, що ставлять метою вивчення особливостей переживання людиною часу в умовах інтенсифікації та глобалізації масових комунікаційних процесів (М. Кастельс, М. Маклюєн, А. Моль, Д. Стринаті). Дослідники констатують той факт, що світ дійсності постає в реальності мас-медіа розщепленим на велику кількість епізодів, які не репрезентують події, а переплітаються з ними, що робить, зокрема, сучасне телебачення схожим на мозаїку образів і подій, реклами і новин. Це призводить до незв’язності, непослідовності, поверховості та фрагментарності часових уявлень телереципієнта, виникнення відчуття “миттєвості” буття. Деякі дослідники серед негативних наслідків тривалого споживання телепродукції виділяють ситуацію “відчуження від реальності”, “випадання з реального часу” [5].

Для дослідження впливу тривалості телекомунікаційної рецепції на часові уявлення особистості нами було створено теоретико-методологічну модель взаємозв’язку тривалості телекомунікаційної рецепції, часових уявлень та особистісної зрілості телереципієнтів підліткового віку (рис. 1).

Ми виходили з того, що підліткова аудиторія є найбільш чутливою щодо впливу телепродукції. Бралося також до уваги, що підлітковий вік – це період активного життєвого пошуку, випробування різних соціальних ролей і видів діяльності, побудови життєвих планів. Саме тому ми вважали за потрібне зробити акцент на особливостях перебігу процесу побудови часової перспективи підлітками в умовах телекомунікаційного впливу.

З огляду на праці Б. Й. Цуканова, у яких встановлено певну залежність між побудовою часової перспективи та механізмом безпосереднього переживання часу [6], доцільно було б з’ясувати спочатку особливості уявлень про тривалість одиниці часу, що безпосередньо переживається телереципієнтами.

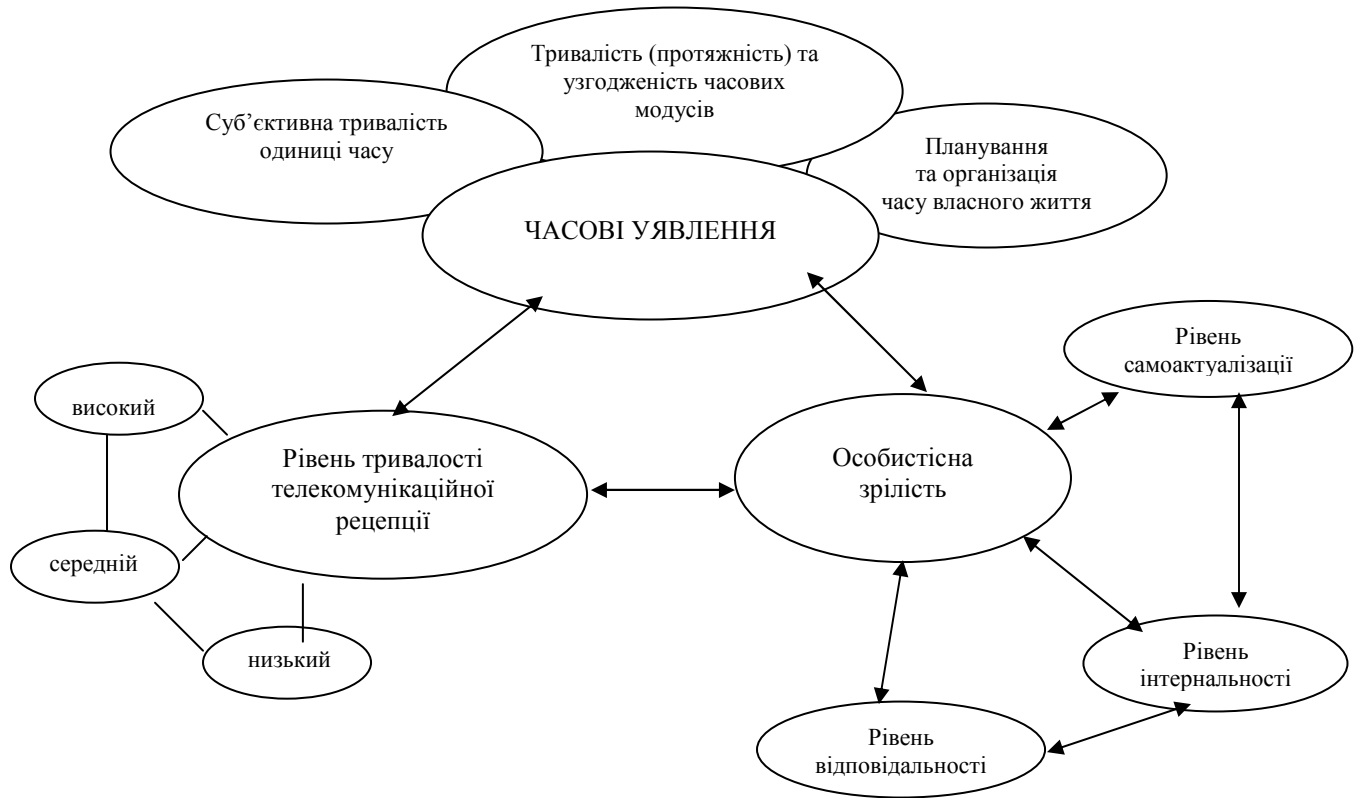

Рис. 1. Модель впливу масової телекомунікації на часові уявлення підлітків

Вважаємо, що не будь-яка продукція ЗМК, а лише та, що до якої існує підвищена мотивація і яка дістає досить високу суб'єктивну оцінку (і позитивну, і негативну) та супроводжується вираженими емоційними реакціями, може розглядатися як стресор і, відповідно, мати вплив і на особистість загалом, і на часові уявлення індивіда зокрема.

На основі ідеї підвищення енерговитрат в умовах стресу (Г. Сельє та ін.) та з врахуванням встановленого багатьма дослідниками (К. Мюнцель, Е. Поппель, Л. Ф. Бурлачук, Л. М. Мітіна, О. В. Полунін та ін.) взаємозв'язку між активацією психіки та переживанням часу нами сформульовано загальну *гипотезу* про те, що засоби масової комунікації як стресогенний фактор здійснюють модифікуючий вплив на часові уявлення особистості. При цьому особливості модифікації часових уявлень реципієнтів залежать від тривалості телекомунікаційної рецепції

Як зазначає Т. М. Титаренко, “керівництво часом життя є найскладнішою саморегулятивною діяльністю, що передбачає певний рівень особистісної зрілості” [7, с. 167]. Тому ми також припустили, що конструктивний перебіг процесу побудови часової перспективи в умовах телекомунікаційного впливу опосередковується високим рівнем особистісної зрілості, який визначається насамперед типом відповідальності, пов'язаним з інтернальними характеристиками особистості та розвиненим прагненням до самоактуалізації.

Перший (підготовчий) етап нашого дослідження було присвячено вивченню тривалості телекомунікаційної рецепції сучасної підліткової телеаудиторії. Відповідно до темпоральних, суб'єктивно-мотиваційних критеріїв, а також критерію суб'єктивного відчуття залежності від споживання телепродукції визначено та охарактеризовано три найпоширеніші типи телереципієнтів: “індиферентні” – реципієнти з низьким рівнем тривалості телекомунікаційної рецепції (дивляться телевізор 6-7 днів на тиждень, витрачаючи при цьому не більше години на добу); “зацікавлені” – телереципієнти із середнім рівнем тривалості телекомунікаційної рецепції (дивляться телевізор 3-5 днів на тиждень, витрачаючи при цьому 2-4 години на добу); “залежні” – реципієнти з високим рівнем тривалості телекомунікацій-

ної рецепції (дивляться телевизор 6-7 днів на тиждень по 5-7 годин на добу) [8].

Другий етап дослідження полягав у проведенні лабораторного експерименту з метою виявлення модифікації уявлень підлітків про тривалість одиниці часу, що безпосередньо переживається реципієнтами з різною тривалістю телекомунікаційної рецепції, в лабораторних умовах рецепції відеопродукції.

Для відмірювання одиниці часу, що безпосередньо переживається індивідом, було використано методику вільного суб'єктивного відмірювання (ВСВ), розроблену О. В. Полуніним [9] та адаптовану нами до мети та гіпотези нашого дослідження.

У результаті проведеного експериментального дослідження в “індиферентних” та “залежних” реципієнтів було виявлено зміни суб'єктивної тривалості хвилини залежно від тривалості рецепції відеопродукції. Застосування процедури порівняння середніх значень показників за t-критерієм Стьюдента для незалежних вибірок дало змогу з'ясувати достовірні відмінності уявлень про тривалість одиниці часу, що безпосередньо переживається індивідом залежно від рівня тривалості телекомунікаційної рецепції. Дослідження показало, що суб'єктивна тривалість хвилини випробуваних з низьким рівнем тривалості телекомунікаційної рецепції достовірно нижча, ніж у випробуваних з високим рівнем тривалості телекомунікаційної рецепції ($p < 0,05$).

Іншими словами, більшість “залежних” телереципієнтів мають $t_i > 60$ с, тоді як для “індиферентних” телереципієнтів більш характерною є $t_i < 60$ с. Якщо, услід за О. В. Полуніним [10], прийняти суб'єктивну тривалість хвилини як міру активації випробуваного, то стан “залежних” телеспоживачів виявляється більш “розслабленим”.

Виходячи з розуміння переживання часу як адаптивної функції живого організму та розглядаючи суб'єктивну тривалість хвилини як психологічний корелят активації психіки [там само], виявлені особливості зміни суб'єктивної тривалості хвилини в умовах рецепції відеопродукції ми розглядаємо як певний аналог загального адаптивного синдрому, який по-різному проявляється в “індиферентних” і “залежних” телереципієнтів.

Так, в “індиферентних” випробуваних рецепція відеопродукції є стресогенним фактором, унаслідок дії якого суб’єктивна тривалість хвилини зменшується на початку відеорецепції і збільшується наприкінці цього процесу, стаючи адаптивною функцією для збереження та узгодження відношення між “зовнішніми” та “внутрішніми” мінливостями психіки.

У “залежних” випробуваних виявляється модифікуючий вплив відеорецепції, коли стресогенним фактором стає втрата контролю над процесом рецепції відеопродукції, що супроводжується дезадаптивною втратою відчуття часу, “відчуженням від реальності” і є причиною виникнення дистресу.

Висновки. Суттєвим моментом у дослідженні впливу масової комунікації на часові уявлення особистості є вироблення критеріїв оцінювання означеного впливу. За один з таких критеріїв взято тривалість телекомунікаційної рецепції, що пов’язана з проблемою залежності реципієнтів від телепродукції. З’ясовано, що підліткова телеаудиторія є неоднорідною щодо тривалості телекомунікаційної рецепції. Виявлено, що суб’єктивна тривалість хвилини реципієнтів з низьким рівнем тривалості телекомунікаційної рецепції достовірно нижча за суб’єктивну тривалість хвилини реципієнтів з високим рівнем тривалості телекомунікаційної рецепції. Експериментально змодельовано вплив тривалості телекомунікаційної рецепції на уявлення підлітка про тривалість одиниці часу, що безпосередньо переживається реципієнтом. Це можна розглядати як ситуативний аспект загального адаптивного синдрому, що по-різному проявляється в “індиферентних” і “залежних” телереципієнтів.

Беручи до уваги встановлені в лабораторних умовах рецепції відеопродукції адаптивні та дезадаптивні способи безпосереднього переживання тривалості одиниці часу крайніми типами телереципієнтів, *перспективу* подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні впливу тривалості телекомунікаційної рецепції на особливості уявлень про особистісну часову перспективу як опосередкованого рівня переживання часу індивідом.

Література

1. Фролов П. Д. Критерії експертної оцінки впливу інформації з елементами насильства, жахів та порнографії на дитячу, підліткову та юнацьку психіку // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. /

- АПН України, Ін-т соц. та політ. психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2003. – Вип. 7 (10). – С. 162–173.
2. *Ліщинська О. А.* Аналіз підходів до соціально-психологічної експертизи впливу на масову свідомість у зв'язку з необхідністю побудови громадянського суспільства // Проблеми політ. психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 334–338.
  3. *De Fleur M., Ball-Rockeack S.* Theories of Mass Communication. – New York, 1982. – 516 p.
  4. *Шерковин Ю. А.* Психологические проблемы массовых информационных процессов. – М.: Мысль, 1973. – 215 с.
  5. *Васильева И. А., Осипова Е. М., Петрова Н. Н.* Психологические аспекты применения информационных технологий // Вопросы психологии. – 2002. – № 3. – С. 34–39.
  6. *Цуканов Б. И.* Время в психике человека. – О.: Астропринт, 2000. – 220 с.
  7. *Титаренко Т. М.* Суспільна детермінація життєвих домагань особистості // Проблеми політ. психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 165–172.
  8. *Войтенко Г. В.* Тривалість телекомунікаційної рецепції в контексті проблеми впливу масової комунікації на часові уявлення реципієнтів // Проблеми політ. психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 386–392.
  9. *Полунін О. В.* Дослідження часу в психології // Вісн. Київ. ун-ту. Сер.: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 2. – К., 1996. – С. 107–114.
  10. *Полунин А. В.* Свободное субъективное отмеривание как метод исследования восприятия времени // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань: У 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 77–78.

© Мироненко Г. В.

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Слюсаревський М. М.</i> Концепт “психології у власних межах” В. А. Роменця і проблема визначення предмета соціальної психології	3
<i>Бублик П. І.</i> Проблема прогнозування в соціальній психології: натуралістична, синергетична та герменевтична парадигми	15

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Індивідуальні та групові технології оптимізації життєвих домагань	29
<i>Лазоренко Б. П.</i> Капіталізація особистого потенціалу як соціально-психологічна закономірність самоздійс- нення проблемної молоді, реалізації її життєвих завдань	40

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МАС І ОРГАНІЗАЦІЙ

<i>Найдьонов М. І.</i> Складнокоординованість соціосистем та організацій як соціально-психологічний феномен.....	60
<i>Найдьонова Л. А., Оцалюк А. М.</i> Самоорганізаційні компоненти розвитку територіальних громад міста	89

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

<i>Донченко О. А.</i> Поняття психологічного суспільства і проблеми педагогічних спільнот	102
<i>Зрайко Р. І.</i> Соціалізуючі цінності освіти в контексті глобалізації.....	114
<i>Пелехатий О. М.</i> Маніпулятивні впливи у взаємодії суб’єктів навчально-виховного процесу.....	126

<i>Жадан І. В.</i> Змістові компоненти соціальних уявлень студентської молоді	141
<i>Кузічкіна Н. В.</i> Комунікативний потенціал як чинник готовності студентів до адаптації в іншомовному середовищі	152
<i>Позняк С. І.</i> Уявлення учасників навчально-виховного процесу про доброго громадянина	169
<i>Долгих Л. М.</i> Гендерна нерівність кар'єрних домагань студентської молоді	178
<i>Остапенко В. Ю.</i> Уявлення про соціальну нерівність у різних вікових груп населення	185

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

<i>Фролов П. Д.</i> Політична реклама–2006 в оцінках виборців та експертів	192
<i>Плющ О. М.</i> Інформаційний вплив на стрижневі компоненти системи політичних настанов	201
<i>Глазунова С. М.</i> Середовищні характеристики як чинник електоральної поведінки молоді	211

ПСИХОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА МЕДІА-ОСВІТИ

<i>Баршополець О. Т.</i> Медіа-культура: до визначення поняття	220
<i>Мироненко Г. В.</i> Вплив тривалості телекомунікаційної рецепції на часові уявлення підлітків	232

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Слюсаревский Н. Н.</i> Концепт “психологии в собственных пределах” В. А. Роменца и проблема определения предмета социальной психологии.....	3
<i>Бублик П. И.</i> Проблема прогнозирования в социальной психологии: натуралистическая, синергетическая и герменевтическая парадигмы.....	15

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т. М.</i> Индивидуальные и групповые технологии оптимизации жизненных притязаний.....	29
<i>Лазоренко Б. П.</i> Капитализация личного потенциала как социально-психологическая закономерность самоосуществления проблемной молодежи, реализации ее жизненных задач.....	40

ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ МАСС И ОРГАНИЗАЦИЙ

<i>Найденов М. И.</i> Сложнокоординированность социосистем и организаций как социально-психологический феномен.....	60
<i>Найденова Л. А., Оцалюк А. Н.</i> Самоорганизационные компоненты развития территориальных сообществ города.....	89

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

<i>Донченко Е. А.</i> Понятие психологического общества и проблемы педагогических общностей.....	102
<i>Зрайко Р. И.</i> Социализирующие ценности образования в контексте глобализации.....	114

<i>Пелехатый О. Н.</i> Манипулятивные воздействия во взаимодействии субъектов учебно-воспитательного процесса.....	126
<i>Жадан И. В.</i> Смысловые компоненты социальных представлений студенческой молодежи	141
<i>Кузичкина Н. В.</i> Коммуникативный потенциал как фактор готовности студентов к адаптации в иноязычной среде	152
<i>Позняк С. И.</i> Представления участников учебно-воспитательного процесса о хорошем гражданине.....	169
<i>Долгих Л. Н.</i> Гендерное неравенство карьерных притязаний студенческой молодежи	178
<i>Остапенко В. Ю.</i> Представления о социальном неравенстве у различных возрастных групп населения.....	185

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ И ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

<i>Фролов П. Д.</i> Политическая реклама–2006 в оценках избирателей и экспертов.....	192
<i>Плющ А. Н.</i> Информационное воздействие на стержневые компоненты системы политических установок	201
<i>Глазунова С. М.</i> Характеристики среды как фактор электорального поведения молодежи	211

ПСИХОЛОГИЯ МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ И МЕДИА-ОБРАЗОВАНИЯ

<i>Баришполец А. Т.</i> Медиа-культура: к определению понятия	220
<i>Мироненко А. В.</i> Влияние продолжительности телекоммуникационной рецепции на временные представления подростков	232

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF THE SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Sljusarevskij M. M.</i> Conception of “Psychology in its own terms” by V. A. Romenets and the problem of social psychology subject definition	3
<i>Bublyk P. I.</i> The problem of prognostication in terms of social psychology: naturalistic, synergetic and hermeneutic paradigms	15

SOCIAL PSYCHOLOGY OF A PERSON

<i>Tytarenko T. M.</i> Individual and group technologies of the life aspirations optimisation	29
<i>Lazorenko B. P.</i> Capitalization of personality potential as a social- psychological rule of the self-realization of problem youth and their life tasks implementation	40

PROBLEMS OF THE MASS AND ORGANIZATION PSYCHOLOGY

<i>Najdonov M. I.</i> Coordination complexity of sociosystems and organizations as a social-psychological phenomenon	60
<i>Najdonova L. A., Otsaljuk A. M.</i> Selforganization components of territorial city communities development	89

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE YOUTH’S EDUCATION

<i>Donchenko O. A.</i> Psychological society conception and pedagogical communities problems	102
<i>Zrajko R. I.</i> Socializing values of education in the globalization context	114
<i>Pelekhatyj O. M.</i> Manipulative impacts in the communication of the educational process subjects	126

<i>Zhadan I. V.</i> Content components of social ideas of university students	141
<i>Kuzichkina N. V.</i> Communicative potential as a factor of university students readiness for the foreign language environment adaptation	152
<i>Posnjak S. I.</i> Ideas of educational process participants about a good citizen	169
<i>Dolhykh L. M.</i> Gender inequality in career inspirations of university students	178
<i>Ostapenko V. Y.</i> Idea about social inequality held by different age cohorts of the population.....	185

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF THE INFORMATION IMPACT AND ELECTORAL BEHAVIOR

<i>Frolov P. D.</i> Political advertising-2006 as assessed by voters and experts	192
<i>Pljusch A. N.</i> Information impact upon pivotal components of the political attitudes system.....	201
<i>Glazunova S. M.</i> Environmental features as a factor of the electoral behavior of the youth	211

PSYCHOLOGY OF THE MASS COMMUNICATION AND MEDIA-FORMATIONS

<i>Baryshpolets O. T.</i> Media-culture: to the definition of the notion.....	220
<i>Myronenko H. V.</i> Impact of duration and telecommunication reception upon the teenagers' idea about time	232

Наукові студії із соціальної та політичної психології:
Н12 36. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 15 (18). – 248 с.

ISBN 978-966-8063-64-0

Цей випуск збірника підготовлено за результатами досліджень, здійснених Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у 2005 році. Автори статей презентують розробки, які стосуються визначення предмета соціальної психології, особливостей прогнозування в цій галузі наукового знання. Висвітлюються індивідуальні та групові технології оптимізації життєвих домагань особистості, інші аспекти самоздійснення молоді, зокрема проблемної. Розглядаються соціально-психологічні аспекти складнокоординованості соціосистем та організацій, самоорганізаційні компоненти розвитку територіальних громад. Широко представлено розробки із соціально-психологічних проблем освіти і виховання молоді, досліджуються психологічні механізми впливу на політичні настанови та електоральну поведінку, питання медіа-культури, екології інформаційного середовища.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Этот выпуск сборника подготовлен по результатам исследований, проведенных Институтом социальной и политической психологии АПН Украины в 2005 году. Авторы статей презентуют разработки, касающиеся определения предмета социальной психологии, особенностей прогнозирования в этой области научного знания. Освещаются индивидуальные и групповые технологии оптимизации жизненных притязаний личности, другие аспекты самоосуществления молодежи, в частности проблемной. Рассматриваются социально-психологические аспекты сложнокоординированности социосистем и организаций, самоорганизационные компоненты развития территориальных сообществ. Широко представлены разработки по социально-психологическим проблемам образования и воспитания молодежи, исследуются психологические механизмы воздействия на политические установки и электоральное поведение, вопросы медиа-культуры, экологии информационной среды.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

This collected articles instalment has been prepared on the basis of the research accomplished by the Institute for Social and Political Psychology of the Academy for Pedagogical Sciences of Ukraine in 2005. The authors of the articles present their elaborations concerning the subject of the social psychology definition, peculiar features of the prognostication in this sphere of knowledge. Individual and group technologies of personal life aspirations optimization and other aspects of the youth's self-actualization have been revealed. Social and psychological aspects of the complex coordination of social systems and organizations, self-organizational components of territorial communities are being examined. Elaborations on social and psychological problems of the youth's education are widely discussed, psychological mechanisms of the impact upon political attitudes and electoral behavior, media-culture issues and information environment ecology issues are being investigated.

The book is intended for social and political psychologists, experts in adjacent sciences, professors, post-graduate students and university students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 15(18)

Редактори: *М. О. Литвин, Т. А. Кузьменко*
Оператори: *І. В. Микитенко, І. І. Мяленка, Ю. О. Самсонова,
І. В. Трохимець*
Переклад анотацій (англ.) *Н. В. Климчук*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 12.02.2007 р. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,3. Обл.-вид. арк. 12,8.
Тираж 300 пр. Зам. № 840
Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного ре-
єстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 18, оф. 101. Тел./факс 501-52-49
